



सॉक्रेट्स

प्लेटो - अॅरिस्टॉटल

- डॉ. सुभाष के. देसाई

एम. ए. पीएच.डी.

सॉक्रेट्स - प्लेटो - अॅरिस्टॉटल

लेखक :

डॉ. सुभाष के. देसाई
एम. ए. पीएच.डी.

११ ब, शिवाजी स्टेडियम
कोल्हापूर ४१६ ०१२

email : drsubhashdesai@gmail.com
mob.- +919423039929

मुद्रक, प्रकाशक

सिंहवाणी प्रिंटर्स-पब्लिशर्स
११ ब, शिवाजी स्टेडियम
कोल्हापूर ४१६ ०१२ (महाराष्ट्र)
०२३१-२६४१६३५

संकेतस्थळ : www.subhashkdesai.com
www.dattabal.com

मुख्यपृष्ठ : ग्रीक चित्रकाराचे पेंटींग.

© सर्व हक्क लेखकाकडे

प्रकाशन : १४ मे २०१४ - बुद्धजयंती

मूल्य : रु. १५०/-

सिंहवाणी प्रकाशन, कोल्हापूर

मनोगत

ग्रीक संस्कृतीबद्दल जवळजवळ सान्यांनाच आकर्षण असते. बालपणी चांदोबा या लोकप्रिय मासिकातल्या हिमती हैबती, हेलन ऑफ ट्रॉयपासून ते बेनहरसारख्या चित्रपटातील रथांची शर्यत असो किंवा अॅलेकझांडर दि ग्रेटचे भारतापर्यंत पसरलेले साप्राज्य असो किंवा आॅलिपिक गेम्सचा ग्रीसमधला उगम असो किंवा सॉक्रेटिस, प्लेटो, ऑरिस्टॉटल या ग्रीक तत्त्वज्ञ त्रिमूर्तीचे विराट दर्शन असो, सरेच आकर्षक, अद्भुत आणि मानवजातीला उन्नत करणारी संस्कृती. आपणा सर्वांप्रमाणे मलाही ग्रीक संस्कृतीचा अभ्यास करण्याची ओढ गेले अनेक दशके होती. पाश्चात्य तत्त्वज्ञ म्हणून छोटी लोखमाला दैनिक लोकमतसाठी लिहिली होती. तिची छोटी पुस्तिकाही प्रसिद्ध झाली.

अनपेक्षितपणे २०१२ मध्ये अथेन्स्ला जागतिक तत्त्वज्ञान परिषदेची घोषणा झाली. जवळजवळ वर्षभर तयारी सुरु होती. विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान यांचा काल या संकल्पने आधारे समन्वय या विषयावरचा माझा शोधनिबंध परिषदेच्या तज्ज्ञ कमिटीने स्वीकारला व परिषदेचे नियंत्रण आले. (परिषदेविषयी सविस्तर लेख पुस्तकाच्या शेवटी दिला आहे.) यानिमित्ताने परिषदेने सॉक्रेटिसची जागा, प्लेटोची अॅकेंडमी, ऑरिस्टॉटलचे लिसियम या ऐतिहासिक जागेवर खास परिसंवाद आयोजित केले होते नि मग तेथे मी गेलो. त्यानंतर सॉक्रेटिसवर सुंदर इंग्रजी ग्रंथांमध्ये मिळाला. तेथील म्युझियम्स व डेल्फी, आॅलिपिया या ठिकाणालाही भेटी दिल्या. परिषदेची यशस्वी सांगता झाल्यावर सॉक्रेटिसवर नवा ग्रंथ लिहिण्याचा संकल्प केला. त्यासाठी करवीर वाचन मंदिर, परुळेकर ग्रंथालय, श्री मौनी विद्यापीठ येथून दुर्मिळ ग्रंथ उपलब्ध झाले. त्यासाठी श्री. प्रताप साळोखे, प्रकाश जोखे, नरेश पाटील, अमित देसाई यांनी सहाय्य केले. माझ्या वैयक्तिक संग्रहातील मौल्यवान ग्रंथ सविस्तर अभ्यासता आले नि त्यातून हा ८-९ महिन्यांत ग्रंथ साकारला.

टाईप सेटिंगचे काम समीक्षा कॉम्प्युटर्स, मुद्रितशोधन आमचे जुने स्नेही वसंतराव चव्हाण आणि मुख्यपृष्ठासाठी सुधीर गुरव, प्रशांत जाधव, अर्जुन टाकळकर यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मी मनःपूर्वक आभारी आहे. मुद्रण शहाजी पाटील, बायंडिंगचे सुबक काम मोमीन बायंडर्स यांनी उत्तमरीत्या पार पाडले.

वाढत्या वयाबरोबर ग्रंथ लिखाण, प्रकाशन, वितरण या बाबी अर्थार्जिनापेक्षा ज्ञानदानाच्या उद्देशाने पार पाडल्या; पण आतापर्यंत लेखन, संपादन, प्रकाशन मिळून शंभर ग्रंथनिर्मिती झाली. हे एक प्रकारचे यश्च मानावे लागेल. प्रत्येक ग्रंथनिर्मितीतून ज्ञानाची नवनवी दालने खोलली गेली नि अभूतपूर्व आनंदाचा मी धनी झालो. ही श्रीमंती, वैभव मुक्त हस्ताने वाटत जावो, ही मरीषा पूर्ण झाली. नव्या पिढीसाठी सदगुणाचा, चांगुलपणाचा, नीतीचा आदर्श आपण ठेवू शकतो यापेक्षा आणखी काय हवे! सॉक्रेटिस जर तुम्ही अभ्यासाल तर तुमचे जीवन अधिक ज्ञानसंपन्न होईल, शहाणपणाचे होईल, याविषयी मी आशावादी आहे.

- डॉ. सुभाष के. देसाई

अनुक्रमणिका

I) ग्रीसचा इतिहास	५
पेरिक्लिसची लोकशाही, धर्म आणि नैतिक पाश्वभूमी, नैतिकता	
● सॉक्रेटिसचा उदय	१७
इश्वरावरील श्रद्धा, महाजनशाही विरुद्ध लोकशाही	
● सॉक्रेटिसवरचे आरोप	२९
सर्वांत शहाणा कोण ?	
● सॉक्रेटिसची कैफियत	३२
● सॉक्रेटिसचा शेवटचा दिवस	४०
II) प्लेटो	५९
अंधाच्या गुफेची कथा, प्लेटो अॅकेंडमी, प्लेटोचे संवाद, नैतिक प्रश्न, मानसिक प्रश्न, मानसशास्त्रीय उपाय, स्पर्धात्मक व्यापार, नैतिक उपाय, चिरंतन झोप, प्लेटोच्या संवादाचा सारांश.	
III) ऑरिस्टॉटल	७६
ऑरिस्टॉटलचे तर्कशास्त्र, नीतीशास्त्र, मैत्री, राजकारणावर भाष्य, फिजिक्स, प्राणीशास्त्र, सद्वस्तुशास्त्र, मानसशास्त्र, कलाविषयक चिंतन, सौंदर्यशास्त्र, सारांश, ऑरिस्टॉटलचा अंत.	
IV) सॉक्रेटिस, प्लेटो, ऑरिस्टॉटलनंतर	९३
V) अथेन्समधली जागतिक तत्त्वज्ञान परिषद	९७
ग्रीसमधले पर्यटन	

ग्रीसचा इतिहास

गेल्या तीन हजार वर्षांत युरोपमध्ये भौगोलिकरीत्या किंवा हवापाण्यात फार मोठे बदल झालेले नाहीत. काही ठिकाणी समुद्राने भूमीवर आक्रमण केले, भराव टाकून काही बंदे उभारली गेली, एखाद्या नदीने आपले पात्र बदलले, एखादी टेकडी उन्हा-पावसात जमीनदोस्त झाली, पण अशा किरकोळ बदलामुळे युरोपच्या इतिहासाच्या प्रवाहाची दिशा बदललेली नाही. प्राचीन काळातील युरोप आणि विद्यमान युरोप यात फारसा फरक झालेला नाही.

उत्तर युरोपचा निसर्ग हा जगातला अतिशय सुंदर असा निसर्ग आहे. रंगीबेरंगी फळाफुलांनी नटलेला, आरसपानी, पाचूसारखी समुद्रकिनारा लाभलेली बेटे म्हणजे पर्यटकांचा स्वर्गच. क्रतुचक्र एकमेकांत असे मिसळून जाते की, उन्हाळा फार कडक जाणवणार नाही किंवा हिवाळा अतिथंड असणार नाही. नागरिकांच्या हालचाली नियमित विनाअडथळा चालूच राहतात. नद्या दुथडी भरून वाहत असतात नि जंगले उंच उंच वृक्षांनी भरलेली असतात; पण जसजसे तुम्ही दक्षिणेकडे जाल तसे ग्रीसचे हवामान बदलत जाते. उत्तरेच्या तुलनेत दक्षिणेत दुसऱ्या टोकाचे पर्यावरण अनुभवास येते. अधिकतर बेटे दगडा-धोऱ्यांनी भरलेली नि मध्य ग्रीसमध्ये ऑलिव्हशिवाय वृक्ष आढळणार नाहीत. मात्र साधारणपणे ख्रिस्तपूर्व ७५० ते ख्रिस्तपूर्व ५५० सालापर्यंत ग्रीस संस्कृतीने मानवजातीच्या ज्ञानात मोलाची भर घातली आहे, हे नाकारता येत नाही.

प्रारंभीच्या ग्रीसचे स्वरूप छोट्या छोट्या खेड्यांतून पसरलेले अर्धनग्न, पूर्णनग्न अवस्थेतील मानवसमूह होता. त्यातील अर्धाअधिक शेतकरी वर्ग होता. परकीय आक्रमणांनी त्यांना एकत्र राहायला शिकवले. समुद्र चाच्यांपासून संरक्षणासाठी त्यांनी उंच ठिकाणी भरभक्म इमारती बांधल्या. या नगरस्वनेत राजकीय जागृती निर्माण झाली. ती इतकी प्रगत झाली की, तिची ताकद पाहून जगही आश्चर्यचकित झाले. आजूबाजूच्या टेकड्या नि सभोवतालच्या समुद्रामुळे येथे अशी संस्कृती प्रगत झाली की तेथे अनेक संस्था उभारल्या गेल्या, अनेक कला विकसित झाल्या. बौद्धिक वादविवाद, चर्चा, राजकीय स्वातंत्र्य आणि नागरिकांतील स्वाभिमान, राष्ट्रवादाची जोपासना यातून आदर्श अशी राजकीय व्यवस्था ग्रीसमध्ये प्रगत झाली. या स्वतंत्र, विवेकी, वैचारिक प्रगतीमुळे ख्रिश्चन धर्मोपदेशकांच्या धर्मरूढीच्या बेड्या ग्रीसच्या पायात अडकल्या नाहीत. डेल्फीचे धर्ममार्तंड ग्रीसच्या संस्कृतीचा नाश करू शकले नाहीत. अर्थात या जातीत अंधश्रद्धा वा रानटीपणा नव्हता, असे नाही. तो पराकोटीचा होता, पण ग्रीस संस्कृतीने ईश्वराचे स्वरूप निसर्गात पाहिले. सर्वत्र पाहिले. आकाशात, समुद्रात, नदी

प्रवाहात, दच्या-खोन्यात तेच तत्त्व पसरले होते, असे त्यांना माहीत होते. त्यांच्या पूर्वजांनी जोपासलेल्या दैवी आणि राक्षसी देवदेवतांच्या अस्तित्वावर त्यांची श्रद्धा होती. इपिड्युरससारखे सर्पविषाचा वापर करून आजार बरा करू शकतात, तर स्वर्ग आणि पृथ्वी यामध्ये मध्यस्थी ‘अपोलो’ करतो आणि ॲफ्रोडाईट ही प्रेमदेवता आहे, अशी त्यांची समजूत होती.

राष्ट्रीय भावनेत धर्म मिसळला गेला, मात्र राजकारणात नाही. प्राचीन ग्रीकांच्या लढाया या धर्मकारणामुळे झाल्या नाहीत, तर निधर्मी प्रकरणावर झाल्या. व्यापार आणि शस्त्रास्त्रे यासाठी ग्रीक आणि त्यांच्या शत्रूमध्ये तुंबळ युद्धे झाली. त्यामुळे छोट्या छोट्या ग्रीक नगरात कलेचा विकास झालेला दिसतो. तेथे निधर्मी राजकारण वाढले, गुलामगिरीविरुद्ध उठाव झाला, जागृती झाली. ही गोष्ट आधुनिक प्रगत राष्ट्रांनाही मार्गदर्शक ठरली. अथेन्ससारख्या नगरात स्वातंत्र्याचा विचार करणाऱ्या संस्था जगत सर्वप्रथम निर्माण झाल्या आणि भरभराटीस आल्या. बुद्धिजन्य निर्णय तोही मताधिक्याच्या जोरावर आणि शांतपणे घेण्याची ग्रीस संस्कृती लोकशाही तत्त्वांची जननी ठरली. सर्वांना समान संधी, समान न्याय देण्याची तर्कशुद्ध पद्धती आचरणात आणली ती सर्वप्रथम ग्रीकांनी, अथेन्स या त्यांच्या राजधानीत.

ग्रीक लोक व आशियातील लोक यांच्यात व्यापार चाले आणि त्यावरून लढायाही. या लोकांचे वैशिष्ट्य होते की, ते ज्या ज्या वस्तूला स्पर्श करीत तिचे ते शुद्ध शंभर नंबरी सोने करीत. साध्या वस्तूला स्पर्श करून तिचे काव्याच्या शुद्ध सुवर्णात परिवर्तीत करीत. होमरने आपल्या काव्यातून ट्रोजन वॉर (महायुद्ध) अमर करून ठेवले. लहान वस्तूही ते पूर्णत्व ओतायला शिकले. निर्दोष भावगीते, निर्दोष नाटके, निर्दोष भांडी, निर्दोष शिल्प, निर्दोष मंदिरे-सर्वत्र परिपूर्णता, हा ज्ञानविज्ञान कलांचा अभिनव विलास व विकास ग्रीकांच्यामध्ये दिसतो. ही त्यांची सौंदर्योपासना जगत वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली.

ग्रीकांची मनोरचना अपूर्व होती, वैशिष्ट्यपूर्ण होती. त्यांना निर्मितीत जेवढा आनंद वाटे तेवढा विध्वंसातही. त्यांना मेळ, सुसंवादित्व आवडे, परंतु त्यांच्या राजकीय जीवनात मात्र कधीच मेळ नसे. तेथे नेहमीच विसंवाद आणि भांडणे. ते देवाशी बोलत, संवाद करीत आणि इकडे शेजारी राष्ट्रांना फसवीत आणि लुबाडीत.

ग्रीस देशात अनेक नगरराज्ये होती. त्यात तो देश विभागला गेला होता. प्रत्येक राज्य स्वतंत्र होते. ओबडधोबड स्वरूपाची लोकशाही त्यांनी निर्माण केली होती, यात शंका नाही. ख्रिस्तपूर्व सातव्या शतकातच अथेन्समध्ये पूर्ण लोकसत्ता होती. अर्थात ती सर्वसामान्यांची नव्हती, तर असामान्य जनतेची-वरिष्ठ वर्गांची होती. अथेन्समधील एक पंचमांश लोकांनाच तेथील लोकसभेत वाव होता. ज्यांचे आई-बाप अथेन्सचे

नागरिक होते त्यांनाच लोकसभेत प्रवेश होता. उरलेल्या चार पंचमांश लोकांत परके, गुलाम व गुन्हेगार असत. स्थियांना तर सार्वजनिक व राजकीय कामात पूर्णपणे प्रतिबंध होता. त्या सान्ध्यांना असंस्कृत व रानटी समजले जाई.

ग्रीसमधली ही लोकशाही जरी प्राथमिक अवस्थेतही होती तरी शेजारच्या इराणी (पर्शियन्स) लोकांत भीती निर्माण झाली की, ही वाईट पद्धत जर परिषयात आली तर अनियंत्रित पर्शियन साम्राज्यवादाचा पायाच उखडला जाईल. लोकशाहीचा हा धोका नष्ट करण्यासाठी ग्रीकांना जिंकून घेणे गरजेचे होते. मग इतिहासात ग्रीस व पर्शियामध्ये अनेक घनघोर संग्राम झाले. ग्रीस देशावरील डरायसाची स्वारी, माराथांनची लढाई, इर्सिसची लढाई, सालमिसाच्या सामुद्रधुनीत थेमिस्ट्रिलिसने केलेली लढाई, प्लाटिआ येथे पर्शियन्सचा झालेला पराभव या ग्रीकांच्या शौर्यकथा म्हणून इतिहासात नोंदल्या गेल्या.

परकीय आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी छोटे छोटे ग्रीकांचे गट अथेन्सच्या नेतृत्वाखाली एकत्र आले. अशा वेळी लोकशाही पक्षाचा लोकप्रिय पुढारी म्हणून पेरिक्लिसने फार मोठी कामगिरी बजावली. तो अथेन्समधल्या एका सरदाराचा मुलगा. त्याचा गुरु सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ झेनो, परंतु त्याचा आवडता आचार्य म्हणजे तत्त्वज्ञ अनंकङ्गेगोरस. तो अज्ञेयवादी होता. ‘या जगाचा कारभार भांडखोर व क्षुद्र वृत्तीचे देव चालवीत नाहीत, होमरच्या महाकाव्यातील देवताही चालवत नाहीत, तर परमश्रेष्ठ अशी चिन्मयता, चैतन्य जगाचा कारभार चालवते’, असे तो म्हणत असे. तो उत्कृष्ट वक्ता होता. स्वतःच्या मनावर त्याचा अपूर्व ताबा होता. तो उदार होता. खेळ, कलांवर अफाट खर्च करी. अथेन्समध्ये सुंदर पुतळे, बागा, रमणीय व भव्य मंदिरे त्याने उभारली. शिल्पकारांचा मुकुटमणी जो फिडियस याच्याकडून शहर अप्रतिम बनवले. स्पार्टा नि अथेन्सचे युद्ध सुरु झाले नि ते एक पिढीपर्यंत म्हणजे ख्रि. पूर्व ४३१ ते ४०४ पर्यंत चालले. अथेन्सचा या युद्धात पराभव झाला. प्लेटो, ॲरिस्टॉटल या ग्रीक इतिहासातील अलौकिक बुद्धीच्या विभूती पराभूत राष्ट्राच्याच नागरिक होत्या. पराभवाच्या राखेतून जन्मलेले ते फिनिक्स पक्षी होते.

परिषयन स्वारी परतवून लावायच्या कामात स्पार्टा व अथेन्स ही दोन्ही प्रमुख राष्ट्रे सारखीच सहभागी झाली होती, तरी परिषयाचा पराभव झाल्यावर त्याचा परिणाम या दोन राष्ट्रांवर वेगवेगळा झाला. अथेन्सच्या लोकांना वाटले की, आपण एक साम्राज्य उभारावे. स्पार्टन लोक स्थिरतावादी. स्पार्टाने युद्ध संपल्यावर आपल्या सैन्यास रजा दिली. तेथे एक प्रकारची आर्थिक अव्यवस्था माजली, परंतु अथेन्सने मात्र आपल्या आरमाराचे रूपांतर व्यापारी काफिल्यात केले. त्यामुळे ते जगातील महत्त्वाचे व्यापारी शहर बनले. स्पार्टा पुन्हा शेती करू लागले. त्यांची वाढ खुंटली, ते एकाकी पडले;

मात्र अथेन्स गजबजले, बंदर वाढले. शेकडो जातीजमातींचे, नाना वंशांचे लोक येथे एकत्र येत, भेटत, बोलत. नाना प्रकारच्या चालीरीती, नाना प्रकारच्या संस्कृती, नाना विचार यांचा संबंध येऊ लागला. या संबंधामुळे व स्पर्धामुळे तुलना करण्याची प्रवृत्ती बळावली. लोक विचार करू लागले, पृथक्करण करू लागले.

अथेन्यन लोकांना स्वतंत्र साम्राज्याची स्वप्ने पडू लागली आणि त्यांना परिस्थिती अनुकूल होती. परिषया आज ना उद्या अधिक तयारीने येऊन सूड उगवेल, ही भीती त्यांना वाटत होती. त्यामुळे अथेन्सच्या नेतृत्वाखाली एक संरक्षणात्मक संघटना उभारण्यात ग्रीसच्या सर्व बेटांनी पाठिंबा दिला. कॉन्फेडरसी ऑफ डेलॉस या नवाचा एक संघ स्थापन करण्यात आला. डेलॉस बेटावरच्या अपोलो देवालयात सर्वांचा खजिना ठेवायचा असे ठरले. काही वर्षे तसा ठेवला गेलाही, पण नंतर अथेन्सला हलविण्यात आला. पुढे तो अथेन्स या एकमेव राष्ट्रासाठी वापरला गेला. डेलॉस संघाचे रूपांतर अथेन्सच्या साम्राज्यात केव्हा झाले, हे इतरांना कळलेही नाही; मात्र स्पार्टन लोकांच्या लक्षात ही चाल आली. त्यातून स्पार्टा नि अथेन्सचा संघर्ष पुढे किंत्येक वर्षे चालला. अनेक शहरांचा विध्वंस झाला. (४३१ ख्रि. पूर्व ते ४०४ ख्रि. पू.) हिला पेलोपानेशियची लढाई म्हणतात. याच काळात उत्तरेकडच्या मॅसिडोन देशाचा राजा फिलिप याने अथेन्स, थीब वगैरे सर्वांचा पराभव केला.

पेरिक्लिसची लोकशाही

पेरिक्लिसच्या काळात अथेन्सने खन्या अर्थाने लोकशाही उपभोगली. राज्याची एकूण लोकसंख्या (गुलाम वगळून) दीड लाख होती. त्यातून खिंया व मुले वगळली तर राष्ट्रकार्यात भाग घेण्यास ४० ते ४५ हजार लोक उरत. हेच लोक देशाचे राज्यकर्ते होते. अथेन्समध्ये असेंब्लीची बैठक वर्षातून दहा वेळा होई. सरे लोक सभेला हजर राहात, त्यात आपले मत नोंदवित. एखादा नागरिक राष्ट्रद्वेषी ठरवायचा असेल किंवा त्याला बहिष्कृत म्हणून ठरवायचे असेल तर निदान सहा हजार अनुकूल मते पडायला हवीत. या असेंब्लीला मदत करणारे पाचशे लोकांचे कोन्सिल असे, पण खेरे महत्व असेंब्लीलाच होते. जशी गरज असेल तसे नागरिक जबाबदारी उचलत. संरक्षणाची नगर रक्षणाचे (पोलिसांचे) काम सिथियन लोकांवर सोपवले जाई. सैन्य, आरमार, न्यायदान यांसारखी कामे अथेनियन करीत. न्यायदानात दोनशेहून अधिक लोक सहभागी होत.

अधिकतर अथेनियन शेतकरी होते. स्वतःच्या मालकीची शेती असे; मात्र ते पराकाष्ठेचे देशभक्त होते. जे श्रीमंत शेतकरी होते ते राष्ट्राला स्वखर्चाने एखादे लढाऊ

जहाज बांधून देण्यात धन्यता मानत. कोणी वादविवादासाठी तर कोणी शर्यती, क्रीडा प्रकार यावर खर्च करी. शरीर कष्ट करून राष्ट्रभक्ती प्रगट करणे हे त्यांना आवडे. याच काळात भव्य इमारती, मंदिरे, शिल्पे, चित्रकला यांचा ग्रीसमध्ये विकास झाला. एसचिलिस, सॉफेक्टिंज व युरिपाईडीज हे तिथे प्रसिद्ध नाटककार आणि हिरोडोरस आणि थुरिडाईडीज हे दोघे इतिहासकार जगप्रसिद्ध बनले. पुढे जगविख्यात तच्चज्ञ अॅरिस्टॉटल हा मॅसेडानचा रहिवासी असला तरी ज्ञानाने व संस्कृतीने ग्रीक होता.

पेलोपानेशियन लढाई एक पिढीपर्यंत स्पार्टा नि अथेन्समध्ये चालली. क्रिटियाज हा अथेन्समधला मूऱभर वरिष्ठ वर्गाचा नेता होता. तो वर्ग म्हणू लागला की, लोकशाही कुचकामी आहे. लोकशाहीमुळे आम्हाता स्पार्टाशी युद्ध नीटणे करता आले नाही. (हा श्रीमंत वर्ग शत्रूपक्षातील श्रीमंतांची मर्जी सांभाळून होता.) अथेन्समध्ये मूऱभर लोकांची सत्ता हवी म्हणणारे पुढारी हव्हपार केले गेले होते. अथेन्स स्पार्टाला शरण गेले व शेवटी तह झाला तेव्हा त्या तहात एक अशी अट होती की, हव्हपार झालेले बडे लोक परत बोलावले जावेत. त्याप्रमाणे ते अथेन्समध्ये परतले. त्यांनीच वरिष्ठ वर्गाचे बंड पुकारले. क्रिटियाज त्यांचा पुढारी होता. राष्ट्राची दुर्दशा करून टाकणाऱ्या लोकशाही सत्तेविरुद्ध त्यांचा हा उठाव होता, परंतु श्रीमंतांची ही क्रांती अपयशी ठरली. क्रिटियाज रणांगणी धारातीर्थी पडला. हा क्रिटियाज सॉक्रेटिसचा शिष्य आणि प्लेटोचा चुलता होता.

पेरिक्लिसचे भाषण

पेरिक्लिसच्या सामाजिक, राजकीय धोरणांचा प्रभाव सॉक्रेटिसवर पडला. त्याने अथेन्सच्या लोकशाहीचे तीस वर्षे नेतृत्व केले. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा व त्यावर आधारलेल्या लोकशाहीचा तो निस्सीम चाहता होता. सॅमॉसची लढाई जिंकताना अथेन्सचे जे सैनिक धारातीर्थी पडले त्यांना श्रद्धांजली वाहण्यासाठी अथेन्सच्या नागरिकांनी पेरिक्लिसची एकमुखी निवड केली होती. (इ. पू. ४३१). त्यावेळच्या भाषणात पेरिक्लिस म्हणतो, आपण ज्या राज्यघटनेखाली नांदतो तिचा विचार करता आपल्या शेजारी राष्ट्रातील राज्यपद्धतीचा आपण देवेष केला पाहिजे, असे मुळीच नाही. उलट इतरांना आपण आदर्श घालून देऊ. आपली राज्यपद्धत लोकशाही म्हणतो याला कारण की तिचे उद्दिष्ट बहुतांचे कल्याण हे आहे. केवळ मूऱभारांचा फायदा पाहणे हे नाही. खासगी गोष्टी अथवा भांडणे याबाबत कायदा सर्वांना समानतेने वागवतो. सार्वजनिक कार्यासंबंधी व वैयक्तिक हक्कांबाबत म्हणाल तर त्या त्या व्यक्तींच्या बढतीची बाब पक्षीय वशिल्याने ठरत नसून त्याच्या खन्या योग्यतेनुसार, त्याच्या खात्यात त्याचा जो लौकिक असेल त्याच्या अनुरोधाने ठरविली जाते. शहराचे बरे करण्याची कुवत

त्याच्या अंगी असेल तर दारिद्र्य अथवा हलका दर्जा त्यांच्या बढतीच्या आड येणार नाही. आपले सामाजिक जीवन खुले आहे. सार्वजनिक क्षेत्रात केवळ नव्हे, तर खासगी जीवनातही आपल्यामध्ये सहिष्णुता नाही. जो तो आपेल दैनंदिन जीवन आपल्या मर्जीप्रमाणे जगण्यास स्वतंत्र आहे. त्यासंदर्भात कोणी कोणाकडे पाहून नाक मुरडत नाही. त्यामुळे लोकांच्या जीवनात विविधता राहते. स्वतःच्या सौख्यासाठी आपला शेजारी आपणाहून वेगळा वागत असला तर त्याचा आपणाला राग येत नाही. तसेच त्याच्याकडे पाहून आपण कधीही चेहरा आंबट करीत नाही. (We do not publish on sour looks) कारण तसली मुद्रा धारण केल्याने प्रत्यक्ष अपाय होत नसला तरी त्यामुळे संबंधितांचा अवमान होतो, त्यांची मने दुखावली जातात. याप्रमाणे आपले खासगी जीवन जरी आपण परस्परांविषयीच्या सहिष्णुतेने जगत असलो तरी सार्वजनिक क्षेत्रात आपण कसलाही वाह्यातपणा करीत नाही. कारण मॅजिस्ट्रेट्स्‌बद्दल आपणाला जी पूज्य बुद्धी वाटते व कायद्याचे जे भय आपण बाळगतो ते आपणाला कसलाही मर्यादातिक्रम करू देत नाही. मग ते कायदे गुन्हेगारापासून समाजाचे रक्षण करणारे असोत अथवा ज्यांच्या मुळाशी केवळ सांस्कृतिक जीवनाचे संकेत आहेत असे अलिखित निर्बंध असोत.

संकटाला तोंड देण्याची व संकटांचा प्रतिकार करण्याची तयारी नागरिकांच्या अंगी दोन मार्गानी आणता येते. त्याला एरवी पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावयाचे पण त्याबरोबरच संकटांची व कर्तव्याची योग्य जाणीव त्याच्यात निर्माण करून ठेवायची हा एक मार्ग. दुसरा मार्ग (स्पार्टन लोकांचा मार्ग) त्याला सतत कष्ट करावयास लावण्याचा व जणू संकटांच्या सान्निध्यातच आपण अहर्निश जगत आहोत, असा समज त्याच्या मनात कायम ठेवण्याचा. आपण यापैकी पहिला मार्ग पसंत करतो आणि त्यापासून आपले एकंदरीत हितच झाले आहे. केव्हा तरी येणार असलेल्या संकटाच्या जाणिवेने संत्रस्त राहण्याचे धोरण आपल्याला पसंत नाही, परंतु कसोटीच्या प्रसंगी नेहमी कुढत राहणाऱ्या लोकांइतकेच धैर्य व धारिष्ठ्य आपण दाखवू शकतो.

अन्य बाबीतही आपल्या लोकांचे वर्तन प्रशंसार्ह असते. कारण साधे जीवन व श्रेष्ठ अभिरुची या दोहोंची आपण योग्य सांगड घातली आहे.

आपण ज्ञानाची उपासना करतो, पण त्यामुळे स्वतःला निसत्त्व व बलहीन होऊ देत नाही. आपण संपत्तीचा उपभोग घेतो, पण तो डामडौलासाठी व भपक्यासाठी न घेता योग्य प्रसंगी संपत्तीचा विनियोग करण्याच्या तयारीने घेतो. आपल्यापैकी जे गरीब आहेत त्यांना आपण गरीब आहोत हे कबूल करण्यात कमीपणा वाटत नाही. अर्थात दारिद्र्य हटविण्यासाठी त्याने प्रामाणिक प्रयत्नही करायला हवेत.

सार्वजनिक कर्तव्ये पार पाडताना कौटुंबिक जबाबदाऱ्याही पार पाडाव्या
सॉक्रेटिस - १०

लागतात तर खासगी उद्योगव्यवसायात मग असताना सार्वजनिक जबाबदाऱ्यांचे भान ठेवावे लागते. ते नसेल तर अशा नागरिकाला आपण केवळ निरुपद्रवीच समजत नाही, तर कुचकामी ठरवतो. नागरिकांची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्यांची जाणीव फक्त ग्रीसमध्येच आहे.

आपल्या पुढाऱ्यांची सार्वजनिक प्रश्नांवरील चर्चा आपण ऐकतो व त्यावरची आपली प्रतिक्रियाही नोंदवतो. काही वेळा अशा प्रश्नांची कारणमीमांसाही आपण शोधून काढतो. कारण वादविवाद हा कृतीला घातक आहे, असे आपण समजत नाही. कारणे न सांगता एखादे कर्तव्य आपणावर लादले गेले तर आपण तक्रार करतो. या दोन परस्पर भिन्न गुणांचा संगम आपल्यामध्ये आहे. कर्तव्य पालन करताना आपण पराकाष्ठाचे धैर्य दाखवतो. त्याच्यापूर्वी या गोष्टीवर पूर्ण उलटमुलट चर्चा झालेली असते. मात्र इतरांचा धीटपणा अज्ञानावर आधारलेला असतो. वादविवाद त्यांना झेपत नाही.

अथेन्समधील लोकशाहीचे, व्यक्तिस्वातंत्र्याचे व विचारस्वातंत्र्याचे चित्र पेरिक्लसच्या या भाषणात पहावयास मिळते. अथेन्सची लोकसंख्या कमी होती. त्यामुळे त्यांच्याशी संवाद साधणे पेरिक्लसला सोपे होते. त्यामुळे लहानसहान तपशिलात शिरून तो मार्गदर्शन करू शकत होता. राष्ट्रनिष्ठा नि कर्तव्यपरायणा नागरिकांच्यांत तो निर्माण करू शकला, त्यामुळे चे पेरिक्लसचे नेतृत्व लोकहितकारी, प्रेमळ तितकेच खंबीर होते. त्याच्याविषयी विल्यम आँकेन हा इतिहासकार म्हणतो,

पेरिक्लस एकंदर जनतेच्या पातळीहून फार वरच्या पातळीवर उभा होता. लोकांवर त्याचे अधिराज्य होते व तो ते एखाद्या राजाप्रमाणे चालवीत असे. अप्रामाणिकपणाचा अथवा भ्रष्टाचाराचा संशयही त्याच्याबद्दल कोणाला वाटत नव्हता. जनतेवरच्या विश्वासामुळे त्याला खोटी खुशामत करण्याची गरजच नव्हती. कारण हे वर्चस्व लोकसेवेतून आणि राजकारभारातील कौशल्य यामुळे संपादन केले होते. एखादे वेळी लोक प्रक्षुब्ध झाले तर तो निर्भयतेने त्यांना सामोरे जाई. जे कोणी उर्मट असतील त्यांना शुद्धीवर आणी व ज्यांचा धीर खचू पाहात असेल त्यांच्यांत आत्मविश्वास निर्माण करी.

जॉर्ज क्रॉली हा कवी म्हणतो,

This was the ruler of the land when Athens was the land of flame. This was the light that led the band when earth was like a living flame. The centre of earth's noblest ring of more than men more than King.

अथेन्स शहर जेव्हा देशभक्तीच्या व व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तळमळीने परिव्याप्त झालेले होते तेव्हा त्याचे नेतृत्व पेरिक्लस या मुत्सद्याकडे होते. तेव्हा सारी पृथ्वीच जणू

उदात्त विचारांनी भारलेली होती. तिच्या मध्यभागी असलेला पेरिक्लस हा लोकोत्तर पुढारी होता. त्याचे अनुयायीही तितक्याच भावनांनी व विचारांनी प्रेरित झालेले होते.

अथेन्सची वृत्ती बदलत चालली, धोरणे साप्राज्यवादी बनली. बौद्धिक आणि कलात्मक संस्कृतीचा उत्कर्ष बिंदू बनलेल्या अथेन्सच्या श्रीमंत वर्गात सत्ता आणि संपत्तीचा मद चढू लागला. प्रारंभीची ध्येयवादी वृत्ती मावळून सार्वजनिक जीवनात भ्रष्टाचार माजला. धनलोलुप आणि सत्तालोलुप राजकारणाची कीड अथेन्सच्या लोकशाहीत पसरली. लोकशाहीची झुंडशाही बनली. भूलधारा देऊन सर्वसामान्य जनतेला झुलवणारे पुढारी मोक्याच्या ठिकाणी बसले. लढाया, व्यापार, वसाहर्तीची प्रस्थापना, मालमत्ता विस्तार यांच्या द्वारे मोठमोठी राज्ये तयार झाली. त्यामुळे मालमत्ता, पदरी असणारे गुलाम यांची संख्या, राजकीय सत्ता, पुढारीपण यांच्या जोरावर कमालीची विषमता समाजात वाढली. ग्रीसमध्ये स्वतंत्र नागरिकत्वाचा दर्जा असूनही श्रीमंत-गरीब, महाजन-जनसामान्य अशी विभागणी झाली. त्यामुळे जवळजवळ प्रत्येक राज्यामध्ये (*oligarchs*) महाजन वर्ग व सामान्य नागरिक वर्ग (*democrats*) असे दोन तट निर्माण झाले व त्यांच्यात कायस्वरूपाची सत्तास्पर्धा व कलह उत्पन्न झाले. प्रत्येक नगरराज्यात कमी-अधिक प्रमाणात हे चित्र होते.

ग्रीसच्या प्रत्येक नागरिकाने स्थानिक व जमातविशिष्ट असलेल्या देवदेवतांच्या पवित्र तीर्थक्षेत्रांच्या, सण उत्सवांच्या, यांत्रांच्या बाबत श्रद्धा, पूज्य भाव व्यक्त करणे, उपासना, धार्मिक आचारविचार यात व्यक्ती सहभागी होते की नाही ही ग्रीक राष्ट्रीयत्वाची कसोटी होती. तो त्याच्या जमातीशी, नगरराज्याशी एकनिष्ठ आहे की नाही याची कसोटी होती. या सर्व कसोट्यांना व्यक्तीने उतरणे महत्वाचे होते. या गोष्टी न जुमानता, त्यांना धाब्यावर बसवून स्वतःच्या मनासारखे वागू पाहणे हे अधर्मचिरण मानले जाई.

ग्रीसमध्ये सॉक्रेटिसपूर्व काळातील हे अथेन्समध्ये सामाजिक-राजकीय चित्र आहे. ग्रीसच्या बाब्य, भौतिक भरभाराटीच्या वास्तवाची दुसरी बाजू अशी होती की, दुसऱ्यांच्या जिवावर, कष्टावर, त्यांच्या कमाईचा लाभ उठवून जेव्हा माणसे झटपट श्रीमंत होतात, सत्तावान होतात, त्यांना कीर्ती व यश लाभते तेव्हा ती लोभी, भ्रष्ट, विलासी, निष्ठूर, स्वार्थी, बेबंद देखील बनतात. कर्तव्य, जबाबदारी यांचा विचार मागे जातो. मूल्यविवेक हरवतो. सार्वजनिक हित व कल्याण यावरील निष्ठा उडते. अथेन्समध्ये हे घडले.

अनेक सामान्यजनातील कुटुंबे-घराणी सधन झाली. त्यांना महत्व प्राप्त झाले. आजच्या भाषेत एक बूर्जा वर्ग उदयास आला. याला आता सत्तेत वाटा मिळण्यात

समाधान नव्हते; सत्ताच हवी होती. खानदानी घराणेशाही पक्षाच्या विरोधात त्यांनी स्वातंत्र्य व लोकशाही, न्याय व समता, नागरिकांचे अधिकार व सहभाग इत्यादी तत्त्वांचा उद्घोष अधिक तीव्रतेने केला. या पक्षाच्या हाती इ. स. पूर्व ४६१ मध्ये सत्ता आली होती, पण हा लोकशाहीवादी पक्ष त्याच वेळी साम्राज्यवादी पक्षही होता. इ. स. पूर्व ४६१ नंतरच्या काळात या पक्षाचे धुरंधर नेते ग्रीक नगरराज्ये व वसाहती यावर अथेन्सची साम्राज्य सत्ता प्रस्थापित करण्यात अप्रेसर होते. ज्या तत्त्वांचा ते उच्च स्वरामध्ये उद्घोष करीत होते तो अंशतः मतलबी प्रकार होता. हा वर्ग जनसामान्य वा सर्वसाधारण जनता नव्हती, तर उच्चभू व श्रेष्ठी वर्ग होता. खरी जनता म्हणजे अथेन्समध्ये गुलाम, स्त्री-पुरुष, अथेन्समध्ये गरीब असो वा श्रीमंत स्त्रिया ह्याही दुर्लक्षित, अधिकारहीन व गुलामगिरीचे जीवन जगत होत्या.

महाजन पक्षाच्या विरोधातला हा नवा पक्ष स्वतःला लोकशाहीवादी म्हणवून घेत होता. महाजनांच्या वर्गातून आलेल्या पेरिक्लसने नेतृत्व हाती घेतले तेव्हा सॉक्रेटिस ७-८ वर्षांचा होता. तो काही महाजन, श्रेणी घराण्यात जन्माला आलेला नव्हता. त्याच्या आई-वडिलांना पोटापाण्यासाठी सामान्य कामे, व्यवसाय करावा लागला. तारुण्यात पदार्पण करीत असताना सॉक्रेटिसने लोकशाहीवादी पेरिक्लसचा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवला होता.

पेरिक्लसने खन्या अर्थने प्रत्येक अथेनियनच्या मनामनात राष्ट्रभक्ती पेरली होती. ही धारणा हा सॉक्रेटिसच्या विचारविश्वासाच नव्हे, तर भावविश्वासा गाभा व जीवनिष्ठेचा पाया होता. स्वतंत्रता व नागरिकत्व दोन्ही नगरराज्यांच्या चौकटीवरच प्राप्त होतात. नगरराज्य हे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाला अर्थ प्राप्त करून देते.

थ्युसिडिडिस या ग्रीक इतिहासकाराने पेरिक्लसची व्याख्याने संकलित केली, रचली. त्यात म्हटले आहे, ‘जो सार्वजनिक व्यवहारामध्ये, नगरीच्या राजकीय जीवनात सक्रियपणे सहभागी होत नाही तर स्वतःच्याच उद्योगव्यवसायात मग राहतो, आपल्यापुरतेच पाहतो, स्वतःला अथेन्सवासी म्हणत नाही, तर तो कोणाच्याच कामाचा नाही. सन्माननीय नागरिक म्हणून तो जगायला पात्र नाही. स्वतःच्या व कुटुंबाच्या पोटापाण्याची चिंता त्याने करायची नसते (त्यासाठी गुलाम व स्त्रिया आहेत.) त्याने नगरासाठी, राष्ट्रासाठी स्वतःचे आयुष्य दिले पाहिजे. तिच्या यशात, वैभवात, कीर्ती, सत्तेत स्वतःचे यश, वैभव, कीर्ती व सत्ता पाहिली पाहिजे.’

पेरिक्लसचे हे विचार सॉक्रेटिसवर पूर्णपणे बिंबले होते. त्याने ते आत्मसात केले होते. पेरिक्लस हा अत्यंत प्रभावी होता. तारुण्यात सॉक्रेटिस त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाने, विचाराने, आचाराने भारावून गेला असावा.

पेरिक्लसला शत्रू काही कमी नव्हते. त्याच्या आसनाखाली ते सुरुंग लावीत

होते. खुद्द पेरिक्लसवरच हल्ला करण्याचे धैर्य त्यांना नव्हते. तेव्हा त्यांनी त्याच्या मित्रावरच हल्ला चढविला. अैथिनी देवतेच्या पुतळ्यासाठी दागिने करण्यासाठी फिडियस या थोर शिल्पकाराकडे सोने दिले होते. त्यातला काही भाग कलाकाराने चोरला, असा त्याच्यावर आरोप करण्यात आला. फिडियसने ते आरोप खोडून काढले परंतु पुन्हा त्याला अटक करण्यात आली. धर्माची विटंबना करण्याचा, देव न मानण्याचा व देवतेच्या ढालीवर स्वतःची व पेरिक्लसची प्रतिमा कोरल्याचा आरोप केला. अथेन्सच्या दृष्टीने तो अक्षम्य अपराध होता. त्यांनी त्या थोर शिल्पकाराला तुरुंगात टाकले. तेथे तो आजारी पडला. कोणी म्हणाले, त्याला विष देऊन मारले. फिडियसचा काटा काढल्यावर पेरिक्लसचे शत्रू त्याच्या आचार्याकडे म्हणजे अनेकझोगोरसकडे वळले. तो पेरिक्लसचा आचार्यही होता नि मित्रही होता. त्याच्यावर अज्ञेयवादाचा आरोप लादण्यात आला. आता धार्मिक बाबतीत मतस्वातंत्र्य नाहीसे करण्याचा कायदा झाला होता. त्यामुळे पुरोगामी विचारांचा पेरिक्लस नि त्याचे मित्र रोषाला कारणीभूत ठरले. दरम्यान, पेरिक्लसची एक मैत्रीण अस्पाशिया हिला अटक झाली. ती परदेशी होती. ती सुसंस्कृत, सुशिक्षित होती, पण पेरिक्लसबरोबर कायदेशीर विवाह न करता राहात होती. तिला अटक केल्यावर स्वतः पेरिक्लसने तिची बाजू न्यायाधीशापुढे मांडली. अस्पाशिया मुक्त झाली.

अथेन्समध्ये प्लेगची साथ आली. पेरिक्लसची बहीण, दोन मुलगे आणि शेवटी पेरिक्लसही प्लेगने निधन पावला. ख्रि. पू. ४२८ मध्ये त्याचे निधन झाले. बरोबर एक वर्षाने प्लेटो जन्मला.

धर्म आणि नैतिक पाश्वभूमी

मानवी जीवनातील सुखदुःखावर त्या त्या समाजाच्या धर्म नि नैतिक विचारांचा प्रभाव पडतो. समाजमन घडवण्यात धर्म आणि नैतिकतेचा महत्वाचा वाटा असतो. त्यामुळे सांच्या युरोपवर ग्रीक तत्त्वज्ञानाचे स्थान पायाभूत आहे. जणू पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचे स्थान म्हणजे ग्रीक तत्त्वज्ञान. येथेच युरोपीय तत्त्वचिंतनाने पहिला श्वास घेतला. इतके महत्वाचे स्थान ग्रीकांना का मिळाले, याचा विचार करणे गरजेचे आहे.

ग्रीक धर्मात ऐकिव गोष्टीना थारा नाही. कोणीतही पाहिले, कोणीतरी ऐकले असा प्रकार या धर्मात नाही. कदाचित याला कारण असेल. या लोकांत असा प्रभावी धर्मोपदेशक झाला नसावा. त्याच्बरोबर व्यवस्थित वाढवलेले संप्रदायही ग्रीकांमध्ये नव्हते. ग्रीक लोक होमर किंवा हेसिओड यांच्या लिखाणात धर्मकल्पना शोधत परंतु त्यांना कधीही दैवी शक्तीने मार्गदर्शित केलेले, असे ग्रीकांनी मानलेले नाही किंवा

त्यांचे शब्द हे अंतिमही मानले नाहीत.

ग्रीकांच्या देवतांना जोपर्यंत एखादा तत्त्वचिंतक नाकारत नसे तोपर्यंत ग्रीकांनी त्यांची गंभीर दखल कधी घेतली नाही. नास्तिकता, संदेहवादी विचार किंवा पूजा-अर्चा नाकारणे म्हणजे तत्त्वचिंतकाने स्वतःवर ओढवून घेतलेले संकट ठरत असे. ही गोष्ट अधिकतर अथेन्समध्ये होत असे. इतर ठिकाणी म्हणजे एशिया मायनर, सिसिली, दक्षिण इटली या शहरांत धर्म, देव-देवता यांच्या विरोधातही बोलण्याचे स्वातंत्र्य फार पूर्वीपासून होते.

अशा चिंतनाला मुक्त वातावरण लाभल्याने बाल्यावस्थेतील विज्ञान आणि तत्त्वज्ञानाची जोमाने वाढ होण्यास पोषक वातावरण मिळाले.

ग्रीक धर्माची त्यावेळची वैशिष्ट्ये पाहिली तर असे आढळते की,

१) विश्वाची क्रमशः उत्क्रांती होते, हा विचार ग्रीकांना मान्य होता.

२) विश्वचक्र चालण्यास ईश्वराची गरज नव्हती.

३) देव हे मोठ्या यंत्रणेचा एक भाग होते. त्यांना विशिष्ट काम सोपवलेले असते.

४) ईश्वर आणि मानव यांचे नाते पिता-पुत्र, वडील-बंधू असे नसून एकाच आईची दोन लेकरे असे असते. अमरत्व आणि मुक्त जीवन हे देवांना वरदान असते. मानवाला ते नसते. देव होण्याचा प्रयत्न मानवाने करू नये ती गोष्ट त्याच्या क्षमतेबाहेरची असते. विश्वाने प्रत्येकाला काही शक्ती दिलेली आहे आणि मर्यादाही घातलेली आहे.

५) विश्वात सजीव व निर्जीव हा भेद असतो, परंतु ग्रीकांसाठी सागा निसर्ग हा सजीव असतो. मानवी भावना व वर्तमानामागचे उद्देश याचा विचार करावा लागतो. मानवाचे निसर्गाशी नाते मैत्रीचे असावे लागते. म्हणून प्राचीन काळचे ग्रीक जास्तीत जास्त नैसर्गिक राहत होते.

६) ग्रीक धर्म अंतरंगाकडे वळलेला नसून त्याची दृष्टी, शोध हा भौतिकाकडचा आहे. बाह्य जगताशी निगडित आहे. त्यामुळे भौतिकाचा त्याग करून आत्मा, परमात्म्याचा शोध त्यांनी घेतला नाही. त्यामुळे ग्रीकांच्या साहित्यात, धर्मात व्यक्ती, व्यक्तिमत्त्व, व्यक्तिगत आत्मतत्त्व, स्वत्व, आत्मभान, अहं, मी, जाणीव असे आधुनिक धर्मात वापरले जाणारे शब्द नव्हते.

७) ग्रीकांनी विश्वरचनेत मानवाला अकारण मोठेपण दिलेले नाही. निसर्गाच्या व्यापक रचनेत मानव निर्मिती ही एक साधारण घटना मानली गेली. मानवी समाज ही रचनाही विश्वरचनेत मानव, देव, देवता असा समाज निर्माण झाला. रानटीपणा सोडून सुसंस्कृतीकडे मानवाने वाटचाल करावी, अशी अपेक्षा निसर्गाची असते.

८) प्राचीन ग्रीक धर्मात अमरत्वाला फारसे महत्त्व दिलेले नाही. मरणोत्तर जीवन

मानले आहे, पण मेल्यावर मानव एखादा वटवाघळाप्रमाणे अंधाच्या स्मृती-गुफेत वावरतो, असे मानले. होमरच्या काव्यातही ही कल्पना प्रगट झाली.

ग्रीकांच्या या रूढीप्रिय धर्माचा संबंध आॅलंपियामधल्या देवदेवतांशी होता. हे देव अति प्राचीन ग्रीकांमध्ये नव्हते. उत्तरेकडच्या देशांनी ग्रीकांवर राज्य केले. त्या दरम्यान या देवताही ग्रीसमध्ये आल्या. त्यापूर्वी निसर्गाच्या प्रचंड सृजनशीलतेची ग्रीक पूजा करीत आणि बदलणारे ऋतुचक्र आणि जन्म-मरणाची प्रक्रिया त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती. त्यावेळचे देव मरत आणि पुन्हा जन्म घेत. त्या देवदेवतांपासून पूजा करणाऱ्या ग्रीकांना आशीर्वाद आणि धनधान्य, पुत्र पौत्रादी, आरोग्य यांचा लाभ होई. या दोन्ही देवतांच्या संकल्पनांचा संगम झाला नि ग्रीकांमधले देव व मानवातील द्वैत नाहीसे झाले. मानवाला मृत्यूवर मात करता येते, असा विचार ग्रीकांच्या मनात रुजला. त्यामुळे ग्रीकांच्या धर्मभावनेत रूढीप्रिय धर्म आणि पुरोगामी धर्म असे दोन विभाग झाले.

नैतिकता

ग्रीकांची नैतिकतेची कल्पना आणि स्विश्चन नैतिकता यातला फरक समज्जून घेणे गरजेचे आहे. नैतिक जीवन म्हणजे मूलभूत उदात्त आणि मूलभूत निम्न स्वरूपातील संघर्ष होय. अशा वेळी काय बरोबर, काय चूक हे कल्पणासाठी बुद्धीपेक्षा विवेकाचा आधार घेणे महत्त्वाचे ठरते. विवेक म्हणजे मानवातील ईश्वराचा लहानसा आवाज.

साधे नैसर्गिक सुखसमृद्धीचे जीवन जगण्यासाठी अर्तीद्विय शक्ती वा देवदेवतांची गरज ग्रीकांना वाटली नाही. समतोल, संतुलित आणि आनंदी जीवन जगण्यासाठी तर्कशुद्धता नि बुद्धिमतेचा वापर करणे गरजेचे होते. नैतिकतेचा प्रश्न हा खरा बौद्धिक प्रश्न असतो. समाजाचे संतुलन राखणारे वर्तन व्यक्तीने करावे हे अपेक्षित होते. त्यामुळे पाप म्हणजे काहीतरी इच्छाशक्तीचे अधःपतन नसून बौद्धिक निष्कर्षातील चूक होय. निसर्ग आणि समाजाने व्यक्तीवर घातलेली बंधने वा मर्यादा त्याला उमजल्या नाहीत की पापाचरण घडते, चूक किंवा पाप बुद्धीचा सदुपयोग केला तर टाळता येते, असे ग्रीकांना वाटत असे.

सॉक्रेटिसचा उदय

ग्रीकची राजधानी अथेन्सजवळ अलोपिका (Alopeka) नावाचे गाव आहे. तेथे दगडी मूर्ती घडवणारा एक शिल्पकार होता. त्याच्या घरी सॉक्रेटिसचा जन्म ख्रि. पूर्व ४६८ मध्ये झाला. ऑरिस्टॉटल त्याला नीतिशास्त्राचा जनक म्हणतो. सॉक्रेटिसने आपला पिढीजात धंदा पुढे चालवला अशा तळेची कोणतीही माहिती उपलब्ध नाही. शिल्पकलेचे ज्ञान आपल्या वडिलांकडून घेतले की नाही, याविषयी अज्ञान आहे. अर्थात त्याच्याकडे वडिलोपार्जित थोडी संपत्ती होती, पण ते काही उपजीविकेचे साधन नव्हते. तो मुलांना शिकवित असे, पण त्यातून त्याने शिकवणी फी कधी घेतली नाही. त्यावेळचे सोफिस्ट लोक फी घेत नसत. ‘मला जे कळत नाही ते मी शिकवतो. स्वतःचे स्वतः शिक्षण घेण्याची कला मी शिकवतो’, असे सॉक्रेटिस सांगत असे. त्याचे अनुयायी झेनोफोनस आणि प्लेटो असे म्हणतात, की तो जबरदस्त भावनांचा शिक्षक होता. पण आपल्या तीव्र विचार-भावनांवरचा त्याचा ताबा अद्वितीय होता. त्याचा संयम उल्लेखनीय होता. कोणतीही घटना त्याचा संयम ढळू देऊ शकत नव्हती. तो नेहमीप्रमाणे हसमुख आणि नर्मविनोद करीत असे.

मानवी मन वस्तूच्या मुळाशी जाऊन उदगम, विकासाचं रहस्य सहजासहजी जाणू शकत नाही, अशी सॉक्रेटिसची ठाम भूमिका होती. त्यामुळे तो तत्त्वज्ञानिक किंवा अर्तीद्रिय कल्पनाविश्वात रमत नसे. तो म्हणत असे की, माणूस स्वतःविषयी जाणू शकतो. शहाण्या माणसाने केवळ चांगले काय आहे हे समजून थांबू नये, पण चांगल्याचा मागोवा घेता येतो, हेही त्याने जाणावे. त्यामुळे सर्वसामान्याला मार्ग दाखवताना पहिली पायरी म्हणजे त्याला काहीही समजत नाही हे दाखवावे. दुसरी पायरी म्हणजे चांगले काय हे शोधण्यास त्याला मदत करावी. सॉक्रेटिसबरोबर चर्चा करण्या कोणालाही विविध प्रकारचे नैतिक प्रश्न विचारून निष्कर्षाप्रत तो आणीत असे.

झेनोफोनस म्हणतो की, अशा चर्चेचा त्याला कधी कंटाळा येत नसे. व्यवहारी शहाणपणा म्हणजे काय, हे त्यावरून समजे. बेरे-वाईट, न्याय-अन्याय, शहाणपण आणि अधःपतन, धाडस आणि भित्रेपणा यातला फरक सॉक्रेटिस फार कौशल्याने स्पष्ट करी. थोडक्यात, सॉक्रेटिस हा मुक्त विचारांचा उद्गाता होता.

त्याच्याभोवती तरुण, बुद्धिवंतांचा मेळावा असे. हे सारे तरुण कधी सॉक्रेटिसबरोबर जात, तर कधी आपापल्या घरी ते बोलावत. तेथे मग विचारभोजनाची मोठी मौज असे. अथेन्समध्ये मी मी म्हणणारे तत्त्वज्ञ व पंडित तेथे गोळा होत. सॉक्रेटिस त्या सर्वांना कोंडीत पकडी आणि शेवटी ते आपले अज्ञान, मूर्खपणा कबूल करीत. त्या चर्चा ऐकणे म्हणजे ज्ञानमृताची मधुर मेजवानी होती. शांत स्वभावाचा

व सौम्य वृत्तीचा सॉक्रेटिस थळा विनोद करीत गप्पागोष्टी करीत असे. कधी कधी उत्सूर्तपणे तो बोलत असे. पायात काही न घालता तो ओळ्याकाठाने चालत, झाडी-वनराई, गुंफाजवळ जाऊन गप्पा मारीत बसे. अथेन्समधल्या भल्याभल्यांना तो वादात हरवे.

इकडे मात्र त्याच्या कुटुंबाची उपासमार होत असे. मला समजत नाही एवढे तरी मला समजते, परंतु इतरांना एवढेही समजत नाही, असे तो म्हणे. त्याच्या अगोदरच्या तत्त्वचिंतकांनी जीवनाचे कोडे सोडवण्याचा प्रयत्न केला होता. सॉक्रेटिसला त्यात गोडी नव्हती. तो म्हणे, ‘जग जाणण्याची हिंमत नका धरू. तो अहंकार आहे. तुम्ही स्वतःला समजून घेतले तरी पुष्कळ होईल. स्वतःला समजून घ्या.’ हे त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे सार आहे. तो म्हणे, ज्ञान म्हणजे सदगुण. लोक दुष्टपणामुळे चुका करतात असे नव्हे तर ते अडाणी असतात. गुन्हेगार हा मूर्ख तरी असतो किंवा माथेफिरू तरी असतो; परंतु दोन्ही प्रकारच्या गुन्हेगारांना आपण काय करतो, ते कळत नसते.’

सॉक्रेटिसची आई सुईण होती. तो गमतीने एकदा म्हणाला, ‘मी सुईण आहे. लोकांच्या मनात जे विचार असतात, त्यांच्या पोटात ज्या गोष्टी असतात त्या नीट सहजपणे बाहेर पडाव्यात यासाठी मी लोकांना मदत करीत असतो.’ परंतु दुसऱ्याने आपणास शिकवावे, आपणास सुचवावे हे आवडत नसते. विचार करणे ही गोष्ट सुखाची नाही. विचारप्रसूती वेदेनेशिवाय नाही. म्हणून पुष्कळ जण विचार करणेच टाळतात. कशाला त्रास, असे ते म्हणतात. तसेच रस्त्यात किंवा सार्वजनिक जागी आपल्या अज्ञानाचे सर्वांसमोर प्रदर्शन व्हावे, चारचौघात मूर्खपणाची शोभा व्हावी ही गोष्ट कोणास रुचणार? ज्यांचा मूर्खपणा तो प्रगट करी ते त्याला विदूषक म्हणत. कधी कधी ते त्याला मारहाण करीत. त्याच्या अंगावर हात टाकीत, परंतु सॉक्रेटिस कधी रागावत नसे. स्वतःचा विनोदी स्वभाव त्याने कायम राखला.

वयात आल्यावर युरोपमधल्या प्रथेप्रमाणे प्रत्येक तरुणाला सैनिक म्हणून युद्धात भाग घ्यावा लागे. सॉक्रेटिस त्याला अपवाद नव्हता. अनेक वर्षे पायदळातील योद्धा (Hoplite) या नात्याने त्याने युद्धात भाग घेतला. पूर्वीच्या काळी ज्या वीरांनी मोठे पराक्रम गाजवले, नेतृत्व केले, हौतात्म्य पत्करले त्यांना जवळजवळ देवदेवतांच्या बरोबरीने स्थान तत्कालीन ग्रीक संस्कृतीत व लोकमानसात लाभले. पोटेडिआच्या युद्धात तो सहभागी झाला होता. तो निर्भयतेने आणि कुशलतेने लढला. एका लढाईत थोर नेता अलसिबिआडसचे प्राण त्याने स्वतःची ढाल करून वाचवले. पुढे तो सॉक्रेटिसचा मित्र आणि अनुयायी बनला. त्यानंतर सॉक्रेटिस डेलिअम आणि अम्फीपोलिस या लढायाही अचाट धैर्यने लढला. जीवनातल्या आणीबाणीच्या प्रसंगीही तो संकटांना बेडरपणे सामोरा गेला आहे.

सिंपोझियम नावाच्या संवादात प्लेटोने अल्किबियाडीस याच्या तोंडी सॉक्रेटिसचे व्यक्तिगतिर रंगवले आहे. योद्धा म्हणून सॉक्रेटिसचे अनुभव त्याने मांडले आहेत. त्याला वास्तवाचा भक्तम आधार असावा. या घटना अनेकांना माहिती होत्या. प्लेटोने त्या काल्पनिक रचन मांडल्या, असा आक्षेप कोणीही घेतलेला नाही. या घटनांवरून सॉक्रेटिसची धारणा कळते. त्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे. अस्किबियाडीस म्हणतो, पोटेडिआ (Potidaea) मोहिमेवर सॉक्रेटिस व मी एकाच गटात होतो. त्या मोहिमेतले कष्ट, भोगलेले क्लेश, काढाव्या लागलेल्या खस्ता, माझ्याही पेक्षा खरे तर कोणाही पेक्षा सॉक्रेटिसने शांतपणे व आनंदाने सोसल्या. अन्न व इतर गोष्टींची रसद शत्रूने तोडली. त्या काळातही त्याच्याइतक्या सहजपणे, चेहरा वाकडा न करता, कोणी ती स्वीकारली नाही. जेव्हा सर्व गोष्टींचा मुबलक पुरवठा होत होता त्या काळात मोठ्या चवीने सर्व खाद्यपदार्थांचा आस्वाद घेणारा सॉक्रेटिसच होता. स्वतःहून तो मद्यप्राशन करीत नसे, पण आम्ही जर त्याला सक्तीने मद्य प्यायला लावले तर आम्हा सर्वांवर कडी तो करे. सगळ्यात आशर्य म्हणजे सॉक्रेटिसला मद्याने बेहोष झालेल्या अवस्थेत आजवर कोणी पाहिले नाही.

तो हिवाळा त्याने ज्या प्रकारे काढला तेही मी कधी विसरणार नाही. तिथला गारठा बधीर करून टाकणारा होता. एकदा तर जमिनीवर पाणी गोटून बर्फ आच्छादले गेले. आम्ही कोणीही राहुट्यांच्या बाहेर तोंड पण काढले नाही आणि बाहेर जाण्याचा प्रसंग आला तेव्हा बुटावरही काही गोष्टी गुंडाळून बाहेर पडलो पण सॉक्रेटिस मात्र त्याच्या त्या जुन्यापुराण्या कोटातच वावरत होता. आत आणि बाहेर कोणताही बाऊ न करता, स्वारी बर्फावरून अनवाणीच चालत होती. आम्ही मात्र पायात बूट नि अंगावर अनेक गोष्टी गुंडाळूनही कुरकुरत होतो. इतके की, इतर सोबती त्याच्याकडे काहीशा संशयाने पाहू लागले. त्याचा काटकपणा हा जणू त्यांचा व्यक्तिशः अपमान आहे अशी वृत्ती ते प्रगट करू लागले.

याच मोहिमेवर असताना एके सकाळी, सूर्योदयाच्या वेळी त्याचे कोणत्या तरी बौद्धिक समस्येवर चिंतन सुरु झाले. त्याची तंद्री लागली. वैचारिक कोडे काही सुटेना तेव्हा तो आपला उभाच राहिला. तसाच विचार करीत राहिला. सूर्य डोक्यावर आला तरी तो उभाच. सैनिक आशर्य करीत होते. रात्र झाली, जेवणे आटोपेली, सैनिकांनी पथाच्या पसरल्या. उन्हाळा होता, पण बाहेर गारवा होता तरी सॉक्रेटिस रात्रभर विचार करीतच उभा होता. पहाट झाली तरी उभाच. सूर्य वर आला. त्याने सूर्याला प्रार्थना केली नि तो नित्याच्या कामाला लागला.

डेलियमच्या रणांगणावर अंथेन्सच्या सैन्याला पराभव पत्करावा लागला. माघार घेताना अस्ताव्यस्त होऊन सैनिक पळत होते. ते घाबरले होते. शत्रू पुन्हा

त्यांच्यावर आक्रमण करण्याची शक्यता होती. अल्किबियाडीस घोड्यावर होता. सॉक्रेटिस पायदळात. सॉक्रेटिस स्वस्थचित्त होता. इकडे तिकडे दूरवर नजर टाकीत, ताठ मानेने आपल्या ऐटीत, छाती पुढे काढून जसा तो अथेन्सच्या बाजारपेठेत चालतो अगदी तशीच चाल त्याची होती. मित्राकडे पहात असो किंवा शत्रूकडे त्याची नजर दोघांनाही भेटून आरपार जाणारी होती; आणि अगदी अर्ध्या मैलावरूनही बघणाऱ्याला हे स्वच्छ दिसू शकत होते की, जर तुम्ही त्याच्या वाटेला गेलात तर चार हात केल्याशिवाय हा माणूस सोडणार नाही. तो माघार घेणाऱ्या सैन्यातला वाटतच नव्हता. परिणामी तो आणि त्याच्या सोबत्यांना कोणताच त्रास झाला नाही, कारण तुम्ही जर आत्मविश्वाससंपन्न नि बेडर दिसलात ना तर तुम्ही सामान्यतः सुरक्षित असता. घाबरगुंडी उडून जीव वाचवण्याच्या एका कल्पनेने जो सैरावैरा पळत सुटो त्याच्यावरच हल्ला चटकन् होतो. ही युद्धनीती सॉक्रेटिसला चांगली अवगत होती.

ही गोष्ट सॉक्रेटिसची मनोभूमिका स्पष्ट करणारी आहे. अथेन्स नगरीवरच्या ध्येय, मूल्यावरील असीम निषेपोटी कर्तव्यपालनाच्या भूमिकेतून सॉक्रेटिस योद्धा बनला आहे. पराभवाच्या प्रसंगीही त्याने आत्मसन्मान वा अथेन्सचा सन्मान, प्रतिष्ठेला साजेसेच तो वागला आहे. लढाईच्या रणांगणावरही सतगुण (arete ग्रीक शब्द, Virtue इंग्रजी शब्द) त्याने जोपासला. मनुष्याचा जन्म सतगुण जोपासना व प्रगटीकरणासाठी असतो, त्याद्वारेच ईश्वराविषयीचे आपले कर्तव्य पार पाडू शकतो ही शिकवण त्याने आत्मसात केली होती. शिवाय योद्धा म्हणून कर्तव्य निभावताना जीवनाच्या कूट प्रश्नावर त्याचे चिंतन थांबलेले नव्हते. रणांगणही गुण उपासनेचे ठिकाण असते हे सच्चा अथेनियनप्रमाणे तो मानत होता. ग्रीक संस्कृतीचे तो उत्तम प्रतीक होता.

सॉक्रेटिसचा चेहरा बराचसा ओबडधोबड, थोडासा कुरुप म्हणता येईल असा होता. त्याच्या वर्णनावरून असे दिसते की, केसाळ भुवयाखाली उटून दिसणारे बटबटीत डोळे, जाड ओठ, (उत्तर आयुष्यात) डोक्याला टक्कल आणि अस्ताव्यस्त दाढी असे त्याचे रूप होते. आडव्या बांध्याचा सॉक्रेटिस हाडापेराने मजबूत होता. त्याच्या अंगी कष्ट घेण्याची आणि त्रास सहन करण्याची अचाट क्षमता होती. नेहमी अनवाणी फिरणाऱ्या सॉक्रेटिसची चाल मात्र ऐटबाज होती. त्याची तासन् तास तंद्री लागे. तंद्रीत एकाच जागी तो तासन् तास स्थिर उभा राहून चिंतनमग्न राहू शकत असे.

अर्थात ही तंद्रावस्था सॉक्रेटिसच्या बालपणीही दिसत होती. तो स्वप्नांच्या राज्यात रमणारा होता आणि स्वभाव गूढवादी होता. त्याला एक प्रकारची समाधी अवस्था लाभायची. त्याला गूढ दर्शने व्हायची. जणू अर्तीद्विय जगताचा त्याला संस्पर्श

लाभलेला होता. त्या अवस्थेत तो तासन् तास राहायचा. त्याचा असा विश्वास होता की, त्याला पूर्वजांचा आत्मा मार्गदर्शन करतो. काहीतरी चुकीची गोष्ट करण्यापासून तो त्याला परावृत्त करीत असतो. त्यासाठी जरब असणारी आज्ञा तो आत्मा करतो. ती सॉक्रेटिस नाकारू शकत नव्हता. या आत्म्याला विनोदाने तो (Daemon in me) माझ्या अंतरंगातला राक्षस असे म्हणे. सत्याच्या आग्रहामुळे, आचार विचारामुळे तो निर्भय बनलेला होता. कोणतेही दडपण व धमकीला तो भीक घालीत नसे. जे योग्य असे, नैतिक असे त्यापासून त्याला कोणी वादविवादाने वा बळजबरीने दूर करू शकत नव्हते. सर्वसामान्य अंथेनियनप्रमाणे सार्वजनिक कार्यक्रमात तो सहभागी होत नसे. यदाकदाचित त्याने भाग घेतलाच तर तो न्याय, प्रामाणिक मार्ग अवलंबित असे. त्याच्यासारख्या निर्भय, धैर्यशील माणसाकडून तशा न्याय वर्तनाची अपेक्षा राही. सार्वमत काय म्हणते याचे त्याच्यावर कधी दडपण येत नसे.

तो संसदेचा सभासद होता तेव्हाची गोष्ट. काही अंथेनियन जनरलवर खटला दाखल झाला होता. अर्जेनिसच्या लढ्यात मरण पावलेल्या सैनिकांचे मृतदेह रणांगणात तसेच टाकून त्यांनी पळ काढला होता. या जनरल्सना मृत्युदंडाची शिक्षा झाली पाहिजे, असे बेकायदेशीरीत्या संसदेच्या सर्व सदस्यांनी ठरवले. एकमेव अपवाद होता सॉक्रेटिस. सार्वजनिक जनतेचे मतही सॉक्रेटिसच्या विरोधात होते, पण तो आपल्या न्याय्य मताशी खंबीर राहिला नि अंथेन्सच्या कायद्यानुसार त्याने आपला निर्णय दिला.

दुसऱ्या वेळेस ४०४ ख्रि. पूर्व साली अंथेन्सचे साम्राज्य संपुष्टात आले तेव्हा ज्या तीस लोकांच्या हाती सत्ता आली त्यांनी सॉक्रेटिसला आज्ञा केली की बेकायदेशीर अटक सत्र चालू ठेव. त्याने नकार दिला. त्याला या अवज्ञेची किंमत मृत्युदंड होऊ शकतो हे पूर्ण माहीत होती. त्यावेळी जनमतच सॉक्रेटिसच्या बाजूने उभे राहिले. त्या जनक्षोभाने तीस जण सत्ताधीश उल्थून पाडले गेले नि सॉक्रेटिसचे प्राण वाचले. असे अजब धाडस त्याच्यापाशी होते. शेवटच्या धाडसाहूनही हे मोठे होते, पण याचा अर्थ तो आत्मक्लेश करणारा किंवा अकारण नम्रपणे वागणारा नव्हता, भौतिक सुखांचा त्याग करणारा संन्याशीही नव्हता. संयम आणि सर्व गोष्टीत संतुलन बाळगणे ही योग्य आणि आनंदी जीवनाची प्रमुख सूत्रे आहेत, असे त्याला वाटे. मानवी जीवनावर त्याचे प्रेम होते. शहरातील रस्ते, बाजारपेठा येथे भटकंती करणे, चर्चा, प्रश्नोत्तरे, खाणे-पिणे, मित्रांसोबत वेळ घालवणे त्याला आवडे. सदूसद्रविवेक ही त्याच्या जीवनातील मोठी ताकद होती. त्या आधारे शांतपणे, थंड डोक्याने व दृढ निर्धाराने तो जीवनातील महत्त्वाचे निर्णय घेत असे. ऐन तारुण्यात त्याने कोणत्याही पदाची वा नेतृत्वाची अपेक्षा केली नाही. व्यापार उदीम, कंत्राटदारी, गुलाम पदरी बाळगून त्यांची श्रमशक्ती वापरावी

अशा तत्कालीन मार्गानी धनवान होणे किंवा सत्ताधीश होणे त्याने पसंत केले नाही. सॉक्रेटिस गृहस्थी माणूस होता, पण तो रुदार्थने प्रापंचिक नव्हता. चारचौघांसारखे खासगी आयुष्य तो जगला नाही. त्याची दोन लझे झाली. पहिले लग्न मिरटोन (Myrtone) हिच्याबरोबर. तिच्यापासून त्याला दोन मुलगे झाले. वयाच्या पन्नाशीत झांथिपी (Xanthippe) बरोबर दुसरे लग्न झाले. तिच्यापासून एक मुलगा झाला. झांथिपी ही तापट स्वभावाची होती, असे चुकीचे वर्णन काहींनी केले आहे. ती तरी काय करेल? एक मान्य करावे लागेल की, दारिंद्रियात राहणाऱ्या, बोलत राहणाऱ्या, तर्क, बुद्धिवादी, चर्चा अनोळखी लोकांबरोबर करणाऱ्या, निरुद्योगी, अर्थार्जिनाची पर्वा नसणाऱ्या नवज्याबरोबर संसार करणे ही त्या स्त्रीची सत्त्वपरीक्षाच होती. काही वेळा अशा परिस्थितीत ती तापट स्वभावाची वा भांडखोर बनली तर नवल कोणते!

उत्तर आयुष्यात त्याने अंथेन्स शहराच्या वेशीही कधी ओलांडल्या नाहीत. तो बोलतच राहिला. असा बोलका माणूसच ग्रीसमध्ये झाला नाही; परंतु तो जे काही बोलायचा त्याचा दर्जा इतका उच्च होता की, त्याच्या हयातीतच जगातला सर्वात मोठा शहाणा माणूस, ज्ञानी माणूस म्हणून त्याला कीर्ती लाभली. भल्या पहाटेच तो घराबाहेर पडायचा. त्याचा गबाळा वेश साऱ्या अंथेन्सवासीयांना परिचित होता. उन्हाळा असो नाहीतर कडाक्याची थंडी असो, त्याने कधी उबदार कोट वापरला नाही. त्याचे तळपाय, पोटन्या उघड्याच असत. शारीरिक कष्टाचे त्याला भानच नव्हते. तो फक्त मन आणि आत्म्याचाच विचार करण्यात गढून जायचा. पुढे अँटी फोनने लिहिले होते की, एखाद्या गुलामाला सॉक्रेटिससारखा रहा म्हटले असते तर तो पक्कून गेला असता, पण सॉक्रेटिस काही पळून गेला नाही.

त्याचा ग्रीस देशातील अनेक वायफळ गोष्टीत रस नव्हता. स्त्री-पुरुष हे विषय त्याला महत्त्वाचे होते. त्यांच्यासाठी त्याचे जीवितकार्य होते. तो अंथेन्सच्या रस्त्यांवरून फिरत असे. बाजाराच्या ठिकाणी तो जाई. बन्याच वेळा सार्वजनिक जिम्मेशियमध्ये तो जाई. तेथे त्याचा धंदा सुरु होई. धंदा बोलण्याचा, प्रश्नोत्तरांचा. तो साऱ्यांशीच बोले. उच्चपदस्थांपासून समाजातल्या खालच्या वर्गापर्यंत, मोठ्या लोकांपासून सामान्यापर्यंत तो बोलत राही. प्रत्येक जण त्याचे ऐकत, कान देऊ ऐकत, पण त्याच्या धारदार प्रश्नांना उत्तरे देत किंवा बन्याच वेळा उत्तर देण्याचा बहाणा करीत.

सॉक्रेटिसही बहाणा करे. बन्याच चर्चामध्ये आपणाला काही समजत नाही, आपण अज्ञानी आहेत, असा तो बहाणा करी. तो सोप्या भाषेत स्पष्टीकरण देई नि सोपे सोपे प्रश्न उपस्थित करी. चांगलं काय या निष्कर्षाप्रित लोकांना नेण्याची त्याची एक खास खुबी होती. चांगलपण हे त्याचे ध्येय होते. चांगलपणा नसेल तर माणसाला

काही किंमत नाही. चांगुलपणा म्हणजे काय हे जर लोकांना कळले तर त्याचा पाठपुरावा ते करतील, अशी सॉक्रेटिसची श्रद्धा होती. चांगुणलपणा म्हणजेच सदगुण, असे त्याचे सूत्र होते आणि पाप म्हणजे चांगुलपणाचा अभाव.

कोणी मनुष्य जर एकदम न्यायाविषयी बोलू लागला तर सॉक्रेटिस त्याला विचारी, ‘न्याय म्हणजे काय?’ हे अमूर्त शब्द वापरले खरे, परंतु त्याचा अर्थ काय? जीवन-मरणाचे प्रश्न जे शब्द उच्चारून तुम्ही झटपट सहज सोडवता त्या शब्दांचा खरा अर्थ कधी पाहिला होता का? मान, स्वाभिमान, सदगुण, नीती, देशभक्ती वरैरे शब्द अर्थ न समजताच उच्चारत असतो. तुम्ही स्वतः म्हणजे तरी काय? तुमचे खरे स्वरूप कोणते? असले मानसशास्त्रीय आणि नैतिक प्रश्न विचारायला सॉक्रेटिसला आवडे. पुढे या प्रश्नोत्तराच्या पद्धतीलाच ‘सॉक्रेटिसी पद्धत’ असे नाव पडले. जे शब्द तुम्ही वापरता, उच्चारता त्याची आधी बिनचूक व्याख्या करा. नीट, स्वच्छ विचार करा, पृथकरण करा. मोघम अघळपघळ बोलणे नको असे सॉक्रेटिसने सांगितल्यावर प्रतिपक्षाचे लोक खिजत, रागावत, चिडत. ते म्हणत, सॉक्रेटिस स्वतः उत्तर देतो त्यापेक्षाही अधिक आमच्यापासून अपेक्षितो आणि माणसांना पूर्वपेक्षाही अधिक बुचकळ्यात टाकतो; मात्र मानवापुढे पडलेल्या दोन महत्त्वाच्या प्रश्नांना त्याने दिलेली उत्तरे निश्चित स्वरूपाची आहेत.

१) सदगुणाचा अर्थ काय? उत्कृष्ट शासनपद्धती कोणती?

त्यावेळच्या अथेन्सची परिस्थिती पाहिली, तर हे दोन प्रश्न ग्रीक तरुणांना महत्त्वाचे होते. जोपर्यंत कायद्याच्या कक्षेत मनुष्य येतो तोपर्यंत तो कसाही वागला तरी चालते. मला कोण विचारते? मी वाटेल ते करेन, अशी एक व्यक्तिनिष्ठ घर्मेंड. हम करे सो कायदा अशी वृत्ती तरुणांत बोकाळली होती. अथेनियन्सच्या वर्तनात आणि विशेषत: चारित्र्यात फिलाई आली होती. ते स्वच्छंदी बनले होते. नीतीची ही दशा आणि राज्यकारभाराची तर त्याहून दुर्दशा झाली होती. चारित्र्यहीन लोकांची अथेन्समध्ये सन्ता होती नि तिलाच ते लोकशाही म्हणत. वाटेल त्या गोष्टीने त्यांचा संयम संपत असे नि मग त्यांचे वर्तन वाटेल तसे भडकत असे. केवळ वादासाठी वाद घालणारे मंडळ म्हणजे त्यावेळचे सरकार बनले होते. सेनापती आज निवडले, उद्या त्याला काढून टाका, परवा त्यांना फाशी द्या, असे प्रकार. शेतकरी, व्यापारी, दुकानदार मन मानेल तसे वागत. एकमेकांत ताळमेळ नव्हता. नावाच्या अद्याक्षरांप्रमाणे पाळीपाळीने देशातील न्यायमंडळांचे सभासद निवडले जात. नाव आले की चालला राजकारभार करायला. अशा परिस्थितीत नवीन व स्वाभाविक नीती वाढणे शक्यच नव्हते. शासन व्यवस्थाच कोलमडली होती.

ईश्वरावरील श्रद्धा

पूर्वीच्या अनेक देवदेवतांवरील श्रद्धा उद्धवस्त झाल्या होत्या. त्या पुन्हा प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न सॉक्रेटिसने जाणीवपूर्वक केले नाहीत. तसे केले असते तर अथेन्समधली जुनी पिढी सॉक्रेटिसला डोक्यावर घेऊन नाचली असती. अथेन्समधल्या मृतात्म्यांची यादी घेऊन जर तो मठातून आणि देवळातून फिरला असता व आपल्या अनुयायांना पूर्वजांच्या देवासमोर कर्मकांड करा असे सांगितले असते, तरी जुन्या पिढीने सॉक्रेटिसचा गौरव केला असता; परंतु सॉक्रेटिसला हे पूर्णपणे माहीत होते की, असे करणे व्यर्थ आहे. ते आत्मघातकीपणाचे आहे. अथेन्सची त्यामुळे पीछेहाट होईल.

सॉक्रेटिस म्हणत असे, ‘या तडजोडी करण्याने पूर्वजांची आणि भूतकाळाची थडगी ओलांडून पुढे जाण्याएवजी मागे मेलेल्यांच्याच सहवासात अडकत राहू. त्याच्याजवळ स्वतःची एक जिवंत श्रद्धा होती. परमेश्वरावर त्याचा विश्वास होता आणि मरणाने सारे नष्ट होते यावर त्याचा विश्वास नव्हता. तो माणसांना रस्त्यातच थांबवे व गोंधळून टाकणारे प्रश्न त्यांना विचारी. यामुळे पुष्कल जण त्याचे शास्त्र बनले. विशेषत: राजकारणी लोकांचा मूर्खपणा चव्हाट्यावर तो आणीत असे. त्यांना चांगल्या राज्यकारभाराचे काडिमात्र ज्ञान नाही असे तो आजभोवताली जमलेल्या लोकांना दाखवून देई. राजकीय पुढाऱ्यांना तो म्हणे, तुम्हाला काही कळत नाही तर राज्यकारभार करता कशाला?

त्याने शहरातील तरुणांमध्ये जिज्ञासा निर्माण केली. नवी मूळ्ये, नवे विचार त्याने शिकवले. ती तरुण मुले हे नवीन विचार घेऊन घरी येत व आपल्या आईबापाशी त्याबाबत चर्चा करीत. आपली पेरो आपल्याला शहाणपणा शिकवू लागलीत हे पाहून अडाणी आईबाप रागावत. शेवटी जुनी पिढी म्हणून लागली, सॉक्रेटिस आमच्या पोरांना बिघडवित आहे. याशिवाय ज्या देवदेवतांची पूजा अथेन्सचे नागरिक करीत त्यांची पूजा तो करीत नसे. एवढेच नाही, तर त्याच्या कल्पनेप्रमाणे त्याने नवीनच देवांची निर्मिती केली नि त्यांचा प्रचार तो करतो हाही, मुद्दा अथेन्सच्या नागरिकांत चर्चेचा विषय बनला. त्याच्या स्पष्टवक्तेपणामुळे काहींची माथी भडकली.

ऑरिस्टोफेनस (Aristophanes) हा त्यावेळचा मोठा साहित्यिक, विनोदी कथालेखक होता. त्याने आपल्या एका * The clouds ढग या ४२३ ख्रि. पू. काळात लिहिलेल्या नाटकात सॉक्रेटिसची टर उडवली आहे. त्यात अर्धवट अशा म्हाताऱ्या माणसाला तच्च म्हणून रंगवले आहे. त्या म्हाताऱ्याने विचारांचे दुकान सुरु केले. तेथे तो तरुण पोरांना भरकटलेले, फालतू विचार शिकवतो असे दाखवले होते. जणू

* One hundred great lines page. 253

अथेन्सच्या बहुसंख्य नागरिकांचे ते मत होते, पण त्यामुळे काही सॉक्रेटिसभोवती जमणाऱ्या मोजक्या पण गरीब, श्रीमंत तरुणांमध्ये काही फरक पडला नाही. ते त्याच्याभोवती जम होतच राहिले, चर्चा करीत राहिले. काहींना सॉक्रेटिसची प्रश्नोत्तराची पद्धत शिकायची होती, त्याची वाद घालायची पद्धत, उलटसुलट बाजूंती विचार करण्याची क्षमता शिकायची होती, तर काही तरुणांना आपल्या जीवनाचा दर्जा उंचावयाचा होता. विविध प्रकारचे विविध उद्देश बाळगणारे ते सार तरुण होते. त्यात कोणाकोणाचा समावेश होता, पहा- क्रिटियाज, तीस छळवादीमधला आल्किबियाडिस्, अतिशय बुद्धिमान क्रिटो, प्लेटो, झेनोफोन, तरुण ज्युनिअर पेरिक्लिस, सेलेस, थिबनचे तत्त्वज्ञ, युरिफेड्ससारखे शोकांतिका लिहिणारे नाटककार असे दिग्गज तरुण सॉक्रेटिसच्या पायाशी बसत. या अनुयायांचे त्याच्याजवळ येणे सहज होते. त्यात कोणत्याही प्रकारची सक्ती नव्हती. सॉक्रेटिसने तत्त्वज्ञानाची नियमित शाळा सुरु केलेली नव्हती. तो केवळ प्रश्न उपस्थित करी आणि तर्कशुद्ध, बुद्धिजन्य विचार मांडीत असे. त्यातून लोकांना प्रकाशाचा मार्ग दाखवण्यात मार्गदर्शन करी.

एक दिवस ऑलंपियाजवळ नेहमीप्रमाणे अनवाणी फिरत असताना सॉक्रेटिसला फायेड्रस (Phaedress) भेटो. तोही तसाच अनवाणी फिरत होता. त्या दिवशी सकाळी फायेड्रस मॉरिचसच्या (Morychus) घरी गेला होता. सुप्रसिद्ध वक्ता लिसीआयचे भाषण त्याला ऐकायला मिळाले. फायेड्रस सॉक्रेटिसला सांगतो की, जर तुला तो काय म्हणाला हे ऐकण्याची उत्सुकता असेल तर माझ्या बरोबर शहराच्या वेशीबाहेर फिरायला आले पाहिजे. सॉक्रेटिस तयार होतो. तसा तो सहसा शहराबाहेर पडलेलाच नव्हता. गप्पांच्या ओघात ते ऑलंपियाच्या उत्तरेला पैंथेनिअन स्टेडियमजवळ इलियॉस नदीच्या काठी येतात. ते उजव्या बाजूला वळतात आणि नदीच्या काठाने चालत राहतात. सॉक्रेटिसच्या लक्षात येते की, फायेड्रस लिसीआयच्या भाषणाचा मजकूर आपल्या कपड्यात लपवत आहे. तो वाच म्हणून सॉक्रेटिस सांगतो मग ते एका मोठ्या झाडाखाली बसतात. कडाक्याच्या उन्हापासून त्यांना विश्रांती मिळते. जवळ अनेक देवतांची ठिकाणे होती. तेथे लिसीआयच्या प्रेमावरच्या भाष्याचे वाचन होते. दुपारचे बारा वाजलेले असतात.

दुपार होते. सॉक्रेटिस म्हणतो, ‘या ठिकाणच्या देवतांची आपण प्रार्थना करणे योग्य ठेल नाही का?’ फायेड्रस म्हणतो, ‘अगदी बरोबर. सॉक्रेटिस प्रार्थना म्हणतो, या ठिकाणच्या देवतांनो, मला आशीर्वाद द्या की, मी अंतरंगातून सुंदर बनेन. माझ्या अंतरात्म्याच्या सुरात, लयीत आणि त्याला संतुलित अशाच भौतिक गोष्टी लाभेत. मी शहाण्या माणसालाच श्रीमंत म्हणावे. आत्मसंयमी माणसाला शोभा दर्शिल अशीच संपत्ती माझ्याकडे राहू दे. माझ्या दृष्टीने ही प्रार्थना पुरेशी आहे. फायेड्रस यापेक्षा आपण देवतांकडे अधिक कशासाठी प्रार्थना करायची? फायेड्रस म्हणतो, मित्रामध्ये अनेक समान गोष्टी असतात, माझीही तशीच प्रार्थना आहे. आणि मग हे दोघे तेथून हाजीआ फोटेणी चर्चजवळून निघतात.

महाजनशाही विरुद्ध लोकशाही

पर्शियाचा इ. स. पू. ४७९ मध्ये पराभव झाल्यावर अथेन्स नगराज्याच्या हाती सत्ता केंद्रित झाली. आता ते साप्राज्यवादी बनू लागले होते. नाविक दलाच्या सामर्थ्यावर सामुद्रिक वर्चस्व त्यांना लाभले होते. इंग्लंड, पोर्टुगल, स्पेन, हॉलंड ही छोटी युरोपियन राष्ट्रे याच पद्धतीने साप्राज्यवादी बनली होती.

अथेन्समध्ये स्वतंत्र नागरिक वर्गाही पुढे आला. त्याची भरभराट झाली. अथेन्सचा महाजनवर्गाही मागे नव्हता. त्यालाही भरभराटीची संधी लाभली होती. या पाश्वर्भूमीवर महाजनशाही विरुद्ध लोकशाहीवादी असे दोन पक्ष निर्माण झाले. साहजिकच त्यांच्यांत सत्तेसाठी स्पर्धा सुरु झाली. महाजन पक्षाचे पुढारी व प्रवक्ते परंपरानिष्ठ होते, जुन्या रीतीभाती, जीवनशैली, सामाजिक रचना, मूल्ये, श्रेयकल्पना न बदलता आपली महाजनशाही कायम राहून त्यांना साप्राज्यशाहीचे लाभ हवे होते.

याउलट लोकशाहीवादी पक्षाचे पुढारी व प्रवक्ते यांना जुन्या परंपरांची बंधने नको होती. अर्थात त्यात अनेक जण महाजनवर्गातलेही होते. आजच्या परिभाषेत ते बङ्गर्वा होते, इहवादी, व्यवहारवादी होते.

सामान्य नागरिकांचा शास्त्र्यावरील अंकुश वाढला. लोकांचा सहभाग वाढला. त्यांना अधिकार प्राप्त झाले. ५०० नागरिकांचे मंडळ हे शासनाचे सर्वोच्च कार्यकारी मंडळ बनले. नगर राज्यसभेत कोणीही उठून प्रस्ताव मांडू शके. त्याचा विचार केला जाई. कामकाजाच्या अनेक समित्या नेमल्याने प्रशासनात सहभाग घेणाऱ्या नागरिकांची संख्या वाढली. कोणत्याही पदासाठी कोणाचीही निवड होऊ शके. पद सांभाळण्यासाठी व जबाबदारी पार पाडण्यासाठी वेतन देण्याची प्रथा पाडल्याने सधन नागरिकांची पूर्वीची व प्रत्यक्षातील मक्तेदारी संपुष्टात आली. हे सारे बदल क्रांतिकारक व स्वागर्ता होते, पण ते अथेन्सच्या साप्राज्यसत्तेत रूपांतर होण्याच्या व्यापक पाश्वर्भूमीवर घडले. सत्तेची आकांक्षा, लालसा आणि सत्तेने येणारा उन्माद व निर्घृण वृत्ती यांचा या काळात उत्कर्ष झाला. लोभीपणाही वाढला. दडपण्क, शोषण व क्रौर्यही वाढले. नीतीचा सर्वत्र न्हास बघून सॉक्रेटिस व्यथित झाला असेल. नीतीर्धम सोडता बाकी सांच्या गोष्टी सॉक्रेटिसच्या लेखी झूठ होत्या. बाह्यत: अथेन्स इतर देशांचा आदर्श होता. वैभव, सत्ता, काव्य, कला यांनी बहरलेला देश होता. पण नैतिक अधःपतनाने तो काळवंडलेला होता.

सॉक्रेटिस सरळमार्गी, धर्मशील माणूस कर्तव्यपालनाचा त्याचा आग्रह होता. त्याच्या सत्याग्रहामुळे राजकीय व सार्वजनिक जीवनात ताण निर्माण होत होता. मनातल्या मनात दाबून टाकणे, मुकाटपणे जीवन जगणे हे त्याच्या जीवनधारणेशी विसंगत होते. तो चारचौधात बसून संभाषण करी. खोचक प्रश्न, उपरोधाने चिमटे

काढीत केलेली मार्मिक टीकाटिप्पणी, चेहन्यावरचा भोळा अडाणी भाव, समोरच्याला बोलते करण्याची लकब अशी त्याची संभाषणशैली तरुणांना त्याच्याकडे आकर्षित करीत होती. अनेक बारीक सारीक मुद्यांवर त्याने प्रथम सखोल चिंतन केलेले असे.

त्या काळात लोकशाहीवादी पक्षाच सत्तेवर होता. तोच दीर्घकाळ वरचढ होता. या पक्षाचे पुढारी, बुद्धिवंत, कलावंत, समाजधुरिण हे सॉक्रेटिसच्या टीकेचे मुख्य लक्ष्य बनले असले तर नवल नाही. ज्या बाह्य वैभवाच्या गोष्टीविषयी सत्ताधीश गर्व बाळगत होते, नेमका त्याचा पाया किती अनैतिक आहे आहे हे जर कोणी दाखवू लागला तर त्यांचा तो शत्रू ठरणार. नेमके हीच गोष्टी सॉक्रेटिसबद्दल घडली. स्वतः सॉक्रेटिसचे आचरण असे होते की, त्याच्यावर कर्तव्य पालनात कसूर केल्याचा किंवा सोपवलेली कामगिरी योग्यरीत्या पार पाडली नाही, असा आरोप करता येत नव्हता.

आपल्याला अडचणीत टाकणाऱ्याला कोर्टात खेचणे, देहांताची सजा देणे किंवा हृदपार करणे असे प्रकार वाढले. त्यामुळे कर्तृत्ववान, महत्वाकांक्षी राजकारणी पुरुष अथेन्सबाहेर पळून जाऊन राजकारण करू लागले.

इ. स. पूर्व ४१३ मध्ये अथेन्सचा सायराक्यूजवरील मोहिमेत पार पराभव झाला. त्यानंतर ग्रीक जगतात स्पार्टा नगरराज्य वरचढ बनले. महाजनशाहीवादी आणि लोकशाहीवादी यांच्यांत अथेन्समध्ये परस्परांवर कुरघोडी करण्याचे राजकारण शिगेला पोहोचले. दोन (४०४) वर्षांतच अथेन्सने स्पार्टापुढे शरणागती स्वीकारली. अथेन्सनगर राज्यसभेच्या (असेंब्ली) बहुमताच्या निर्णयाने महाजनशाही प्रस्थापित झाली. तिला उद्देशून तिसांची अस्मानी सुलतानी Regime of Thirty Tyrants असे म्हटले जाते. कारण तीस जणांच्या हाती सत्ता सोपवली गेली. त्यांच्या विरोधातल्या लोकांचा क्रूरपणे सूड उगविण्याचे धोरण अवलंबिले. याची राजवट उलथून पाडण्यात लोकशाहीवादी पक्षाला वर्षभरातच यश आले. या नव्याने प्रस्थापित झालेल्या राजवटीत अॅनिट्स नावाच्या राजकारण्याने पुढाकार घेतला व पाठिंब्याने सॉक्रेटिसवर इ. स. ३९९ मध्ये खटला भरला गेला. अॅनिट्सचा मुलगा सॉक्रेटिसचा शिष्य बनतो. पूर्वजांच्या देवदेवता झुगारून देतो. बापाला जुमानत नाही. अॅनिट्सचा राग सॉक्रेटिसवर निघतो. अॅनिट्सच्या चर्मकार व्यवसायात त्याचा मुलगा मदत करण्याएवजी सॉक्रेटिसचा अनुयायी बनतो.

लोकशाहीवादी पक्षाची सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर चार वर्षांनी सॉक्रेटिसवर खटला भरला गेला. या खटल्यातील अॅनिट्सची भूमिका लक्षात घेतली तर या राजवटीला सॉक्रेटिसला समाजप्रबोधन अडचणीचे वाटत होते, हे उघड आहे. याच अॅनिट्सने पुढाकार घेऊन मधल्या काळात राजकीय कृत्याबाबत कोणावरही खटला भरता येणार नाही, असा कायदा संमत करून घेतला होता. याच अॅनिट्सने मेलिटस्ला सॉक्रेटिसवर खटल्या भरण्यास प्रवृत्त केले आणि ज्युरीने देहांताचीच

शिक्षणा द्यायला हवी अन्यथा आपणहून संकटांना निमंत्रण दिल्यासारखे होईल, असे त्याने म्हटले. सॉक्रेटिसचे विचार हे शस्त्र नि संभाषण हे युद्धतंत्र असताना सॉक्रेटिसचे भय राजकारण्यांना पडले यावरून त्याचा प्रभाव क्रांतिज्योतीसारखा बनला होता, यात शंका नाही. अथेन्समध्ये सत्तांतर हे जीवन-मरणाच्या निश्चयाने लदून झाले होते. लोकशाहीवाल्यांनी जिंकल्यावर प्रतिपक्षाचा बौद्धिक सेनापती बनलेल्या सॉक्रेटिसचे काय होणार, हे निश्चित झाल्यासारखेचे होते. तो स्वतः शांतताप्रिय असला तरी प्रतिपक्षाला त्याच्यापासून प्रेरणा मिळत होती. चर्चेत तल्लीन होणाऱ्या तरुणांना तोच बिघडवतो, हे ठरले. म्हणून ॲनिट्स् व मेलिटस् म्हणाले, “सॉक्रेटिसने मरावे हे बरे!”

मेलिटसने असा आरोप नोंदवला की, राज्याने ज्या देवदेवता मानल्या आहेत त्याविषयी सॉक्रेटिस योग्य असा आदर दाखवत नाही व आपल्या भाषणांनी तरुणांना बिघडवतो. मेलिटस् हा अगदी सामान्य माणूस होता, पण त्याला पाठिंबा देणारा लॉयन हा एक उत्कृष्ट वक्ता होता व अनेक साहित्यिकांचा आश्रयदाता होता. सॉक्रेटिसची तर्कशुद्ध आणि विशुद्ध नीतिमत्तेची शिकवण धंदेवाईक वक्त्यांच्या व्यवसायाला व प्रतिष्ठेला अपायकारक ठरत होती, म्हणून त्यांचा सॉक्रेटिसला विरोध होता; पण असल्या आरोपपत्रावरून आरोप सिद्ध होणे सोडाच, पण साधी शिक्षाही होणार नाही; पण त्या काळात अथेन्समध्ये आरोप करणाऱ्या असामी जर बलिष्ठ असतील तर वाटेल ते घडू शकत होते.

सॉक्रेटिसच्या अंतरात्म्याचा मार्गदर्शन करणारा आवाज, अनैतिकतेचा तिटकारा, परदेशातील ऑरफिक-पायथागोरियन संप्रदायाच्या विचाराची त्याची जवळीक ही प्रस्थापित धर्माच्या विरोधात होती. अथेन्स शहराच्या चौकाचौकात हर्मेस् (Hermes) चे पुतळे उभे होते. त्याची विटंबना करणारे सॉक्रेटिसचे अनुयायी आहेत असा अपप्रचार शहरात सर्वत्र पसरला होता. एकंदरीत नकोसा झालेला तो नागरिक होता आणि तरुण पिढी बरबाद करणारा, साच्यांना कटकट ठरणारा थेरडा होता. जसजशी अपप्रचाराची धार तीव्र होत गेली तसतसे जनमत सॉक्रेटिसविरुद्ध तयार होऊ लागले. तो दिवसेंदिवस बदनाम होऊ लागला. लोकांच्या मनात त्याच्याविषयी राग वाढू लागला; पण हा राग काही एक-दोन दिवसांचा नव्हता. गेल्या तीस वर्षांतील मूठभर लोकांचा त्याच्यावरचा राग खदखदत होता. लोकशाहीवादांची सरशी झाल्यावर त्याचा स्फोट झाला, इतकेच. त्याचा दुसरा अर्थ असाही होता की, गेल्या तीस वर्षांत सॉक्रेटिस नावाचे प्रचंड ताकदीचे वैचारिक वादळ अथेन्समध्ये विराट रूप धारण करीत होते. त्याचे केवळ असणे म्हणजे लोकशाहीवादी केव्हाही उलथून पडतील, असा धोका पत्करण्यासारखे होते. त्यासाठी त्याच्यावरील विशिष्ट आरोप

सिद्ध करण्याची गरज नव्हती. त्याला दोषी ठरवून देहांताची शिक्षा सुनावणे, इतकेच बाकी होते. अर्थात त्याला आपली बाजू मांडण्याचा लोकशाही सोपस्कार पार पाडावा लागणार होता. देहंडलाला पर्यायी शिक्षा देणे शक्य होते. त्या काळात शहाणी माणसे अशी कुणकुण लागली की देश सोडून पळून जात. पुन्हा राजवट बदलली की परत येत. काही वेळा माफी मागून वेळ मारून नेत. त्यावेळची अशीही प्रथा होती की, न्यायासनापुढे आरोपीने आक्रोश करायचा, रडायचे, आपली मुलेबाळे न्यायासनापुढे उभी करून करुणा भाकायची म्हणजे दया याचना करून मुक्तता करून घ्यायची. असले भेकड मार्ग सॉक्रेटिसने साफ नाकारले. वासनाविकारांच्या लहरीबरोबर हेलकावणाऱ्या बहुजन समाजाला तो फारसा मान देत नव्हता. अशा मेंदरांपासून का क्षमायाचना करू? हा त्याचा प्रश्न होता. न्यायाधीशांनाही वाटत होते की, त्याला सोडून द्यावे, परंतु खवलेल्या जनतेचे मत विरुद्ध होते. सॉक्रेटिस नेहमी सांगत असे, सर्वसामान्य समाज हा विकारांनी बरबटलेला असतो. शांत, तटस्थ विचार त्यांना करता येत नाहीत. समतोल वृत्ती त्यांच्याजवळ नसते. या त्याच्या सांगण्याचेच प्रत्यंतर आले. सर्व तुरंगाधिकाऱ्यांना वेगवेगळ्या पद्धतीने सॉक्रेटिसच्या चाहत्यांनी वश केले होते व पळून जाऊन जीव वाचवण्याचा मार्गी ही सुचवला, पण तेही सॉक्रेटिसने नाकारले.

सॉक्रेटिसवरचे आरोप

सॉक्रेटिसवरचे आरोप नि कैफियत यावर अनेक पुस्तके प्रसिद्ध झाली. त्यांचा अभ्यास करून अँटोनहरमान ख्राऊस्ट याने ‘सॉक्रेटिस, मॅन अँड मिथ’ हे पुस्तक लिहिले. लोकशाहीवादी पक्षाचे खेरे आरोपपत्र काय होते, याची स्पष्टता व चर्चा यात केली आहे. त्यानुसार खालील आरोपांचे मुद्दे होते.

१) अथेन्सच्या लोकशाही संस्था व रीती यांचे प्रामाण्य व प्रतिष्ठा सॉक्रेटिस जुमानत नाही.

२) त्या उखडण्याचा उपदव्याप करतो.

३) तरुणांमध्ये अथेन्सच्या प्रस्थापित राज्यपद्धतीचे दोष, त्रुटी दाखवून तिरस्कार निर्माण करतो.

४) अथेन्समध्ये हुकूमशाही प्रस्थापनेचा त्याचा प्रयत्न आहे.

५) नगरराज्यांच्या देवतांविषयी अश्रद्धा निर्माण करतो.

६) आदरणीय कर्वींची अनादरपूर्वक टीकाटिप्पणी करतो व त्यांच्या काव्याचा गैरवापर करतो.

७) पवित्र वास्तू, देवदेवता, धार्मिक उत्सव यांची भ्रष्टता करतो.

८) लोकांना निरोद्योगी व आळशी बनवतो.

९) स्वतः सार्वजनिक जीवनात भाग घेत नाही, इतरांनाही परावृत्त करतो.

१०) सॉक्रेटिस हा क्रिटियाज व अल्किबियाडीस यांचा शिक्षक होता.

११) तो धोकेबाज वादविवादपूर्व आहे.

१२) त्याच्यामुळे लोक व नगरराज्ये यांचा घात होईल.

एक गोष्ट निर्विवाद की, सॉक्रेटिस ही एक अद्वितीय व्यक्ती असली पाहिजे. त्याने एकही शब्द लिहून ठेवला नाही. त्याच्याभोवती अनेक आख्यायिका, अनेक कैफियती, अनेक साहित्यकृती रचल्या गेल्या. त्याच्या जगण्याला, मरणाला अभूतपूर्व गूढ अर्थ प्राप्त झाला. वास्तविक सॉक्रेटिस राजकारणात कोणत्या सत्तास्थानावर नव्हता. कोणत्याही सभासमारंभात सक्रिय नव्हता. त्याच्याकडे धनसंपत्तीही नव्हती. रहायला राजवाडा नव्हता. पदरी गुलामांचा ताफा नव्हता. जमीनजुमला नव्हता. अशा कफळक व्यक्तीकडे राजसत्तेला हादरवून टाकणारे सामर्थ्य प्राप्त झाले होते. सॉक्रेटिसच्या सत्त्वधर्माची विवेकपूर्ण, स्वतंत्र विचार करण्याची शिक्कण व आचाराला सद्विवेकाच्या मार्गदर्शनाची पद्धत प्रस्थापित व्यवस्थेच्या मुळावर येते असे सत्ताधार्यांना वाटत होते. हे प्रस्थापित स्वतःस लोकशाहीवादी म्हणवून घेत, पण या तथाकथित लोकशाहीवाद्यांना आजवर याच नावाने जग ओळखत आहे, हे एक घोर अज्ञान आहे.

त्यावेळच्या ज्युरी मंडळात पाचशे सभासद होते. शासनाने सॉक्रेटिसवर खटला भरला नव्हता. सार्वजनिक हिताचा मुद्दा करून एका नागरिकाने भरलेला खटला होता व सॉक्रेटिसला देहांताची शिक्षा द्यावी ही केलेली मागणी होती. ग्रीकची तत्कालीन राजकीय संस्कृती ही फार सुसंस्कृत होती असे म्हणता येणार नाही किंवा त्यावेळच्या ‘लोकशाही’ शब्दाला आताच्या लोकशाही संकल्पनेचा प्रगत दर्जाही देता येणार नाही. एका झुंडशाहीने घेतलेला जगातल्या सर्वोत्कृष्ट शहाण्या माणसाचा-राष्ट्रभक्ताचा घेतलेला तो बळी होता. दोन पक्षीय गटातील जीवघेणे हेवेदावे असत. अशा वादात सॉक्रेटिसवर आरोप केले गेले, पण त्यावेळी आणि आता लोकशाहीवादी म्हणजे अधिक मूल्यनिष्ठ, उच्च ध्येयवादी, देशभक्त अशी आपण समजूत करून घेतो. तो आपला समजुतीचा घोटाळा आहे.

सर्वात शहाणा कोण?

अथेन्सजवळच डेल्फी नावचे शहर होते. तेथे अपोलो देवाचे मंदिर होते. तेथे भाकणूक होत असे. एकदा या देवतेला प्रश्न विचारला गेला की, अथेन्समधील सर्वात शहाणा, प्रबुद्ध माणूस कोण? आणि देववाणी प्रगत झालीत- ‘अथेन्समधला सर्वात शहाणा माणूस, प्रबुद्ध माणूस सॉक्रेटिस आहे.’ डेल्फीच्या अपोलो देवतेची देववाणी ही सत्य म्हणून श्रद्धापूर्वक स्वीकारायची ही तत्कालीन समाजात मान्य झालेली धारणा होती. ती धार्मिक रूढी बनली होती. अथेन्सवासीयांनी आणि सॉक्रेटिसनेही ती

गांभीर्यनि स्वीकारली होती.

पण सॉक्रेटिस म्हणतो की, या देववाणीने मी पेचात सापडलो आहे. आपण ज्ञानी वा प्रबुद्ध नाही हे मला पक्के माहीत आहे आणि तरीदेखील देववाणी प्रगट झाली. या अपोलो देवतेला मला काय सांगायचे असावे बरे? असा मी स्वतःला प्रश्न केला, कोणत्या अर्थने मी सगळ्यात प्रबुद्ध, शहाणा व ज्ञानी आहे ते शोधण्याचा आदेश अपोलो देवाने मला दिला, असे मी श्रद्धेने मानले आणि तेव्हापासून याच कामाला मी पूर्णपणे वाहून घेतले. जर मला कोणी नागरिक किंवा नवखा माणूस भेटला आणि तो शहाणा नसेल तर तो शहाणा का नाही, हे मी त्याला पटवून देतो. हे देवाचेच काम मी मानतो. या नव्या धंद्यामुळे मी राजकारणासारख्या क्षेत्रात किंवा माझ्या उपजीविकेसाठी, संसारासाठी काहीही करू शकत नाही. वेळ देऊ शकत नाही. या देवाच्या सेवेने मला अतिदिरी करून सोडले आहे.

सॉक्रेटिसच्या शत्रूनी मात्र त्याला पराकोटीचा गर्विष्ठ ठरवले. हा कोण मोठा शहाणा लागून राहिला आहे की आमची डोकी तपासतो आहे, असे प्रश्न उपस्थित करणारे वाढत गेले. प्रत्येक संवादागणिक सॉक्रेटिस स्वतःला लोकांत अप्रिय बनत होता, पण त्याचा नाईलाज होता. देववाणीचा अर्थ शोधताना त्याला आढळले ते वास्तव भयानक होते. शहाणा म्हणून ज्या माणसाला कीर्ती लाभली आहे त्याच्याकडे संवाद साधण्यासाठी जावे तर ज्यांची कीर्ती सर्वात मोठी त्यांच्यापाशी ज्ञान व बोध अगदीच तोकडा होता. त्यांच्या तुलनेत सामान्य म्हणून समजल्या गेलेल्या अनेकांकडे शहाणपण, जाण, समज जास्त आहे.

सॉक्रेटिसला समाजातील सत्ताधारी, प्रतिष्ठित असणाऱ्या मंडळीची मर्जी राखून आपले इहलौकिक हितसंबंध साधता आले असते, पण ते न करता तो ज्या सत्याचरणातून आणि आतल्या ईश्वरी आवाजाचे पालन करीत मृत्यूला सामोरे जायला तयार झाला त्यातच त्याचे महात्म्य लपले होते.

ज्या अथेन्स नगरराज्याचा सॉक्रेटिस नागरिक होता त्याचे असे धोरण होते की, प्रत्येक नागरिकाने सार्वजनिक व राजकीय जीवनात आपले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे, जबाबदारी निभावली पाहिजे. जगात स्वातंत्र्य, नीती, न्याय प्रस्थापनेसाठी अथेन्सचे अस्तित्व व तिची नेमणूक आहे. खन्या अर्थने सुसंस्कृततेचा नमुना कोठे बघायचा असेल तर अथेन्समध्ये बघा, असा गर्व अथेन्सचे नागरिक बाळगत.

पण वास्तवात ग्रीस संस्कृतीचा न्हास झापाट्याने होत होता. सद्गुणाची व्याख्या अशी करायची की ज्यामुळे दुर्गुण झाकले जातील. विचारांच्या पातळीवर जो भ्रष्टाचार माजला होता. त्याविषयी एक निर्लज्ज, कोडगी वृत्ती प्रगट केली जात होती. या सान्याविरुद्ध ठामपणे एकच माणूस अथेन्समध्ये उभा होता तो म्हणजे सॉक्रेटिस.

बहुसंख्य नागरिकांत सत्ता आणि संपत्तीचा उन्माद चढला होता. राजकीय-सामाजिक जीवनात सत्तास्पर्धा पराकोटीला गेली होती. विद्वान, पंडित, आचार्य, कवी, नाटककार, तज्ज्ञ व्यावसायिक मंडळी भ्रष्टाचाराच्या गंगेत निर्लज्जपणे हात धुऊन घेत होती. एक प्रकारच्या अराजकाचे ग्रहण अथेन्सच्या लोकशाहीला लागले होते. ‘बुडती हे जन देखवेना डोळा’ अशी सॉक्रेटिसची मनोभूमिका बनली होती. सान्या समाजातील सदसद्विवेकबुद्धीच लोप पावली असेल तर एकटा सॉक्रेटिस काय करणार? त्याने अँकडमी स्थापन केली नाही, शिकवण्याची फी घेतली नाही की आपला संप्रदाय स्थापन केला नाही.

दोन्ही संप्रदायातील प्रस्थापित व लब्धप्रतिष्ठित यांचा खोटेपणा, ढोंग, अनैतिकता, स्वार्थीपणा चारचौघांपुढे, सार्वजनिक संभाषणात उघडा करणे हा एकमेव उद्योग करताना सॉक्रेटिसचे अनेक शत्रू निर्माण झाले. त्यातल्या त्यात लोकशाहीवादी सत्तेवर आल्यामुळे त्यांच्यावर टीकेचा भडिमार जादा झाला. अस्तित्वासाठी त्यांनाही काही पावले उचलणे भाग होते. त्यातले एक कठोर पाऊल म्हणजे सॉक्रेटिसवर खटला नि त्याला देहांताची शिक्षेची मागणी केली गेली.

त्यावेळचा सर्वोत्कृष्ट वक्ता लिसियास हा अथेन्समध्ये खूप प्रसिद्ध होता. त्याने सॉक्रेटिससाठी बचावाचे भाषण तयार केले आणि ती कैफियत तत्त्वज्ञाला सादर केली. त्याने ती वाचली. कृतज्ञतापूर्वक आभार मानून ती परत केली. तिचा वापर करणार नाही, असे नप्रपणे सांगितले. व्यावसायिक कैफियत मांडणे यात कसला आला पुरुषार्थ? सॉक्रेटिसने प्रश्न उपस्थित केला. त्याचा वापर करणे म्हणजे उंच टाचेच्या सँडल्स वापरण्यासारखे बायकीपणाचे लक्षण आहे. जरी त्या चपला तुमच्या पायात बसत असल्या तरी वापरायच्या का? तत्त्वज्ञाने आत्मशक्तीवर विसंबून राहावे आणि सन्मानाने, ताठ मानेने बोलावे.

सॉक्रेटिसची कैफियत

सॉक्रेटिसने स्वतःचा बचाव स्वतःच न्याय मंडळापुढे मांडला. तो म्हणाला, “अथेन्सच्या नागरिकांनो, माझ्यावर आरोप करणाऱ्यांच्या विचाराने तुम्ही किती प्रभावित झाला आहात, हे मला माहिती नाही. माझ्या बाबतीत म्हणाल तर त्यांचे आरोप ऐकताना मी स्वतःलाच विसरून गेलो होतो. त्यांचे म्हणणे वरकरणी अगदी तर्कशुद्ध भासत होते. खरे सांगायचे, तर ते मुळीच खरे नव्हते. निखालस खोटे होते.

सॉक्रेटिसने आरोप खोडत बसण्यात वेळ घालवला नाही. सरळसरळ आपली भूमिका आणि कृती समोर मांडली. स्वतःच्या उदात्त ध्येयाच्या आणि सरळ वर्तनाचा आलेख मांडला. त्याचे स्वतःचे जे काही होते ते अथेन्सच्या सेवेसाठी दिले. आपले

नगरावासीय सुखी व्हावेत एवढीच त्याची इच्छा होती. हे कर्तव्य त्याने पार पाडले.

पाखंडी धर्माचरण केल्याचा सॉक्रेटिसवर आरोप ठेवला आहे युथिफ्रो हा स्वतःला अधिकारी धर्मज्ञ मानणारा भविष्य वर्तविणारा द्रष्टा म्हणतो, त्याने हा आरोप ठेवला आहे. त्यावर सॉक्रेटिस म्हणतो, भाविकता, धर्मपरायणता या विषयात आपण माझे उद्बोधन करा अशी माझी विनंती आहे. माझ्यावर जो आरोप ठेवला आहे त्यामुळे मी गोंधळलो आहे. कारण आरोप गंभीर आहे. खरोखरच माझ्या हातून अर्धम घडत असेल तर मला सुधारायला हवे. त्यासाठी मला कळायला हवे की भाविक, धर्मपरायण वर्तनाची व्यवच्छेदक कसोटी कोणती? अशा वर्तनाचा विशुद्ध, परिपूर्ण, अचल, सनातन आकार कोणता? यावर युथिफ्रो अनेक उदाहरणे देऊन सांगतो की, देवांना प्रिय असलेले वर्तन म्हणजे भाविकता, धर्मपरायणता.

या व्याख्येच्या संदर्भात सॉक्रेटिस दोन मुद्दे मांडतो. देवांना कोणते वर्तन प्रिय आहे ही गोष्ट स्पष्ट होणे आवश्यक आहे आणि देवांना प्रिय आहे म्हणून वर्तन धर्मपरायण ठरते की, वर्तन धर्मपरायण असते, तेव्हा त्या कारणाने ते देवांना प्रिय होते? देवांना प्रिय कोणते याविषयी सॉक्रेटिस म्हणतो, देवदेवता अनेक आहेत आणि त्यांच्यांत मतभिन्नता, भांडणे, परस्परविरोध दर्शविणाऱ्या कथा, समजुती लोकांमध्ये प्रचलित आहेत तर मग एकच वर्तन काही देवांना प्रिय तर इतर काहींना अप्रिय असे होणार. देवदेवता आपण पूजतो, पण त्यांना माणसांच्या वासना विकारांच्या पातळीवर आणून ठेवतो आणि ही भाविकता खन्या धर्मपरायणाला बाधा आणते, असे सॉक्रेटिस सांगतो.

तो हे स्पष्ट करतो की, चांगुलपणा, सत्युण, त्रिकाल ज्ञान, नीती, विवेक हेच देवदेवतांचे खेरे स्वरूप होय. नैतिकदृष्ट्या अयोग्य वर्तन हे धर्मपरायण वर्तन होऊच शकत नाही.

युथिफ्रोच्या वादात हे तो सांगतो की, देवांची प्रार्थना करणे, त्यांना भोग चढवणे, बळी देणे यातून देवांची मर्जी संपादता येते. यावर सॉक्रेटिस हे पटवून देतो की, अंतर्शुद्धी करीत राहणे, सत्युणांची जोपासना करणे, सत्चे, चांगुलपणाचे राज्य प्रस्थापित करण्यानेच माणूस देवांची सेवा करू शकतो, देवकार्य करू शकतो.

देवाबरोबर केलेली कोणतीही व्यापारी सौदेबाजी आणि ढोऱी धर्ममार्तडाचे समर्थन, देवतांविषयीच्या प्रचलित मिथकांचा आधार देणे या प्रवाहाविरुद्ध सॉक्रेटिस ठामपणे उभा होता. शिष्टमान्य व्याख्यान, ठाम नकार त्याने दिला. त्याच्या मते ज्ञानी माणूस हा शहाणाही असतो आणि नीतिमानही असतो. जे सत्य असते ते शुभही असते नि सुंदरही असते.

सॉक्रेटिसमुळे तरुण मुले बिघडत आली आहेत, असा दुसरा आरोप होता.

याबाबत सॉक्रेटिस प्रश्न उपस्थित करतो की, कोणाचा प्रभाव चांगले वळण लावणारा म्हणायचा आणि कोणाचा प्रभाव चांगले वळण लावतो हे कसे ठरवायचे? या दोन्ही गोष्टी खटला भरणाऱ्यांना ठाऊक असल्या पाहिजेत.

यावर खटला भरणारा मेलिट्स् म्हणतो, अथेन्सचे सारे नागरिक हे तरुणांना योग्य, चांगले वळण लावणारे आहेत. फक्त एकटा सॉक्रेटिस त्यांना बहकवणारा आहे.

यावर सॉक्रेटिस विचारतो, “ मी जाणूनबुजून, ठरवून जर तरुणांना बिघडवत असेन तर अशा माणसाच्या ताब्यात कोणता पालक आपली मुले देईल? आणि जर मी मुलांना बिघडवत असेन तर माझ्याजवळ येणाऱ्या तरुणांच्या बापानी आजवर काहीच तक्रार केली नाही हे कसे? अशीच गोष्ट सॉक्रेटिसवरच्या देवदेवतांविषयीच्या आरोपाविषयी होती. त्याची नेमकी मते काय आहेत ही गोष्ट आरोप करणाऱ्यांना माहीतच नव्हती. त्यांचा खोटेपणा सॉक्रेटिसने उघडा केला होता. स्वतःविषयीचे सत्य तो प्रगट करतो. अथेन्सच्या श्रेष्ठींच्या ध्यानात एक गोष्ट तो प्रकर्षने आणतो की, खन्या धर्माचे पालन करण्याएवजी तुम्ही परंपरागत रूढ कर्मकांड, आचारधर्म, विधिनिषेध, सण-उत्सव, समजुती आणि प्रचलित खोट्या कथांची पोपटपंची यालाच धर्म मानता. ही धर्मपरायणता नसून हे अर्धमार्चण आहे. म्हणून सॉक्रेटिस सांगतो, I revere the Gods more than any of my accusers. माझ्यावर आरोप करणाऱ्यापेक्षा देवांच्या विषयी मला नितांत आदर आहे.

अथेन्यिन्सच्या मनात एक प्रश्न निर्माण झालेला असतो तो हा की, सॉक्रेटिस तुझ्यावरच्या आरोपांचे मूळ कशात आहे? तू असे काही तरी जगावेगळे करतोस का? जर इतर सर्वसामान्य नागरिकांप्रमाणे तू असतास तर हे वादप्रवाद तुझ्याबाबत कधी निर्माणच झाले नसते. मग तू सांग की, याच्या मागे काय आहे? ते समजून घेतले तर तुझ्याबाबत घाईद्घाईत आम्ही काही निष्कर्षप्रित येणार नाही.

यावर आपल्या कैफियतमध्ये सॉक्रेटिस म्हणतो, आता मी माझी भूमिका मांडणेच योग्य आहे. मी शिक्षक आहे नि शिकवण्यासाठी पैसे घेतो असा माझ्यावर आरोप आहे; पण अथेन्सवासीयांना सत्य माहीत आहे की, मी कधी कोणाकडून ज्ञानासाठी पैसे घेतले नाहीत. शिवाय मी शहाणा नाही हे मला माहिती आहे. मला समाजात शहाणे म्हणून नावाजलेले लोक माहिती आहेत. त्यांच्याकडून शहाणपण शिकावे म्हणून गेलो तर ते शहाणे नाहीत हे मला समजले आणि तसे त्यांना पटवूनही दिले, पण त्यामुळे ते माझा द्रेष करू लागले. स्वतःला शहाणे समजणारे शहाणे नव्हते तर मूर्ख होते आणि त्यापेक्षा साधी माणसं अधिक शहाणी होती. कवी, कलाकार यांनाही ‘ग’ ची बाधा झालेली मी पाहिली.

दुसरी एक गोष्ट आहे. श्रीमंत घराण्यातीलही मुले माझ्याकडे येतात. ढोंगी पुढाऱ्यांचा बुखा मी फाडतो ते त्यांना खूप आवडते. मग ही मुले माझे अनुकरण करतात. ते इतरांना तपासू लागतात आणि लोकांना समजते की या तरुणांची प्रेरणा मी आहे. साहजिकच मी त्यांचा शत्रू बनतो. मेलिटस्‌चे माझ्याशी कवी लोकांवरून मतभेद झाले तर ॲनिटस्‌चे कलाकार आणि राजकीय मंडळींवरून भांडण झाले.

अथेन्सच्या नागरिकांनो, माझ्यावरच्या आरोपामागचे मूळ कशात आहे ते सत्य मी तुम्हाला सांगितले. मी तुमच्यापासून काहीही लपवलेले नाही. माझ्या सांगण्यातील सरळपणा त्यांना माझा द्वेष करायला कारणीभूत ठरतो या किंवा पुढच्या माझ्यावरील चौकशीची ही कारणे तुमच्या लक्षात येतील.

आता आपण मेलिटस्‌च्या दुसऱ्या प्रकारच्या आरोपाकडे वळू या. त्यामध्ये आरोप केला आहे, की सॉक्रेटिसची उलटतपासणी घ्यायला हवी. मेलिटस् तू सांग की तुला तरुणांना कोण बिघडवतो हे समजले तर आता सांग, त्यांना सुधारणारा कोण आहे? यावर मेलिटस् म्हणतो- कायदा.

सॉक्रेटिस विचारतो, मला कोण व्यक्ती सुधारते हे हवे. प्रथम सांग, कायदा कोणाला समजतो?

मेलिटस् - न्यायाधीशांना.

सॉक्रेटिस - मेलिटस्, काय ते तरुणांना सूचना देऊन सुधारतात?

मेलिटस् - होय.

सॉक्रेटिस - त्यातले काही जण का सर्वजण आणि इतर कोणी नाही?

मेलिटस् - त्यातले सर्वजण.

सॉक्रेटिस - श्रोते, सिनेटर, संसद सदस्य तरुणांना सुधारतात का बिघडवतात?

मेलिटस् - सुधारतात.

सॉक्रेटिस - म्हणजे सर्व अथेनियन्स (फक्त मी नाही) तरुणांना सुधारतात. मग मी तरुणांना जाणूनबुजून बिघडवतो अजाणतेपणी?

मेलिटस् - जाणीवपूर्वक.

सॉक्रेटिस - हे सारे तू मला समजून सांगण्याएवजी कोर्टीत मला खेचलेस ते शिक्षा व्हावी म्हणून. याचा अर्थ तुझा उद्देश वाईट आहे, पापी आहे.

मेलिटस्, तू म्हणतोस की मी नास्तिक आहे. मग तरुणांना खोटे देव पुजायला सांगतोस हा तुझा आरोप खरा नाही. तुझे देव वेगळे व माझे वेगळे असा अर्थ आहे. म्हणजे मी पूर्णपणे नास्तिक नाही. अथेन्सच्या नागरिकांनो आणि न्यायाधीशांनो, मेलिटस्‌चा उद्देश तरुणांचे वा अथेन्सचे हित नसून मला बदनाम करून खोटे आरोप

करून संपवायचे आहे. त्याला कधीच वाटले नव्हते की त्याच्या कथनातील परस्परविरोधी विधाने त्याच्या अंगलट येतील आणि तो उघडा पडेल.

सॉक्रेटिस म्हणतो की, मेलिटस्‌सारख्याच्या आरोपांना मी सविस्तर कैफियत मांडली आहे. यापुढे काही सांगण्याची गरज नाही.

कोणीतरी मला विचारतील की, सॉक्रेटिस, तुझे आयुष्य एकाएकी संपणाऱ्या मागाने तू गेलास त्याबद्दल तुला लाजिरवाणे किंवा पश्चात्ताप वाटतो का? याला माझे सरळ उत्तर आहे, मित्रा, तू येथे असा प्रश्न उपस्थित करण्यात चूक केलीस. जो मनुष्य सदाचारी आहे त्याने जगण्या किंवा मरणाची वजाबाकी करीत बसू नये. त्याने फक्त आपण जे करतो ते चांगले का वाईट याचे तारतम्य बाळगावे. अनेक युद्धात योद्धा म्हणून मी उभा असतानाही जीवन-मरणाचा विचार केला नाही. फक्त देशाच्या प्रतिष्ठेचा विचार केला. आता मला देवाने तत्त्वचिंतकांची भूमिका पार पाडायची आज्ञा केली. ती पूर्ण करताना मी मृत्यूचा विचार करणे खासच शोभणारे नाही. मृत्यूची भीती हा काही शहाणपणा ठरत नाही. आणि मृत्यू काय आहे हे माहीत नसताना माहीत आहे म्हणणे हा कोठला शहाणपणा? ज्या अर्तीद्विय जगाविषयी मला कळत नाही ते कळते असे मी का म्हणू?

आणि जर तुम्ही असे म्हणाल की, सॉक्रेटिस, तुला आम्ही एका अटीवर या आरोपातून मुक्त करतो की तू यापुढे कोणती चौकशी, चर्चा, प्रश्नोत्तर, संवाद, शहाणपण दाखवायचे नाहीस. तर हे अथेन्सवासीयांनो, माझे तुमच्यावर प्रेम आहे, पण मी तुमच्यापेक्षा ईश्वर आज्ञा पाळेन. तत्त्वज्ञानाची चर्चा करण्याचे कधीच सोडणार नाही.

पण अथेन्सच्या नागरिकांनो, सत्ता आणि संपत्तीच्या मागे लागताना तुम्हाला लाज का वाटत नाही? खेरे ज्ञान तुम्हाला कवडीमोल वाटावे, मानसन्मान, सत्कार याएवजी सत्य आणि शहाणपणाचा पाठपुरावा तुम्ही करावा, आत्म्याची सुधारणा करावी, पण त्याची तुम्हाला पर्वा नाही. यातच अथेन्सच्या विध्वंसाची बीजे लपलेली आहेत.

अथेन्स नगराची अवस्था जातिवंत पण सुस्तावलेल्या घोड्यासारखी झाली आहे. कारण तो नको तितका माजला आहे आणि त्याचे स्वास्थ्य त्याला पुन्हा प्राप्त होण्यासाठी त्याला सतत जागे करावे लागते. घोड्याला सतत जागे ठेवू शकते ती गोमाशी. ही गोमाशी मी आहे आणि माझी सेवा अथेन्सवासीयांच्या हिताची आहे. त्यासाठी अथेन्सनगरी सदसद्विवेक म्हणून काम कर अशी देवानेच मला आज्ञा केली आहे. म्हणूनच मी दिवसभर स्वस्थ बसत नाही. सारखा इथे, तिथे, सर्वत्र फिरत राहतो. जो जो भेटेल त्याला समजावण्याचा प्रयत्न करतो, चुकत असेल त्याची कानउघाडणी

करतो. सदसद्विवेकाची टोचणी लावतो. अशी सेवा बजावण्याला मारणे हे तुमच्या हिताचे नाही. याउपर तुमची मर्जी.

देवाची आज्ञा नसती तर मी आणि माझे कुटुंब दारिद्र्यात राहिलो असतो का? भरभराटीच्या संधीचा फायदा न घेता पदोपदी कुचेष्ठा, अवमान मी सहन केले असते का? या सॉक्रेटिसच्या प्रश्नावर कोणाकडेही उत्तर नव्हते. सॉक्रेटिस अत्यंत तळमळीने जमलेल्या पाचशे न्यायमंडळ सदस्यांना व अथेन्सच्या नागरिकांना सांगतो, “पहा, एखाद्या कुटुंबप्रमुखासारखा, वडिलधान्या माणसासारखा मी सळ्ळा देतो. तुम्ही घरी असा वा दारी, बाजारपेठेत असा किंवा व्यायामशाळेत, मी तुम्हाला गाठतो नि आत्मीयतेने सांगतो की, चांगुलपणा, सदाचार याकडे दृष्टी बळवा. या गोष्टी आचरणात आणा अशी आर्जवे मी नेटाने, वर्षानुवर्षे का करीत राहिलो असतो? मग तुम्ही म्हणाल हे सॉक्रेटिस, जर तुला आमची, राष्ट्राच्या उद्धाराची एवढी तळमळ होती तर जाहीर सभा भरवून किंवा राजकारणात सक्रिय होऊन भाग का घेतला नाहीस? आणि त्या माध्यमातून, व्यासपीठावरून प्रबोधन का केले नाहीस?

यावर सॉक्रेटिसच सांगतो की, माझ्या लहानपणापासून मला एक आवाज ऐकू येतो. अर्तींद्रिय जगातून ही दैवी अनुभूती होती आणि आहे. तुमच्यापैकी अनेकांना हे माहीत आहे की माझ्या जीवनातील महत्त्वाचे सारे निर्णय या आतल्या आवाजाच्या प्रेरणेनुसार मी घेतो. हा आतला आवाज मला वाईट करण्यापासून रोखतो. त्यापासून परावृत्त करतो. त्यानेच मला सार्वजनिक, राजकीय जीवनात रूढार्थने सहभागी होऊ दिले नाही.

न्यायाधीशांचे मन वळवण्यासाठी सॉक्रेटिसने वापरलेली ही युक्ती नव्हती. त्याने आतले आदेश पाळले हे योग्यच होते. कारण राजकारणात तो सक्रिय राहिला असता तर कधीच मारला गेला असता. ज्याला नीती व धर्म यांचा पक्ष खन्या अर्थाने उचलून धरावयाचा आहे आणि काही काळ तरी कार्य करीत राहावयाचे आहे त्याने सार्वजनिक राजकारण वर्ज्य मानून वैयक्तिक पातळीवर कार्य करण्याची मर्यादा स्वीकारली पाहिजे; आणि सॉक्रेटिसने ती मर्यादा स्वीकारली पाहिजे, पण त्याची ही कैफियत म्हणजे सरळ सरळ न्यायाधीशावर हल्लाच होता. कारण त्याचा लोकशाहीवरचा हल्ला म्हणजे बेबंद व निर्घृण अशा राजवटीवरचा हल्ला होता.

त्याच्या मते नीतिविवेक, धर्मपरायणता, चांगुलपणा, सदाचार यांची बैठक वागण्या-बोलण्याला नसेल तिथे संघटित लोकशाही म्हणजे लोकांची झुंडशाही होय. तिच्या मदतीने गट वा व्यक्तीची बेबंद हुकूमशाही अटळ ठरते. त्यामुळे अथेन्सच्या लोकशाहीचे अधःपतन गतिमान बनले होते. अशा स्थितीत राजकारणात सक्रिय होणे म्हणजे स्वतःचे बलिदान करणे हे जाणून सॉक्रेटिसने लोकप्रबोधनाचे कार्य राष्ट्रनिष्ठेने

पार पाडले.

अर्थात हे कार्य करताना त्याला कोणी अनुयायी नव्हते. संवादासाठी जमणारे तरुण व चाहते होते. नीती व धर्म सोडून त्याने कोणतेच काम केले नाही. त्याच्या मते तो निर्दोष होता. सच्चा होता. त्यामुळे आपल्या व न्यायाधीशांच्या भल्याच्या दृष्टीने निवाडा करण्याचे काम त्याने न्यायाधीश व देवावर सोपवले. जीवन जगण्याचा साक्षात मोह, त्यावर ताबा मिळवून यशस्वी जीवनाची सांगता आणि तीही ईश्वरी आज्ञेनुसार करू शकला तो तत्त्वज्ञ सॉक्रेटिस. त्यातून त्याने स्वतःचेच नव्हे तर सांच्या ग्रीक समाजासाठीचे उदात्त कर्तव्य पार पाडले. याउलट स्वतःच्या स्वार्थासाठी जगणाऱ्या राजकारणी लोकांची फलटणच या तत्त्वाच्या जिवावर उठली होती. देहांताच्या शिक्षेऐवजी जन्मठेपेची, आजीवन कारावासाची शिक्षा द्या अशी दया प्रार्थनाही सॉक्रेटिस करीत नाही. कारण त्याला पूर्ण माहीत होते की उरलेले आयुष्य तुरुंगात घालवायचे म्हणजे तेथल्या तुरुंगाधिकाऱ्याच्या लहरीनुसार जगायचे. ते नको असेल तर दंड भरणे हा एक पर्याय होता, पण सॉक्रेटिसजवळ दंड भरायलाही पैसे नव्हते. तिसरा पर्याय होता हृद्यपारीची शिक्षा. कदाचित ती मान्यवी झाली असती, पण येथे तो जाईल तेथे लोकप्रबोधनाचे कार्य त्याने कधी थांबवले नसते. देववाणीची आज्ञा तेथेही तो पार पाडणार. तरुण जमणार, ते ऐकणार आणि बंडखोर बनणार. नेमके ही क्रांतीची आग राज्यकर्त्यांना भडकू द्यायची नाही. मग कदाचित क्रांतीची मशाल पेटवणाऱ्यालाच संपवले जाईल. त्यापेक्षा येथे अथेन्समध्येच काय व्हायचे ते होवो, अशी भूमिका सॉक्रेटिसने घेतली.

तो म्हणतो, सदगृहस्थांनो, मरण कसे चुकवायचे ही अडचण तितकी नाही. गैरवर्तन करण्यापासून स्वतःचे रक्षण करणे ही खरी कठीण गोष्ट आहे. एरवी माझे वय ७० वर्षांचे. निसर्गक्रमानुसार मी एरवीही थोड्या वर्षांत मरणारच होतो. आता थोडा लवकर मरेन, पण तुम्ही असत्याचा, अन्यायाचा पक्ष उचलून धरूनच स्वतःचाच निवाडा केला आहे. मी मृत्यूला सामरे जातो, तुम्ही जीवनाला सामरे जा. कोणाचे भविष्य अधिक आनंदमय आहे, एक देवच जाणो!

मृत्यू ही वाईट घटना नसणार. आपण ऐकलेय ते खरे असण्याची शक्यता आहे. मृत्युमुळे आपले निवासस्थान बदलते, इतकेच.

सॉक्रेटिसला शिक्षा होणारच हे निश्चित झाल्यावर पर्याय सुचवण्याचा पर्याय होता तेव्हा सॉक्रेटिस न्यायाधीशांना सांगतो, जर तुम्हाला मला जे योग्य ते द्यायचे असेल तर शासनाने माझा जीवनभर उदरभरणाचा, पालनपोषणाचा खर्च करावा. ज्याप्रमाणे ऑलंपियामध्ये रथांच्या शर्यतीतल्या विजेत्याचा गौरव होतो, त्याला आयुष्यभरासाठी मानधन मिळते तसे मला मंजूर व्हावे. यामुळे न्यायाधीश खूश होण्याऐवजी अधिकच

भडकले. सॉक्रेटिस शेवटी त्यांना सुनावतो की, मला आज्ञा करणाऱ्या ईश्वराची आज्ञा तुमच्या आज्ञेपेक्षा शिरसावंद्य मानतो. दंड भरायला तयार आहे, पण एक मिना (तीन पौँड) भरू शकेन. कारण त्यापेक्षा जास्त भरू शकत नाही. देहदंडाला पर्यायी रक्कम इतकी छोटी होती की तो न्यायाधीशांचा सरळ सरळ अपमानच होता. त्याच्या मित्रांनी तो वाढवून तीस मिना सांगितला.

सॉक्रेटिस अथेन्स्वासीयांना आपल्या जीवनातील दोन घटना ऐकवतो. सॉक्रेटिस एकदा न्यायमंडळाचा सदस्य होता. सिनेट म्हणून त्याला अधिकार प्राप्त झाले होते. तो अँटिओचीस जमातीत जन्मला होता. त्या जमातीकडे न्यायदानाचे काम आले. आरजीन्यूसच्या लढाईत बळी गेलेल्या सैनिकांच्या मृतदेहांचा ताबा घेतला नाही, त्या देहांची विटंबना झाली हा आरोप काही लष्करी जनरल्सवर होता. अथेन्सच्या कायद्याविरुद्ध त्यांना शिक्षा देण्याचा कट रचला गेला. फक्त सॉक्रेटिस ठामपणे या बेकायदेशीर निर्णयाविरुद्ध उभा ठाकला. त्याने आपले मत नोंदवले. काहींनी सॉक्रेटिसला मृत्युदंड व तुरुंगवासाच्या धमक्या दिल्या, पण त्याने ठामपणे कायद्याचे पालन केले. हे निर्भयत्व सत्यासाठी त्याने दाखवले होते. लोकशाहीच्या काळातली ही घटना आहे.

दुसरी घटना तीस दहशतवादी सत्ताधीशांनी सॉक्रेटिसला सलामीसहून लिअॅन या सलामिनिअनला आणण्याचा हुक्म केला. त्याला ठार करण्याचा त्यांचा दुष्ट होतू होता. तो ध्यानात आल्यावर सॉक्रेटिसने साफ नकार दिला. मृत्यूचे काडिमात्र भय त्याला वाटले नाही. कायदा पालायचा आणि सदाचाराने वागायचा हा त्याचा दृढ निर्णय होता. दडपशाहीने तो मुळीच भयभीत झाला नाही. इतर चौघे ती आज्ञा पाळण्यासाठी सलामीसला गेले, मात्र सॉक्रेटिस शांतपणे घरी निघून गेला. त्या वागण्यामुळे त्याचा जीव घेतला गेला असता, पण सुदैवाने त्या तीस दहशतवाद्यांची सत्ता गडगडली नि सॉक्रेटिसच्या सत्याचा विजय झाला.

तो नेहमीच सातत्याने सत्याच्या, न्यायाच्या, विवेकाच्या, सदाचाराच्या बाजूने उभा राहिला. त्याच्याकडे येणाऱ्या गरीब-श्रीमंतांना-तरुण वृद्धांना आपले ज्ञान, शहाणपण मुक्त हस्ते वाटतच राहिला.

त्याच्या कैफियतच्या वेळी कोर्टामध्ये त्याचे अनेक अनुयायी, मित्र, त्याचे चाहते उपस्थित होते. समवयस्क क्रिटो, ट्युलस, लियानियस, त्याचा पुत्र असाचिनस, अँटीफोन, त्यांचा पुत्र अपिजिनस, त्यांचे अनेक बंधू उपस्थित होते. निकोस्ट्राटस, पॅरालय, ऑरिस्टांनचा भाऊ अडिमनटस् आणि कितीतरी मोठ्या प्रमाणात सॉक्रेटिसचे हितचिंतक तेथे होते. त्यांना सॉक्रेटिसच्या कैफियतमध्ये प्रखर सत्य पूर्ण माहीत होते. त्या साच्यांपुढे मेलिटस् उघडा पडला होता. त्याचा खोटारडेपणा उघड झाला होता.

सॉक्रेटिसचा शेवटचा दिवस

ज्युरीनी सॉक्रेटिसला दोषी ठरवले आणि ख्रि. पू. ३९९ मध्ये त्याला देहांताची शिक्षा सुनावली. हॅमलॉक नावाचे वनस्पतीपासून बनवलेले विष त्याला घेण्याची ती शिक्षा होती. त्यावेळची अथेन्समधली ती प्रथा होती. प्लेटोने Phaedo मध्ये अतिशय हृदयस्पर्शी भाषेत सॉक्रेटिसच्या शेवटच्या दिवसाचे वर्णन केले आहे. त्याचे काही मित्र त्याला भेटण्यासाठी तुरुंगात येतात. अँक्रोपिलसजवळ नैरूत्य दिशेला टेकडीमध्ये कोरलेली गुहा आहे. त्याच्या आतल्या बाजूला हॉल आहे. तेथे चेनने बांधून सॉक्रेटिसला ठेवले होते. अथेन्समध्ये एक धार्मिक सण होता. त्यामुळे तीन आठवडे शिक्षेची अंमलबजावणी लांबणीवर पडली होती आणि दरम्यानच्या काळात सॉक्रेटिसला भेटायला त्याचे मित्र, अनुयायी दरोज येत. त्या काळात घडलेल्या संवादात सॉक्रेटिस हसत, विनोद करीत, आनंदी वृत्तीनेच बोलत असे. क्रिटो हा त्याचा एक विश्वासू अनुयायी होता. प्लेटो मात्र शेवटच्या दिवशी हजर नव्हता. तो आजारी होता असे म्हणतात.

शेवटच्या दिवशी सॉक्रेटिसची द्वितीय पत्नी झांटेपी आणि छोटा मुलगा तुरुंगात आले होते. नुकतेच त्याचे साखळदंड काढलेले होते. तो मुक्त होता. झांटेपी ओक्साबोक्सी रडत होती. तिचा टाहो कोणालाही पाझर फोडल असा होता. ती म्हणत होती, सॉक्रेटिस, आता तू आणि तुझ्या मित्रात शेवटचाच संवाद होणार. तुझ्या सहवासाला सारेच मुकणार!

सॉक्रेटिसने शांतपणे क्रिटोकडे पाहिले आणि त्याला झांटेपी नि आपल्या मुलाला घरी पोहोचवण्यास सांगितले. मृत्युसमयी आक्रोश असू नये असे सांगून तो उठून बसला. झांटेपी व मुलाला घेऊन गेल्यावर साखळदंड बांधलेले पाय त्याने चोळत चोळत म्हटले, पहा बरे, सुख आणि वेदनेचे किती जवळचे नाते आहे! सारे जवळ येऊन बसले नि जीवनाच्या वास्तवावर त्याचे भाष्य जिवाचे कान करून ऐकू लागले. जीवन, मृत्यू म्हणजे काय आणि माणसाचा अमर आत्मा अशा विषयाला त्याने स्पर्श केला.

पाय चोळत तो म्हणाला, लोक ज्याला सुख म्हणतात ती काय गमतीशीर गोष्ट आहे पहा! दुःख हे सुखाच्या बरोबर उलटे, विरोधी मानले जाते, पण वास्तवात यांची जोडगोळी आहे. ती एकत्र कधी अनुभवास येत नाहीत. तुम्ही जेव्हा एकीचा पाठलाग करून ती प्राप्त करून घेता तेव्हा दुसरीसही तुम्ही आमंत्रण दिल्यासारखे असते. दुसरी गोष्टही भोगणे तुम्हाला भाग पडते. हेच पहा ना, पायात बेड्या होत्या तेव्हा मला वेदना

होत होत्या. त्या काढल्या तर मला किती सुख वाटे, आनंद वाढू लागला.

सुख-वेदनेप्रमाणे तत्त्वचिंतक आणि मृत्यु यांचेही सख्य असते. तो म्हणतो, ज्याचे मृत्यूशी सख्य नाही तो तत्त्वचिंतक कसा म्हणायचा? पण याचा अर्थ मृत्यु ओढवून घेणे हेही चुकीचे. ज्यासाठी देवाने हा जन्म दिला ते काम पूर्ण करणे, इमाने इत्बारे पार पाडणे हे आपले कर्तव्य. त्याने बोलावणे पाठवल्याखेरीज नेमून दिलेले काम टाकून मरणाला कवटाळणे म्हणजे जीवनापासून पळून जाणे होय. आत्महत्या हा काही योग्य प्रकार नव्हे. ती मग हिंसा होईल आणि सारा प्रकार नीतिधर्माला अनुसरून नाही.

सॉक्रेटिसने आयुष्यात कधी कविता लिहिल्या नाहीत, पण गेले तीन आठवडे तुरुंगात असताना त्याला काव्य स्फुरत होते. ते कसे काय, याचे अनुयायांना कोडे पडले होते. त्याबाबत खुलासा करताना सॉक्रेटिस म्हणतो, “आयुष्यात मला एकच स्वप्न वारंवार पडत आले आहे. त्यात मला एकच आदेश असतो की, तू कलांची साधना कर. तत्त्वचिंतन म्हणजे कलेचीच उपासना होय. त्यामुळे इतके दिवस ती साधना करीत होतो; पण इथे तुरुंग कोठडीत आल्यावर मनात आले की, कविता करण्याच्या लोकप्रिय कलेची साधना करावी. ईश्वरी आदेशाचा तसाही अर्थ असू शकेल. आदेशाचे पालन केले नाही, अशी मनाला बोचणी लागेल म्हणून कविता करू लागलो. त्याची सुरवात झाली ती एका स्तोत्राने. ज्या देवाच्या उत्सवामुळे माझे मरण तीन आठवडे लांबले त्या देवाचे एक स्तोत्र मी प्रथम रचले. ते पुरे झाल्यावर, कल्पनेचा विलास करायला जिथे जागा आहे असे विषय निवडले. मग वाटले, इसापच्या नीतिकथा निवडून कविता रचाव्यात.”

इथे किंविस म्हणतो, “मरणाची तुला अजिबात खंत ती कशी वाटत नाही. आम्हाला नि तुझ्या देवांनाही सोडून जाताना तरी खंत वाटायला हवी होती.”

यावर सॉक्रेटिस हसत हसत म्हणतो, अशा प्रतिकूल परिस्थितीतही मी आनंदी नि उत्सुक कसा राहिलो आहे, यामागची भूमिका तुम्हाला स्पष्ट करायला हवी. ठीक आहे. सद्गृहस्थांनो, जीवनाविषयी विचार करताना प्रवृत्तीपर आणि निवृत्तीपर जीवन अशी विभागणी करण्याची आपली जुनीच पद्धत आहे. तत्त्वज्ञान जगणे आणि मृत्यू अशी विभागणी करता येत नाही. जो खन्या अथर्वे तत्त्वज्ञान जगतो, त्याचे जगणे हे त्याच वेळी मृत्यूची तयारी असते. “those who apply themselves in the right way to philosophy are directly and of their own accord preparing themselves for dying and death.” इथे मृत्यूचा अर्थ अंतर्बाह्य बदलून जातो.

विश्वाविषयीच्या सत्याचे ज्ञान संपादन करण्यासाठी जो साधना करतो, प्रयत्न

करतो तो तत्त्वचिंतक होय. या ज्ञानाने प्राप्त होणारे शहाणपण हेच नीतिविवेकाचे अधिष्ठान असते. धर्मपरायणता हे शहाणपणाचे एकच रूप होय. नागरिकांनी सत्यगुणांची जोपासना करावी म्हणजे शहाणपण येईल. संस्थात्मक रचनेतून मिळणारे शिक्षण सॉक्रेटिसला अभिप्रेत नाही. सजग, जागृत असा श्रेष्ठ नागरिक त्याला अभिप्रेत आहे.

सॉक्रेटिसच्या मते तत्त्वचिंतक कसा असावा, तर तो जिंतेंद्रिय असावा. कारण इंद्रिये बेभवशाची. त्यांच्यामार्फत येणारे ज्ञान हे वासना-विकारांनी झाकोळलेले असते. त्यावेळी सत्याचे ज्ञान होऊ शकत नाही; पण कामना-वासना-विकाराच्या पलीकडे गेलेल्या माणसालाच सत्याचे ज्ञान लाभू शकते. सत्याचे ज्ञान लाभण्यासाठी अनासर्क, तटस्थ, निर्विकार अशी चित्ताची अवस्था आवश्यक ठरते.

सॉक्रेटिस हे आंतरिक जगाचे गणित समजावून सांगताना व्यवहाराची फारकत घेत नाही. ऐहिक जीवन जगताना, नागरिक म्हणून वावरताना, कर्तव्ये पार पाडताना अर्थप्राप्ती आणि कामजीवन हे पुरुषार्थ पार पाडावे लागतात; पण ते संयमितरीत्या, मर्यादा पाळून हवे. हे कर्तव्य पार पाडताना त्याचे लक्ष-अवधान हे सत्याचे ज्ञान संपादित करण्यावर केंद्रित हवे. सिमिआस आणि सेबेस यांच्या शंका दूर करताना सॉक्रेटिस सांगतो, मृत्यूनंतर मी अधिक चांगला देवांच्याकडे जाईल, अशी माझी धारणा बनली आहे. ते देव शहाणेही आहेत नि चांगलेही. मरणाच्यासाठी एक आशादायक गोष्ट म्हणजे इहलोकातील सहवासापेक्षा चांगला सहवास मिळू शकतो.

क्रिटो मधापासून काहीतरी सांगण्याचा प्रयत्न करीत आहे. तो काय म्हणतो पाहू असे सॉक्रेटिस म्हणतो. त्यावर क्रिटो सांगतो की, तुम्हाला विष देणारा तुरुंगाचा कर्मचारी असे सुचवतो आहे की, तुम्ही जादा बोलू नये. कारण बोलण्याने शरीराचे तापमान वाढते. त्याचा परिणाम विषाचा प्रभाव कमी होण्यावर होतो. जे लोक मृत्यूच्या भयाने बडबडू लागतात त्यांना दुसरा किंवा तिसरा विषाचा डोस द्यावा लागतो.”

यावर सॉक्रेटिस शांतपणे म्हणतो, त्याला त्याचे काम करू द्या. दुसऱ्यांदा डोस दे नाहीतर तिसऱ्या वेळा, एवढेच.

क्रिटो म्हणतो, सॉक्रेटिस, तू असेच बोलणार हे मला माहिती होते, पण त्या तुरुंगाच्या कर्मचार्याचे मला समाधान करायचे होते.

ठीक आहे, त्याकडे फार लक्ष देऊ नको. सॉक्रेटिस असे सांगून आपल्या मूळ विचाराकडे वळतो. न्यायाधीशांना उद्देशून तो म्हणतो, मला तुम्हाला हे सिद्ध करायचे आहे की, मरणाच्या दाढेत असणाऱ्या तत्त्वज्ञाला आनंदी राहण्याचेही एक कारण आहे ते हे की मृत्यूनंतरच्या जगात सर्वश्रेष्ठ चांगले मिळवण्याची त्याला आशा असते.

सॉक्रेटिस मग सेबेस आणि सेमिआसकडे वळून म्हणतो, अरे, या विचारांचा गैरसमज इतर लोक असा करून घेतील की तत्त्वज्ञ जन्मभर मरणाचाच विचार करीत

बसतात.

यावर सिमिआस जोरजोराने हसू लागतो. तो म्हणतो, सॉक्रेटिस, अशा गंभीर प्रसंगीही तू मला हसवलेस. खरंच, तू म्हणतोस तसा अनेकांचा गैरसमज होऊ शकतो.

सॉक्रेटिस त्यातील त्रुटी सांगतो की, पण त्यांना मृत्यू म्हणजे काय, याचे ज्ञान नसते. मृत्यूचा शोध त्यांनी घेतलेला नसतो. चला, जगाचा विचार करीत बसण्यापेक्षा आपल्या छोट्या समूहाचा विचार करू. मृत्यू नावाची चीज अस्तित्वात आहे यावर आपला विश्वास आहे का?

सिमिआस म्हणतो, याबाबत खात्री करायला हवी. आत्मा नि शरीराचे अलग होणे आहे का? मृत्युमुळे त्यावर शिक्कामोर्तब होते. शरीरातून आत्मा मुक्त होतो का? आणि आत्म्यापासून शरीर वेगळे बनते का? यालाच मृत्यू म्हणायचे का?

यावर सॉक्रेटिस म्हणतो, अगदी बरोबर. तो विचारतो, दुसरा प्रश्न चालू चर्चेवर आहे की, तत्त्वज्ञाने खाण्या-पिण्यासारख्या सुखाचा किती विचार करावा? ती मिळवण्यासाठी आटापिटा करावा का?

सिमिआस उत्तर देतो-निश्चित नाही.

मग काय शरीराला दागदागिन्याने मढवावे? उंची वस्त्रे, सँडल्स, अत्तरे याने शरीर शृंगारावे? का शरीराच्या नैसर्गिक गरजा फक्त भागवाव्यात? तुम्हाला काय वाटते? सॉक्रेटिसने विचारले.

खेरे तर खन्या तत्त्वज्ञाने त्या शारीरिक गरजांकडे दुरुक्ष करावे. फक्त मर्यादित, आवश्यक गरजांकडे ध्यान द्यावे.

सॉक्रेटिस विचारतो, तुम्हाला असे वाटत नाही का की, तत्त्वज्ञ प्रामुख्याने आत्म्याशी संबंधित आहे आणि शरीर त्याच्या दृष्टीने गौण आहे. त्याने शरीराकडून लक्ष काढून आत्म्याकडे लक्ष द्यावे; पण सर्वसामान्य माणसांना वाटते की, शरीर सुखे नसतील तर तो मनुष्य जिवंत असून मेल्यासारखा असतो.

सॉक्रेटिस चर्चेचा ओघ वळवतो आणि सांगतो, ज्ञान प्राप्तीचे काय? इंट्रियजन्य ज्ञानावर किती विश्वास ठेवावा? जे दिसते, ऐकू येते ते कितपत ग्राह्य धरावे? आणि जरी ते बिनचूक नसतील, अस्पष्ट असतील तर तुम्ही त्यावर किती विसंबून राहावे? शिवाय आत्म्याने शरीर या सोबत्यावर किती अवलंबून राहावे? त्यात फसवणूक होण्याची शक्यता आहे की नाही?

सिमिआस म्हणतो, “फसवणुकीची शक्यता फार.”

सॉक्रेटिस सांगतो, म्हणजे शरीरापेक्षा विचारावर अवलंबून राहणे चांगले. “होय सॉक्रेटिस” - सिमिआस प्रतिसाद देतो.

“म्हणजे विचारजगात शरीराचे इंट्रिय संवेदना सुख, दुःख, दृष्य, आवाज, वेदना यांचा त्रास होत नाही. शरीर सोडल्यावरही विचारजगत तुमची सोबत करेल हे पूर्ण सत्य, पूर्ण न्याय आहे का?

सिमिआस होकारार्थी उत्तर देतो.

पूर्ण सौंदर्य, पूर्ण चांगले असते का?

निश्चित असते - सिमिआस उत्तरतो.

सॉक्रेटिस स्पष्ट करतो की, केवळ एवढ्याच गोष्टी नाहीत. याबरोबर इतर इंट्रिय संवेदना अनुभवास येतात का? माझे म्हणणे की पूर्ण महानता, संपूर्ण आरोग्य, संपूर्ण शक्ती आणि प्रत्येक गोष्टीचे सारस्वरूप यांचा अनुभव इंट्रिय संवेदनेवाटे तू कधी घेतला आहेस का? सारभूत ज्ञानासाठी बौद्धिक दृष्टीची गरज आहे, असे तुला वाटते का?

“निश्चितच.” सिमिआस प्रतिसाद देतो.

या रीतीने शुद्ध बुद्धीचा अनुभव घेता येतो. मनाच्या प्रकाशाने प्रत्येक गोष्टीचे सारस्वरूप जाणता येते.

सिमिआस आनंदाने म्हणतो, तू सांगतोस त्यात किती आश्चर्यकारक रहस्य दडलेले आहे!

यावर सॉक्रेटिस सांगतो, या आपल्या चर्चेचा निष्कर्ष असा निघतो की, एखादा तत्त्वज्ञ असे निश्चित सांगू शकतो की, अंतिम सत्याकडे जाणारा मार्ग त्याला सापडतो आहे तोपर्यंत शरीराच्या अवगुणांमुळे आत्मा झाकोळतो तोपर्यंत सत्याचा शोध घेता येत नाही. शरीराभोवती जोपर्यंत आपण वावरतो तोपर्यंत भूक, तहान, वासना, आजार, वेदना, भीती अशा अनेक गोष्टीने इच्छा-आकांक्षा माणसाची विचारक्षमताच गोठवून टाकतात. विचार करण्याची क्षमताच नाहीशी होते. त्यातूनच युद्धे, झगडे, मतभेद निर्माण होतात. युद्धे कोटून येतात? शरीर आणि शरीराच्या वासनेतूनच! पैशाच्या - संपत्तीच्या मोहातून युद्धे होतात. संपत्ती हवी असते ती शरीराचे भोग भोगण्यासाठी. या साच्यातून तत्त्वचिंतनाला आपणाला वेळ कोठे मिळतो? आणि त्यातूनही सवड मिळाली तर शरीर साच्यावर आपला ताबा मिळवते नि सत्यदर्शनापासून आम्हाला दूर ठेवले जाते. शरीर आणि आत्मा, सत्यदर्शन दोन स्वतंत्रीत्या राहतात. सिमिआस तत्त्वाचे चिंतन करणारी मंडळी अशाच चर्चा करीत राहणार नाही का?

होय सॉक्रेटिस. अगदी बरोबर-सिमिआस प्रतिसाद देतो.

सॉक्रेटिस सांगतो की, माझ्या जीवनप्रवासाच्या शेवटी मला जी गोष्ट साध्य करायची होती, ज्यासाठी मी धडपडत होतो ती मला साध्य होणार म्हणून मी आनंदी राहयला हरकत नाही. केवळ मीच नव्हे तर मित्रांनो, माझ्या सहवासात येणाऱ्या प्रत्येकाने आपल्या मनाची शुद्धी करता येणे शक्य आहे, असा आत्मविश्वास जरूर

बाळगावा.

सिमिआस उत्तर देतो, “होय. निश्चितच.”

आणि मनाची शुद्धीकरण प्रक्रिया कोणती? तर आत्मा आणि शरीराची फारकत होय. आत्मा शरीरात बंदिस्त असेपर्यंत सर्व बाजूंनी ज्ञान गोळा करीत असतो नि वेगळ्या जगात जाताना या शरीराच्या साखळदंडातून आत्मा मुक्त होतो, स्वतंत्र होतो.

सिमिआस आणि जमलेले तरुण या चर्चेने भारावून जातात.

सॉक्रेटिस सांगतो, शरीरातून आत्म्याच्या मुक्तीच्या क्षणालाच मृत्यू असे म्हणतात. शरीर नि आत्मा यांच्यात द्वैत निर्माण होते. खरा तत्त्वज्ञ आयुष्यभर शरीरापासून आत्मा स्वतंत्र अनुभवण्याचा प्रयत्न करीत असतो. हा त्याचा आयुष्यभर शिकण्याचाच प्रयोग असतो.

होय सॉक्रेटिस, सिमिआस बोलतो.

सॉक्रेटिस आपले भाष्य पुढे करीत म्हणतो, तत्त्वज्ञ लोक सतत मृत्यूचा अभ्यास करीत असतो. त्यामुळे इतर जनांना वाटते तसा त्यांना मृत्यू भयावह वाटत नाही. तत्त्वज्ञ लोकांना शरीर नव्हे तर आत्म्याचा सहवास हवाहवासा वाटत असेल तर शरीर हा त्यांना अडथळा वाटू लागतो, शत्रू वाटू लागतो व आत्म्याच्या सान्निध्यातच राहावेसे वाटते. त्यामुळे आत्म्याच्या मुक्तीच्या प्रसंगी ते गडबडून जाणार नाहीत, घाबरणार नाहीत. उलट जीवनात खेरे शहाणपण त्यांना लाभेल. बहुतेक लोकांना असे जग हवे असते, ज्यात बायका-मुलांशी ते संवाद साधू इच्छितात. भौतिक शरीरसुखाची इच्छा धरतात, पण खरा तत्त्वज्ञ या गोष्टी गैण मानतो. मित्रांनो, तुम्ही खेरे तत्त्वज्ञ बना. तेथेच पावित्र, शुद्धता आहे नि शहाणपणही आहे. ते तुम्हाला मिळेल. जो मृत्यूला घाबरतो त्याचे शहाणपणावर, ज्ञानावर प्रेम नसते यात शंका नाही. तो शरीर, पैसा नि सत्तेवर प्रेम करीत असतो. शहाणा माणूसू धैर्यशील असतो नि सहनशीलही असतो.

सॉक्रेटिस पुनर्जन्मावरही भाष्य करतो. मृत्युनंतर पुन्हा जन्म घेतो. जसे चांगले-वाईट, न्याय-अन्याय आणि अशा असंख्य परस्परविरोधी गोष्टी सांगता येतील की ज्यातून परस्परांचा जन्म होतो. जन्म आणि मृत्यू ही गोष्टही अशीच आहे. मृत्यूतून नवा जन्म संभवतो. ही गोष्ट केवळ मानवापुरतीच मर्यादित नाही तर वनस्पती, प्राणी जगतानाही लागू आहे. बलवान दुर्बलातून निर्माण होतो, लहानातून मोठेपण निर्माण होते. गतिमानता मंदपणातून निर्माण होते. हा जगाचा नियम आहे. त्यामुळे वाईटातून चांगले निर्माण होते. अन्यायातून न्यायाची स्थापना होते. जशी झोप ही जागृत अवस्थेच्या विरोधी आहे तसे जीवनाच्या विरोधी अवस्था आहे. मग ती कोणती? मित्रांनो, माझ्या प्रश्नाला उत्तर द्या.

सारे म्हणतात, ‘मृत्यू.’

वस्तूच्या सत्य स्वरूपाचे दर्शन कसे घ्यावे हे स्पष्ट करताना सॉक्रेटिस सूर्यग्रहणाची उपमा देतो. तो म्हणतो, ग्रहण पाहताना सरळ डोळ्याने ते पाहून लोक डोळ्यांना इजा करून घेतात. तशी इजा होऊ नये म्हणून सूर्यग्रहण पाण्यात पाहावे. ग्रहणाचे प्रतिबिंब पाहावे. त्याप्रमाणे माझ्याबाबत तसेच आहे. मी माझ्या मनाप्रमाणे जग पहायला लागतो किंवा माझ्या इंद्रियांवर विसंबून जग, घटना पाहून कारणे शोधली किंवा निष्कर्ष काढले तर आत्मदर्शन होणार नाही. वस्तू, घटनांचे सत्यस्वरूप कलणार नाही. अर्थात ही उपमा बिनचूक आहे असा माझा दावा नाही. जेव्हा फक्त विचारांच्या माध्यमातून अस्तिवाकडे पाहतो तेव्हा एखाद्या गर्द रंगाच्या काचेतून ग्रहण पाहिल्यासारखे आहे.

अर्थात मी अशी पद्धत वापरताना सर्वात प्रभावी तत्त्वाचा शोध घेतो नि त्या अनुषंगाने सत्याची कार्यकारण परंपरा शोधतो. संपूर्ण तत्त्वाचा शोध घेतो. संपूर्ण सौंदर्य असो वा इतर कोणते तत्त्व, या पद्धतीचा मला उपयोग होतो.

सिमिआस, सिबस आणि इतर सर्वजण आज ना उद्या जाणारच आहात. नशिबाने, दुर्दैवाने मला लवकरच विष प्यावे लागणार आहे; आणि मला वाटते की मी स्नानासाठी जावे म्हणजे मी मेल्यावर माझ्या शरीराला आंघोळ घालण्याचे स्थियांना काम लागणार नाही.

जेव्हा सॉक्रेटिसने चर्चा थांबवली तेव्हा क्रिटो म्हणाला, सॉक्रेटिस, तुझ्या आमच्यासाठी काही आज्ञा आहेत का? तुझ्या मुलांसाठी, कुटुंबासाठी किंवा इतर कोणत्याही गोष्टीसाठी आम्ही तुझी सेवा करू. ते काम करण्याची बिनधास्त आज्ञा कर.

नाही! काही खास नाही क्रिटो! सॉक्रेटिस उत्तरला.

मी तुला नेहमीच सांगत आलो की, तू तुझी काळजी घे. म्हणजे तीच माझी तू केलेली उत्तम सेवा असेल. त्यात माझ्या कुटुंबाची, माझ्या मित्रांडळांची सेवा असेल. तू मला त्याबाबत आश्वासन दे किंवा न दे, ते तू करशीलच. तू उत्तम तेच करशील.

यावर क्रिटोने आश्वासन दिले, निश्चितच सॉक्रेटिस. जे सर्वोत्तम असेल तेच आम्ही करू आणि सांग, तुझ्यावर कोणत्या पद्धतीने अंत्यसंस्कार आम्ही करावेत?

यावर सॉक्रेटिसची विनोदी वृत्ती मावळलेली नाही. अगदी शेवटच्या क्षणीही टवटवीत आहे. तो म्हणतो, हवे तसे अंत्यसंस्कार करा, पण एक गोष्ट करायला विसरू नका. तुम्ही मला पकडून ठेवायला हवे आणि मी तुमच्यापासून पळून जाणार नाही याची काळजी घ्या. असे हसत हसत क्रिटोला सांगून तो उपस्थित सर्वांकडे वळला आणि म्हणाला, पहा बरे, मी क्रिटोला हे पटवून देऊ शकत नाही की, मी

तोच वादविवाद करणारा आणि तुमच्याशी मुक्त संवाद करणारा सॉक्रेटिसच आहे. क्रिटोची अशी कल्पना आहे की, थोड्या वेळाने मेलेले शरीर म्हणजे दुसरा सॉक्रेटिस आहे. असे तो आतापासूनच पाहू लागला आहे आणि त्या दुसऱ्या सॉक्रेटिसविषयी क्रिटो मला विचारत आहे की, आम्ही तुला कसे दफन करावे? यापूर्वी मी तुम्हाला वेळोवेळी सांगितले आहे की, मी विष प्राशन केल्यावर मी भाग्यवान लोकांच्या जगात जाईन. या विधानामुळे मी स्वतःचे नि तुमचेही आतापर्यंत सांत्वन करीत आलो त्याचा काडीएवढा परिणाम क्रिटोवर झालेला दिसत नाही आणि म्हणून तुम्हीच मला जामीन राहा. क्रिटो माझ्यावरील खटल्याच्या वेळी न्यायाधीशांना माझ्यासाठी जामीन राहिला होता. अगदी त्याप्रमाणे तुम्ही आता क्रिटोकडे मला जामीन राहा; पण आता या उलट्या कारणासाठी की मी येथे राहणार नाही, दुसऱ्या जगात निघून जाईन. त्यामुळे क्रिटोला माझ्या जाण्याने होणारे दुःख निवळेल आणि माझा देह दफन करताना किंवा जाळताना तो शोक करणार नाही. त्यामुळे क्रिटो थोड्या वेळाने तू असे म्हण की सॉक्रेटिसच्या फक्त देहाला आम्ही जाळले. त्यावेळी योग्य वाटतील त्या गोष्टी कर, इतकेच माझे सांगणे.

एवढे बोलून सॉक्रेटिस उठला नि स्नानगृहात गेला. क्रिटो त्याच्या पाठोपाठ गेला नि बाकीच्यांना बाहेरच थांबण्यास त्याने सांगितले. सारे जण थोडा वेळ सॉक्रेटिसच्या अमृत मंथनावरचे चिंतन करीत बसले. आमचे दुःख एवढे प्रचंड होते कारण सॉक्रेटिस आमच्या जीवनात ‘पिता’ होता आणि थोड्या वेळाने आम्ही त्याला पारखे बनणार होतो. आम्ही अनाथ बनणार आहोत ही कल्पनाही आम्हाला करवत नव्हती. सारे उर्वरित आयुष्य पोरके वाटू लागले होते.

सॉक्रेटिस स्नान करून बाहेर आला तेव्हा त्याची पत्नी आणि तीन मुले यांची भेट झाली. त्यात एक थोरला मुलगाही होता. सॉक्रेटिस त्यांच्याशी आत्मीयतेने बोलला. क्रिटोच्या उपस्थितीत त्याने त्यांना काही मार्गदर्शन केले. त्यानंतर त्यांचा निरोप घेऊन आमच्यात येऊन मिसळला.

आता सूर्यास्ताची वेळ जवळ आली होती. आता फारशी बोलणी झाली नाहीत. थोड्याच वेळात तुरुंगाधिकारी आला. सॉक्रेटिसजवळ उभा राहिला नि म्हणाला, हे सॉक्रेटिस, मी तुला ओळखतो. तू अथेन्समधला सर्वात उदात्त आणि सर्वाधिक सभ्य गृहस्थ आहेस. तुरुंगात आलेला आतापर्यंतच्या सर्व लोकांत सर्वोत्तम आहेस. मी अनेकांना वरिष्ठांच्या आजेनुसार विषाचा पेला दिला. त्यांनी माझ्यावर आखडाओरडा केला, पण मला त्यांना सक्तीने विष पाजायला लागले आणि मला तुमच्याबद्दल खात्री आहे, तुम्ही माझ्यावर रागावणार नाही. तुम्हाला माहीतच आहे, की यात माझा काही दोष नाही. इतर लोक याला जबाबदार आहेत. मी तुमचा निरोप घेतो असे म्हणून

तुरुंगाधिकारी ओक्साबोक्सी रडायला लागला नि तोंड फिरवून बाहेर निघून गेला.

सॉक्रेटिसने त्याला रामराम केला. तो म्हणाला, हा तुरुंगाधिकारी किती भला माणूस आहे. मी तुरुंगात असल्यापासून तो मला नेहमीच भेटायला यायचा. तो बोलायचा, माझी विचारपूस करायचा. जास्तीत जास्त चांगला तो वागला. माझ्या बाबतीत तो किती दुःखी बनला, हळवा बनला. तो म्हणेल तसे करू या. जर विष तयार केले असेल तर तो पेला आणायला हक्कत नाही. क्रिटो, तू पहा, जर तयार नसेल तर तयार करायला सांगा.”

त्यावर क्रिटो म्हणतो, “अशी कोणती घाई आहे? अजून सूर्यास्त झाला नाही. तो डोंगराच्या वर आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे अनेकांनी विषाचा पेला रात्री उशिरा घेतला आहे. मद्यापान करतात, जेवतात, प्रिय व्यक्तीशी रममाण होतात, उत्तर रात्री केव्हा तरी विष घेतात. सॉक्रेटिस, तू घाई नको करू. पुष्कळ वेळ आहे.”

सॉक्रेटिस म्हणतो, क्रिटो, ज्या लोकांबद्दल तू सांगतो आहेस त्यांनी तसे वागणे साहजिकच आहे. मृत्यूने सारे संपते. थोडा वेळ जगून घेऊ. मौजमजा करू द्या अशी त्यांची वृत्ती असते. विष प्राशन लांबवून मी काही पदरात पाझून घेणार आहे अशातला भाग नाही. उलट वेळ लावला तर जीवनापासून आणखी काही मिळवायचे बाकी उरले नसताना मी त्याला कवटाळून बसलो असे होईल. माझ्या दृष्टीने ते हास्यास्पद होईल. मी म्हणतो तसे कर. नाही म्हणू नको.

क्रिटोने तुरुंगाच्या नोकराला, जो जवळच उभा होता त्याला खुणेनेच विषाचा पेला आणायला सांगितले. तो बाहेर गेला. थोड्या वेळाने विषाचा पेला घेऊन, जेलरला बरोबर घेऊन तो आत आला.

सॉक्रेटिस तुरुंगाधिकार्याला म्हणाला, हे माझ्या चांगल्या मित्रा, अशाबाबत तुला अनुभव आहे. मी काय करावे याचे मार्गदर्शन कर.”

तुरुंगाधिकारी म्हणाला, “तुम्हाला फक्त पाय जड होईपर्यंत चालत राहायचे. मग कॉटवर पडून राहायचे. विष आपले काम करेल. हे सांगताना विषाचा पेला सॉक्रेटिसच्या हाती सोपवला.

अतिशय सहजतेने, सभ्यपणे, निर्भयपणे, चेहन्यावरचा रंग न बदलता, रेषा न बदलता, तुरुंगाधिकार्याकडे पूर्ण नजरेने पाहात सॉक्रेटिस म्हणाला, इचेक्रेटस! ह्या पेल्यातील अर्ध्य देवांना देऊन प्रार्थना करून विष प्राशन केले तर चालेल का? तुरुंगाधिकारी म्हणाला, मृत्यू येण्यासाठी आवश्यक तेवळ्याच प्रमाणात आही विषाचा डोस तयार करतो.

यावर सॉक्रेटिस म्हणतो, निदान मला ज्या नव्या जगात मी जाणार आहे तेथेल्या देवाना तरी प्रार्थना करावी लागेल. त्या जगाकडे माझा प्रवास चांगला होवो

अशी प्रार्थना करून विषाचा पेला त्याने उचलला आणि प्रसन्न चित्ताने, आनंदी भावाने त्याने तो ओठाला लावला नि पिऊन टाकला.

या क्षणाला उपस्थित सर्वजण शोकमग्न झाले. अश्रुंच्या धारा लागल्या होत्या. ते रडू लागले. चेहरे झाकून घेतले होते. ते रडत होते. सॉक्रेटिसाठी नव्हे, तर अशा थोर मित्राला कायमचे मुकणार या दुःखावेगाने रडू कोसळले. काही बाहेर निघून गेले. अपोलोडोरस तर सारखा रडतच होता. तो आता मोठ्याने रडू लागला. त्याचा बेसूर आवाज ऐकूनच सारे घाबरून गेले. फक्त एकमेव सॉक्रेटिस शांत होता. “अरे, भेकडासारखे कसे रडता तुम्ही? असे रडू नये म्हणून मी खियांना घरी पाठवले. मला असे सांगण्यात आले की, माणसाने शांततेत मरावे. त्यामुळे सारे शांत राहा. सहनशील व्हा.”

हे सॉक्रेटिसचे धीरोदात विचार ऐकून सारे क्षणार्धात शांत झाले. त्यांना आपल्या रडण्याची लाज वाटली. अश्रू आवरले. दुःखावर पांघरूण घातले.

सॉक्रेटिस हॉलमध्ये चालत राहिला. थोड्या वेळाने पाय लटपटू लागले. मग तो कॉटवर आडवा झाला. तुरुंगाधिकारी मधून मधून त्याला तपासत होता. त्याने पाय दाबला नि विचारले, काही संवेदना होते का? उत्तर आले नाही. पाय, पोट्या, मांड्या क्रमाने थंड नि दगडासारख्या बनत चालल्या. त्याची सॉक्रेटिसला जाणीव झाली आणि तो म्हणाला, विष हृदयापूर्यंत पोहोचले की तो शेवट असेल. शरीर कमरेपूर्यंत थंड पडत चालले होते. त्याने आपले पांघरूण काढले आणि म्हणाला, “क्रिटो! मी असक्लेपिअस याला एक कोंबडा देणे लागतो. माझे हे कर्ज भागवायचे लक्षात ठेवशील? क्रिटो म्हणाला, निश्चित ते कर्ज चुकते करतो, याशिवाय काय काम करायचे आहे?”

या प्रश्नाला उत्तर आले, नाही. एकदोन मिनिटे हालचाल ऐकू आली आणि तुरुंगातील नोकराने अंगावरचे पांघरूण काढले. डोळे सताड उघडे होते. क्रिटोने ते डोळे नि तोंड बंद केले.

त्या काळातील सर्वात ज्ञानी, शहाणा, न्यायी महात्म्याचा असा शेवट झाला.

सॉक्रेटिसच्या थडग्यावर वाक्य कोरले होते –

This was the end of our friend, a man, as we may say, the best of all of his time that we have known and moreover the most wise and just.

सॉक्रेटिसच्या मृतहेदाचे दफन केले आणि दुसऱ्या क्षणापासून पश्चात्तापाची लाटच अथेनियन्समध्ये पसरली. त्याला मृत्यूपूर्यंत पोहोचवणाऱ्या मंडळीवर बहिष्कार घातला गेला. त्या निराशेमुळे त्यातील काहींनी स्वतःला फासावर लटकविले. आता

तो तत्त्वज्ञ अथेन्समध्ये जनजागृती करताना फिरताना दिसत नव्हता. याची तीव्र जाणीव झाल्याबरोबर अथेनीयन्सनी लिसीपस या शिल्पकाराला सॉक्रेटिसची ब्रांझ प्रतिमा बनवायला लावले.

सॉक्रेटिसचे जीवन हे त्याच्या आदर्शाचे मूर्तिमंत स्वरूप होते. त्याचे तत्त्वज्ञानच त्याच्या जगण्यातून दिसत होते. प्लेटोने सॉक्रेटिसचे तत्त्वज्ञान जगापुढे आणले नि तत्त्वज्ञानाचे नवे युग मानवजातीपुढे सुरु झाले. सिसेरोने अगदी योग्यरीत्या म्हटले की, सॉक्रेटिसने स्वर्गातून तत्त्वज्ञान पृथ्वीवर आणले. नीतिशास्त्राचा तो जनक होता. अमूर्त, गूढ जगतापेक्षा मानवी जीवन आणि मानवाची वर्तणूक याचा त्याने अधिक विचार केला. सर्वसामान्याला चांगुलपणा, सत्य आणि सौंदर्य दृष्टी त्याने दिली. आपल्या जीवनाची प्रेरणा विवेक ही ठेवली. आयुष्यभर तर्क, विवेक यापेक्षाही अधिक महत्त्व आत्म्याच्या मोठेपणाला दिले.

ख्रिस्तपूर्व चौथे शतक सुरु झाले ते सॉक्रेटिसच्या अंतानंतर आणि त्याला महान युगाची सुरवात मानले गेले. सॉक्रेटिसची खरी किंमत त्याला मारल्यामुळे युरोपला कळली. नवे शहाणपण आले. ग्रीक साहित्य लिहिले जाऊ लागले नि सर्वत्र पसरूही लागले. सॉक्रेटिस अथेन्स नगराच्या देवता मानत नाही असा त्याच्यावर आरोप करणारेच आता विचित्र अतिमानवी जिवाविषयी बोलू लागले. या जिवानीच अथेन्सच्या तरुणांच्या मनावर जादू केली. त्याविषयी भीतीही साहित्यातून व्यक्त होऊ लागली. ग्रीस आता नव्या बुद्धिवादी वातावरणात वाढू लागला. जुन्या धर्मरूढी गळून पडू लागल्या. सॉक्रेटिसने ग्रीकांना शिकवले होते की, Life was an art and knowledge the key to it - जीवन ही एक कला आहे आणि ज्ञान ही त्याची गुरुकिळी होय. या मूलभूत विचाराने क्रांती केली होती. The glory of socrateis was enhanced by the tragedy of his end.

आता ग्रीकमध्ये सॉक्रेटिस हा बुद्धिवादाचा संत म्हणून आदराने पूजला जाऊ लागला. त्याने दिलेले जीवनमूल्यांच्या शिक्षणाने ग्रीकांची जगात मान उंचावली. पुढच्या काळात प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाचा विस्तार म्हणजे शिष्याने सॉक्रेटिस या गुरुला वाहिलेली श्रद्धांजलीच ठरली आणि सॉक्रेटिसच्या कीर्तीचे ते अविनाशी, चिरकाल स्मारक ठरले.

प्लेटो

सॉक्रेटिसच्या देहांताच्या वेळी ख्रि.पू. ३९९ मध्ये प्लेटो २८ वर्षांचा होता. सॉक्रेटिसचे जीवन नी त्याचा अंत याचा प्लेटोच्या मनावर खोल परिणाम झाला. किंबहुना त्याच्या सान्या विचारांवर त्या दुःखद गोष्टीचा ठसा उमटला आहे. ज्या तथाकथित लोकशाहीने सॉक्रेटिसचा बळी घेतला तिचा प्लेटोला अत्यंत तिरस्कार वाढू लागला. सॉक्रेटिसचे क्रण प्लेटोने सॉक्रेटिसच्या संवादकृती लिहून फेडले. आपण सर्व प्लेटोच्या क्रणात आहोत. इमरसन प्लेटोबद्दल म्हणतो, तत्त्वज्ञान म्हणजे प्लेटो व प्लेटो म्हणजे तत्त्वज्ञान आणि ओमर कुराणासंबंधी जे म्हणाला तेच शब्द इमरसन प्लेटोच्या रिपब्लिकला लावतो, ‘इतर ग्रंथालये जाळून टाका, मूल्य या रिपब्लिक ग्रंथात आहे’, त्याचेच अध्ययन करा.

प्लेटो सुखात वाढला. श्रीमंत घराण्यात ख्रि. पूर्व ४२७ मध्ये जन्मलेला होता नि देखणा व उत्साही नवयुवक होता. त्याने कुस्ती व इतर व्यायामामुळे शरीर कमावले होते. इस्थामिअन खेळात त्याने दोनदा बक्षिसे मिळवली होती. त्याचे खांदे रुंद होते म्हणून त्याला प्लेटो म्हणत. तो उत्तम सैनिकही होता. पेलोवो-नेशियन लढाईत २० व्या वर्षी सॉक्रेटिसच्या भेटीने त्याच्या जीवनात क्रांती झाली. त्यांच्या प्रश्नोत्तररूपी तत्त्वसंशोधनात प्लेटो रमून गेला. त्याच्या अंतरात्म्याला एक वेगळा आनंद लाभला. सॉक्रेटिस आपल्या धारदार प्रश्नाने रुढी, गृहीततत्त्वे, नाना समजुती, हटवाद, ग्रामक कल्पना यांचे फुगलेले फुगे कसे फोडून टाकतो हे संवाद ऐकताना प्लेटो देहभान विसरत असे. या सूक्ष्म बौद्धिक खेळाच्या आखाड्यात त्याला वृद्ध गोमाशीचे (सॉक्रेटिसचे) मार्गदर्शन लाभले. अथेन्सवासीयांच्या सुस्तावलेल्या घोड्याला जागे करण्याचे काम मी गोमाशीसारखे करतो, असे सॉक्रेटिस सांगत असे. त्यातून प्लेटो अर्थपूर्ण संभाषण कसे करावे, पृथक्करण, हेतूपूर्व संवाद याची कलाही शिकला. म्हणून प्रारंभी तो नाटककारही बनला. शहाणपणावर व ज्ञानावर तो उत्कट प्रेम करू लागला. सॉक्रेटिसवर त्याची अत्यंत भक्ती बसली. प्लेटो म्हणे, मी इतर रानटी लोकांत न जन्मता ग्रीस देशात जन्मलो याबद्दल देवाचा आभारी आहे. परंतु सर्वांत अधिक आभार जर कोणत्या गोष्टीविषयी मानायचे असतील तर ते यासाठी की, ज्या काळात सॉक्रेटिस होता त्या काळात मी जन्माला आलो. सॉक्रेटिसला मारणारी लोकशाही नष्ट केलीच पाहिजे, असा दृढ निश्चय त्याने केला आणि अशा लोकशाहीच्या जागी जे अत्यंत शहाणे आहेत, जे उत्कृष्ट आहेत त्यांची सत्ता यायला हवी. शहाण्याचे राज्य, हे शहाणे लोक, हे सर्वोत्तम लोक कसे निवडायचे याचाच विचार सर्व जीवनभर तो करीत होता. शहाणे लोक केवळ निवडून भागणार नाही, तर त्यांना सत्ताधारी करता

आले पाहिजे. कसे व्हायचे हे, याचा मार्ग शोधण्याचा तो सतत विचार करी.

सॉक्रेटिसचे प्राण वाचवण्यासाठी तो धडपडत होता ही गोष्ट लोकशाहीच्या पुढाच्यांनी हेरली होती. त्यामुळे ते त्याच्याकडे संशयाने पाहात होते. त्यामुळे प्लेटोच्या मित्रांनी, सॉक्रेटिसच्या अनुयायांनी त्याचा सॉक्रेटिससारखा अंत होऊ द्यायचा नाही असे ठरवले व अथेन्स आता तुला सुरक्षित जागा नाही, असे सांगितले. त्यामुळे प्लेटो ख्रि. पू. ३९९ मध्ये सॉक्रेटिसच्या अंतानंतर लगेचच अथेन्स सोडून बाहेर पडला. असे म्हणतात की, तो प्रथम इजिसमध्ये गेला, तेथून सिसिलीत नि तेथून इटलीत गेला. बारा वर्षे तो फिरतच राहिला. नवनवे ज्ञान मिळवत राहिला. अनेक राज्यपद्धती त्याने अभ्यासल्या. पायथागोरसच्या संप्रदायातही राहिला. समाजवादी विचारांचाही मागोवा घेतला. ख्रि. पूर्व ३८७ मध्ये तो अथेन्सला परत आला. आता त्याचे वय चाळीस वर्षांचे होते. त्याच्या विचारात परिपक्ता आली होती. तारुण्यातला अतिउत्साह कमी झाला होता. विचारात समतोल आला होता. एककळीपणा नसल्याने सत्य अनेकांगी आहे, त्याचे अनेक पैलू आहेत ही महत्त्वाची गोष्ट तो शिकला. तत्त्वज्ञ आणि कवी यांचा अनोखा संगम प्लेटोत झाला आहे. त्यामुळे त्याच्या साहित्यकृतीत सत्य आणि सौंदर्यही प्रगटले. असे म्हणतात, की प्लेटोच्या लिखाणात तत्त्वज्ञानाने इतका सुंदर पोषाख खरोखरच पूर्वी कधीही घातला नसेल, पुढेही कधी घातला नाही. प्लेटोची शैली झांच्यासारखी खलाळते, त्याचे गद्य वाचतानाही संगीतच ऐकत आहोत असे वाटते. संगीताच्या प्रबल प्रवाहात प्लेटो आपणाला वेगाने पुढे पुढे नेतो. दम घ्यायलाही वेळ देत नाही. म्हणूनच प्लेटोने प्रथम नाटककार म्हणून आरंभ केला.

प्लेटोने रूपक कथाद्वारे सॉक्रेटिसचे तत्त्वज्ञान सोपे करून जगापुढे मांडले. गहनगंभीर विचार सर्वसाधारण लोकांना पचावे व रुचावे अशा रीतीने प्लेटोने मांडले. स्वतःच्या काळातील बहुजन समाजाने वाचावे अशा रीतीने त्याची मांडणी केली आहे. क्षणभंगूर जीवनात जगण्यासाठी माणूस धडपड करीत असताना सोपे, सहज उमगणारे असे हवे असते. हे जाणून प्लेटोने रूपक कथा, गमतीच्या गोष्टी, अलंकारिक पद्धत वापरली आहे. तात्त्विक विचारांचा ज्यांना परिचय नव्हता अशांनाही ते गहन विचार आवङू लागले म्हणून प्लेटोचा सॉक्रेटिस पिढ्यान् पिढ्या चर्चिला गेला.

अथेन्समध्ये तो परतला तेव्हा अथेनियन लोकांच्या भावना शांत झाल्या होत्या. वातावरण पुन्हा स्वतंत्र विचारांना अनुकूल होते. सॉक्रेटिसच्या वेळी विरोधी माणसाचा जीव घेणे सोपे होते. आता तसे राहिले नाही. जीवनाचे मोल लोकांना कळले होते. उघड बंड करणारे, क्रांतिकारी विचार मांडतानाही थोडी काळजी घ्यावी लागणार होती, मात्र तत्त्वज्ञान शिकवायला धोका नव्हता. हे सारे समजून प्लेटोने तत्त्वज्ञान मंदिर उघडले. त्या ज्ञानमंदिरात तो आपल्या विद्यार्थ्यांबरोबर जीवनातील

प्रश्नांविषयी संवाद साधत असे, चर्चा करी, फावल्या वेळात लिखाण करी. त्यातून आदर्श जगाचे स्वप्न त्याने संवाद रूपात जगापुढे मांडले.

अंधाच्या गुंफेची कथा

सॉक्रेटिसच्या जीवनावरचे भाष्य करताना प्लेटोने एक सुंदर रूपक कथा सांगितली आहे, ती अशी, ही पृथ्वी म्हणजे एक खोल अंधारी गुंफा आहे. बुद्धीचा व ज्ञानाचा प्रकाश आत पोहोचू शकत नाही. आपण या गुहेत शृंखलाबद्द करून ठेवलेले कैदी आहोत. जे पदार्थ आपण येथे पाहतो ते सत्यतेच्या छाया आहेत. आपल्या डोळ्यांसमोर सद्वस्तूच्या या छाया काळ्या अंधाच्या भिंतीवर क्षणभर नाचतात व नाहीशा होतात. सत्यमय जगत, परिपूर्ण जगत कल्पनेत आहे. वस्तूचे खेरे रूप, अंतिम, परिपूर्ण रूप येथे वर स्वर्गात आहे. ज्या जगात आपण वावरतो, जगतो ते ते या मूळ रूपाचे अपूर्ण असे प्रतिबिंब आहे.

या गुंफेतील कैद्यांपैकी एकजण धडपडून आपली साखळदंडातून सुटका करून घेतो. तो गुंफेच्या वर येतो. बाहेरच्या प्रकाशाने त्याचे डोळ दिपून जातात. तो निळेभोर आकाश, सूर्य, पक्षी, प्राणी, फुलझाडे पाहतो. रात्री चांदण्या, चंद्र पाहतो. खन्या वास्तव जगाचे त्याला दर्शन होते. तो या नव्या ज्ञानाने अचंबित होतो. पुन्हा भानावर येतो. आपल्यासारखे दर्शन ज्ञान, शहाणपण आपल्या गुंफेतल्या बांधवांना झाले पाहिजे, म्हणून तो पुन्हा गुंफेत येतो. प्रत्येकाला समजून सांगतो, प्रबोधन करतो; पण दुर्दैवाने सारे मिळून त्यालाच ठार करतात आणि तो मेल्यावर त्याचे पुतळे बनवतात.

अथेनियन्सनी नेमके गुंफेतल्या साखळदंडांनी बांधलेल्या गुलामांसारखेच केले नि सॉक्रेटिसचा बळी घेतला. पृथ्वीवर न्यायाची प्रस्थापना व्हावी हा एकमेव उद्देश ठेवून द्रष्ट्या तत्त्वज्ञाने विविध विषयांवर भाष्य केले. त्याला अशा प्रकारची शासनव्यवस्था हवी होती, असे जग हवे होते की जेथे सॉक्रेटिससारख्यांचा बळी न जाता त्यांना तत्त्वज्ञ राजा म्हणून सिंहासनावर बसवता आले पाहिजे.

प्लेटोची अँकडमी

ख्र. पूर्व. ३८७ मध्ये तो सिसिलीतून अथेन्सला परतला आणि त्याने अँकडमी स्थापन केली. हे ज्ञानपीठ अथेन्सच्या सार्वजनिक व्यायामशाळेनजीक होते आणि शहराच्या गेटच्या बाहेर एक मैल अंतरावर होते. ही जागा अतिशय रम्य होती. घनदाट झाडी आणि बारा महिने वाहणारे ओढे, स्वच्छ पाणी सेफिसस नदीतून प्रवाही झालेले होते. हे ज्ञानपीठ ख्रिस्तानंतर ५२९ इ. सनापर्यंत म्हणजे ११६ वर्षे सातत्याने चालू

राहिले. प्लेटो त्यावेळी ज्ञानपीठाजवळच राहायला होता. त्या भागाला ‘हिप्पीओस कोलोनस’ असे म्हणतात.

ही अँकडमी म्हणजे स्वतंत्र, स्वायत्त अशी संस्था होती. म्युसेस या देवतेची पूजा तेथे होत होती. त्या देवतेला कार्य अर्पण केल्याने तेथे पावित्राची कल्पना जोडलेली होती. त्यामुळेच त्याची संस्था अखंडपणे चालू राहिली.

ही अँकडमी म्हणजे उच्च शिक्षणाची संस्था होती. त्या दृष्टीने जगातले ज्ञानपीठच होते. शास्त्रांचे ज्ञान तेथे मिळे. विश्वरचनेचे निरीक्षण व अभ्यास तेथे होत असे. जीवनाच्या विविध क्षेत्रांशी संबंधित तत्त्वज्ञानाची विचारणा तेथे होत असे. विशेषत: राजकारण या विषयावर चर्चा होत होती. या ज्ञानपीठाचा कुलपती स्वतः प्लेटो होता. संवाद पद्धतीने कल्पना आणि गृहिततत्त्व यांचा ऊहापोह तेथे होई. या ठिकाणी प्लेटोचा सर्वात जवळचा उत्कृष्ट सहकारी होता ऑरिस्टॉटल, थोर गणितज्ञ सिरेन येथला थिओडोरस, सिनिडसचा इयुडोकझस, सौनिओन्चा थिएटेस, खगोलशास्त्रज्ञ आणि तत्त्वज्ञ हिराक्रिडस् पॉटिक्स आणि ओपसचा फिलिप, सिरँकूजचा डिओन आणि असे अनेक नामवंत प्लेटोच्या अँकडमीत सामील झाले होते. या ज्ञानपीठाचे वैशिष्ट्य असे होते की, साच्यांनाच ते खुले होते. स्निया-पुरुष, गरीब-श्रीमंत, प्रतिष्ठित राजकीय ग्रीक कुटुंबातील तरुणांनी या ठिकाणी ज्ञान घेतले तसेच गरीब, विनयशील शेतकरी कुटुंबातील तरुणही येथे ज्ञान घेत, पण त्यासाठी त्यांना फी आकारली जात नसे, हे विशेष.

प्लेटोनंतर सोयुसिप्स (३४७-३३९), डेनोक्रेट्स (३३९-३१४) यानंतर अनुभवी सदस्यांतून एक विश्वस्त मंडळ नेमले जाई. पोलेमॉन (३१४-२६९), संस्थाप्रमुख होता. त्यानंतर क्रेट्स (२६९-२६६), ऑर्सेसिलॉस (२६६-२४१), लेसिडस (२४१-२१५), इव्हांडर आणि टेलेसेन्स संयुक्तीत्या प्रमुख (२०५-१६५) हेगेसिनस (१६०), कारनेडिस (१५५-१२९), क्लेइटोमायस (१२९-११०) फिलो आँफ लारिसा (११०-८४), असकॅलोन (८४-७९). खिस्त पूर्व.

रोमन आणि ख्रिश्चन काळात प्लेटो संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानी अँकडमीचे कार्य उत्तमरीत्या संभाळले, पण ऐतिहासिक जागेवर नव्हे. ख्रि. पूर्व ८६ मध्ये रोमन जनरल सुल्ला (Sulla) याने अथेन्समध्ये मोठा रक्तपात घडवला. त्यावेळी त्याने अथेन्समधल्या पवित्र गुंफा, अँकडमी आणि लिसियम उद्धवस्त केल्या परंतु नव प्लेटो संप्रदायातील तत्त्वज्ञानी मंडळींनी अँकडमीचे कार्य आपापल्या जागी जोमाने चालूच ठेवले. ४८५ इ.स. मधल्या प्रोकल्यूसचे काम ऐतिहासिक मानावे लागते. हे काम दामाससिअसपर्यंत चालू होते.

५२९ साली जस्टिनिअनच्या फर्मानानुसार अथेन्समधली सर्व तत्त्वज्ञानाची

ज्ञानपीठे बंद करण्यात आली. अथेन्समध्ये तत्त्वज्ञ, विचारवंतांनी अथेन्स सोडले नि ते ५३२ इ. स. मध्ये पर्शियाला आले. किंग खुर्शेंच्या आश्रयाला ते गाहू लागले; पण थोड्याच काळात त्यांच्या लक्षात आले की, येथे मुक्त विचार फुलू शकत नाहीत मोठ्या प्रयासाने त्यांनी खुर्शेंची परवानगी मिळवली नि ते पायऱ्येटाचीन प्रदेशात व अथेन्सला परतले. ज्ञानपीठे बंद करावी लागल्याने मूळ अवशेष कालाच्या ओघात नाहीशी झाले. परकीय निर्दीयी आक्रमणे, प्राचीन इमारतीचे जतन केले गेले नाही. त्यातच सोफिसस नदीचे वारंवार येणारे महापूर यामुळे ज्ञानपीठ जमीनदोस्त झाले नि ज्ञानपीठापूर्वीच्या भूतकाळाप्रमाणे तेथे शेतजमीन तयार झाली. ज्ञानपीठावर गाढवाचा नांगर फिरला होता.

प्राचीन अवशेषांचा शोध

ग्रीक देश स्वतंत्र झाल्यावर प्लेटोच्या अँकडमीची मूळ जागा शोधण्याचे काम सुरू झाले. आर्किओलॉजी विभागाने प्राचीन साधनांचा वापर करून हिप्पीओस कोलोनस या टेकडीच्या जवळ डिपीलॉन गेटच्या पश्चिमेस शोधली गेली. अँथेन्स नगरपालिकेने प्राचीन अवशेषांच्या जागा आरक्षित केल्या. त्यामुळे संशोधनाला चालना मिळाली. (William Leake) विल्यम लिक या संशोधकाला प्लेटोच्या अँकडमीच्या जागेचा शोध व निश्चितीचे श्रेय द्यावे लागते. त्या दृष्टीने १९०८ साली आर्किलॉजिस्ट पी. कॅस्ट्रीओटिस यांनी उत्खननाचा पहिला यशस्वी प्रयत्न केला.

अंतेकद्यांडियातील ग्रीक आर्किटेक्ट पॅनाजिओटिस अॅरिस्टोफ्रॉन यांच्या समर्पित जीवनामुळे या कामाला मूर्त स्वरूप प्राप्त झाले. आपली बरीचशी संपत्ती त्यांनी या कार्यावर खर्च केली. त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे प्रोफेसर के. कौरोयुनिओटस् यांनी १९३३ जूनमध्ये जागेची निश्चिती केली. दरम्यान त्या जमिनीच्या मालकांनी आंदोलन सुरु केले. त्यामुळे काम लांबणीवर पडले. पुन्हा १९५५ ते १९६३ उत्खननाचे कार्य सुरु झाले. १९६५ साली प्लेटोच्या अँकडमीची जागा घोषित करण्यात आली. कायद्याने १९९७ मध्ये या जागा संरक्षित बनल्या.

अथेन्स विद्यापीठाचे प्राध्यापक के. बोंडोउटीस यांनी १९८९ ते २००४ या पंधरा वर्षांच्या काळात तत्त्वज्ञान विषयावरचे सेमिनार या जागेवर भरवले. त्याला हजारो ग्रीक नागरिक व बुद्धिवंतांनी हजेरी लावली. प्लेटोच्या अँकडमीच्या स्थापनेला २०१३ साली २४०० वर्षे पूर्ण झाली. त्या संस्थापन दिनाचे औचित्य साधूम २३ वी जागतिक तत्त्वज्ञान परिषद अथेन्समध्ये भरवली. मानवातील दिव्यत्वाचा शोध घेणाऱ्या पॅकोच्या अँकडमीला आदरांजली व्यक्त करण्यासाठी जगभरातून ३००० प्रतिनिधी अथेन्समध्ये जमले. त्याला उपस्थित राहण्याचे भाग्य मला लाभले. भवितव्यातील

तत्त्वज्ञान प्रेरणानाही ऐतिहासिक घटना प्रेरणा देणारी ठरेल, यात शंका नाही.

६ ऑगस्ट २०१३ रोजी सायंकाळी ७ ते ९ या वेळेत प्लेटो अँकडमीत खास सेशन्स आणि सिंपोङ्यम भरले. विषय होता - ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा आजचा संदर्भ. कॅलिफोर्निया (अमेरिका) येथील तत्त्वज्ञानाचे प्रोफेसर जिओरजिअॉस ॲनोस्टोपोलोस हे अध्यक्षस्थानी होते, तर इटलीचे प्रो. एनरिको बेर्टी आणि जपानचे क्यू शु विद्यापीठाचे तत्त्वज्ञानाचे प्रोफेसर नोब्युस नोटोमी हे वक्ते होते. त्यांच्या व्याख्यानानंतर प्रश्नोत्तरे नि समारोप समारंभ झाला.

प्लेटोचे संवाद

प्लेटोने लिहिलेले संवाद हा तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातला अनमोल खजिना आहे. प्लेटोचे रिपब्लिक हे तर आजही जगभांडार आहे. त्याचा ग्रीक भाषेतून इंग्रजीत बी. जॉवेट या ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या प्राध्यापकाने अनुवाद केला आहे. या ग्रंथात सद्वस्तुशास्त्र, ईश्वरशास्त्र, नीतिशास्त्र, मानसशास्त्र, शैक्षणिक, राजकीय, कला याविषयीची मते आहेत. या ग्रंथात ज्या प्रश्नांची चर्चा केली आहे ते विषय पाहिले की दोन-अडीच हजार वर्षांपूर्वीचे विचार जुने वाटत नाहीत. प्लेटो काल-परवाच होऊन गेला, असे वाटते. विषयाचे नावीन्य पहा. साम्यवाद, समाजवाद, ख्री-मुक्तीवाद, संततिनियमन, सुप्रजाजनशास्त्र हे विषय आहेत. निच्छे, ससो, फ्रॉइड, बर्गसॉ या विचारवंतांचे स्फूर्तिस्थान सॉक्रेटिस, प्लेटो आहेत याचा साक्षात्कार होतो. सॉक्रेटिसच्या सान्निध्यात प्लेटोने त्याच्या विविध विषयांवरच्या चर्चा ऐकलेल्या असतात. त्याच पुढे रिपब्लिकमध्ये संकलित करण्याचे श्रेय प्लेटोला द्यावे लागते. प्लेटोचा सॉक्रेटिस मूलभूत तत्त्वचित्तन करीत राहतो. त्यात जे विषय येतात त्यात प्रामुख्याने नैतिक प्रश्न अग्रक्रमाने येतात.

नैतिक प्रश्न

सेफालस या श्रीमंत, खानदानी व्यक्तीच्या घरात चर्चा सुरु होते. प्लेटोचे ग्लॉकन व अँटिमेटस् हे दोघे भाऊही तेथे उपस्थित असतात. सेफालसला प्रश्न विचारला जातो, तुझ्या संपत्तीपासून सर्वांत मोठा फायदा तू कोणता मिळविलास असे तुला वाटते? कोणती मोलाची गोष्ट तुला लाभली?

सेफालस - पैसा ही चांगली गोष्ट आहे. श्रीमंत असणे दैवाचे कारण आहे. त्यामुळे माणसाला उदार होता येते. तो प्रामाणिक व न्यायीही होऊ शकतो.

यावर सॉक्रेटिस अचूक प्रश्न करतो. न्याय म्हणजे काय? यावर अनेक जण अनेक व्याख्या पुढे करतात, पण त्या किती सदोष आहेत नि कुचकामाच्या आहेत हे

सॉक्रेटिस सहजपणे दाखवतो. तो म्हणतो, व्याख्या करण्यासाठी मनाची स्वच्छता व कुशलता लागते. यावर उपस्थित असलेला श्रेसिमस संतापतो आणि ओरडून म्हणतो. सॉक्रेटिस, तू नुसते प्रश्न विचारू नकोस व दुसऱ्यांना खोडून काढले म्हणून ऐटही दाखवू नकोस. कारण प्रश्न विचारणारे अनेक असतात, परंतु उत्तर देणारा एखादाच निघतो.

सॉक्रेटिस उत्तर देण्याएवजी प्रश्न विचारत राहतो. क्षणभर वाद होतो नि एका बेसावध क्षणी श्रसिमस एकदम न्याय म्हणजे काय, याची व्याख्या करतो. तो म्हणतो, ‘ऐका तर मग. मला वाटते की, ज्याची शक्ती त्याची सत्ता. बळी तो कान पिळी. न्याय म्हणजे बलवानाचा स्वार्थ, हितसंबंध. राज्य शासनाची पद्धत लोकशाही, मूठभर वरिष्ठांची सत्ता, अनियंत्रित एकमुखी सत्ता असो, त्या त्या पद्धतीच्या हितरक्षणार्थ ज्यांची सत्ता असते ती टिकावी म्हणून कायदे केले जातात. स्वतःचा स्वार्थ व आसन सांभाळण्यासाठी म्हणून जे कायदे केले जात असतात त्याला न्याय म्हणून जनतेस देतात. या कायद्यांचा भंग करणारे अन्यायी आहेत असे ते म्हणतात आणि त्यांना शिक्षा करतात. नीती ही वस्तू दुबळ्या लोकांनी शोधून काढली. बलवानांच्या ताकदीला शह देण्यासाठी नीती जन्माला आली. श्रसिमस आपली विचारसरणी मांडतो,

स्वतःच्या स्वार्थावर दृष्टी ठेवून लोक निंदास्तुतीची खैरात करीत असतात. अप्रामाणिकपणा लज्जास्पद व अन्याय आहे असे ते म्हणतात, परंतु त्यांचा अप्रामाणिकपणाचा अर्थ काय असतो माहीत आहे? आपल्या शेजान्यापेक्षा स्वतःला अधिक असावे अशी इच्छा. आपण स्वतः कम दर्जाचे व नालायक आहोत हे त्यांना माहीत असले तरीही त्यांना समान म्हणून मिरवायला हवे असते, परंतु सामर्थ्यवान मनुष्य हे सारे झुगारून देर्इल व शतबंधनातून मोकळा होईल. तो तुमचे सारे नियम, सारे कायदेकानून पायाखाली तुडवेल. निसर्गाविरुद्धचे सारे विधिनिषेध तो झुगारून देर्इल. दुबळ्यांची नीती निसर्गाविरुद्ध पाप करीत असते. स्वतः भेकड असल्याने ते न्यायाची स्तुती करतात. नीति नियमांचे तुण्ठुणे वाजवतात.

या विचारसरणीने उपस्थित केलेल्या आव्हानांकडे सॉक्रेटिस प्रथम लक्ष देत नाही. तो दाखवतो की, न्याय म्हणजे व्यक्तीव्यक्तीतील संबंध. ते सामाजिक संघटनेवर अवलंबून असतात. म्हणून सामाजिक रचना समजून घेतली पाहिजे. सॉक्रेटिस म्हणतो, माणसाची दृष्टी तपासताना प्रथम त्याला मोठी अक्षरे वाचायला देतो, मग लहान अक्षरे देतो त्याप्रमाणे आपण जर न्यायी शासनाचे चित्र रेखाटू शकलतो तर आपण न्यायी व्यक्ती म्हणजे काय, हे अधिक चांगल्या पद्धतीने सांगू शकतो.

सॉक्रेटिसला या चर्चेतून वैयक्तिक नीतीचाच विषय मांडायचा नसून साच्या राजकीय आणि सामाजिक पुर्णचनेचा प्रश्न तो चर्चू इच्छितो.

प्लेटोच्या मते माणसे साधी असती तर न्याय ही एक सहज सोपी गोष्ट असते. एक प्रकारचा अराजक साम्यवाद पुरेसा झाला असता.

आदर्श व पूर्ण समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था पृथक्कीवर कोणत्याही देशात साकार का होत नाही? यावर प्लेटोचा सॉक्रेटिस म्हणतो, लोभीपणा व विलासलोलुपता हे त्याचे कारण आहे. त्यामुळे हा स्वर्ग दूर राहतो. मनुष्यांना साध्या जीवनात तृप्ती वाटत नाही. त्यांना हे मिळावे, ते मिळावे असे वाटते. त्यांना महत्त्वाकांक्षा असतात. स्पर्धा, द्वेषमत्सर असतात. जे त्यांच्याजवळ असते, त्याचा त्यांना वीट येतो. जे जेवळ नसते त्याच्याशी ते हपापतात. त्याच्यासाठी झुरतात. दुसऱ्यांचे काही पाहिले की त्यांनाही हवेहवेसे वाटते. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे निरनिराळ्या जातिजमाती एकमेकांच्या प्रदेशावर आक्रमणे करू लागतात. जमीन व इतर साधने यांच्यावर मालकी असावी म्हणून वैर निर्माण होतात. व्यापार वाढतो. आर्थिक स्थिती भरभराटते. नवीन वर्गभेद उदयास येतात. प्रत्येक शहर गरीब व श्रीमंतांच्या भागात विभागते. या दोन वर्गात पुन्हा लहान वर्ग असतात. या सर्व वर्गात एक शासित घटक मानणे ही एक मोठी चूक होईल. शासन पद्धतीचे प्रत्येक स्वरूप स्वतःच्या मूलभूत तत्त्वांच्या अतिरेकाने नष्ट होते. उमरावशाही सत्तेचे वर्तुल अधिक संकुचित करते म्हणून मरते. अल्पतंत्रीय व्यापारी सत्ता धनार्जनाकडे फार लक्ष देते म्हणून कोलमडते. दोन्ही बाबतीत शेवटी क्रांती येते तेव्हा ती लहान सहान क्षुद्र कारणातून जन्मली असे वाटते, परंतु ती क्षुद्र कारणातली वाटली तरी तो साठलेल्या प्रचंड असंतोषाचा परिपाक असतो. जर अनेक आजारांकडे दुर्लक्ष करून शरीराची आबाळ केली तर पुढे मग वार लागल्याचे निमित्त होऊनही भयंकर आजार बळावतो. मग दरिद्री जनता वैच्यांना जिंकून घेते, काहींची कत्तल होते, काही हृदपार होतात. सर्व लोकांना स्वातंत्र्य व सत्तेचा समान भाग मिळतो. अतिरेकामुळे पुढे लोकशाहीचाही अंत होतो.

लोकशाहीचे मूलभूत तत्त्व काय? तर अधिकाराच्या जागा सर्वांना मिळणे, सार्वजनिक धोरण ठरविण्याचा सर्वांना समान हक्क असणे. प्रथम दर्शनी ही सारी सुंदर व्यवस्था आहे असे वाटते, परंतु शेवटी अहित होते. कारण योग्य ते शास्ते निवडण्याचे शिक्षण बहुजन समाजास नसते. शहाणपणाचे मार्ग स्वीकारण्याचे त्यांना ज्ञान नसते. बहुजन समाज स्वतंत्र रीतीने विचार करू शकत नाही. सत्ताधारी त्यांना सांगतील ते पोपटाप्रमाणे हे लोक बडबडतील. एखादे तत्त्व लोकप्रिय करायचे असेल तर एखाद्या नाटकात उदो उदो करावा. एखादे तत्त्व लोकांनी फेकावे असे वाटत असेल तर नाटकात त्या तत्त्वाची टिंगल करावी.

हे सांगताना प्लेटोच्या डोळ्यांसमोर तत्कालीन नाटककार ॲरिस्टोपेन्स होता. आजच्या काळात या नाटकाची जागा प्रिंट आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडियाने घेतली

आहे. त्यामुळे खवळलेल्या समुद्रातून बहुजन समाजाची नौका नीट हाकारणे कठीण होते. वकृत्त्वाची प्रत्येक द्वुळुक पाण्याला हलवते, लाट उसळविते व नाव बुडण्याची वेळ येते. अशा लोकशाहीची परिणती शेवटी एकतंत्री हुकूमशाहीत होते. त्या बहुजन समाजाची स्तुती केली की तो पाघळतो. अशा वेळी अत्यंत धूर्त, कपटी, वाटेल ते करावयास मागे-पुढे न पाहणारे, समाजाची खुशामत करणारे लोक पुढे येतात. दाखवताना आपण बहुजन समाजाचे पालनकर्ते, उद्धारकर्ते असे दाखवतात. हेच लोक सर्वसत्ताधीश होतात. रोममध्ये असेच घडले असे इतिहास सांगतो.

बहुजन समाजाला राजकीय अधिकारी निवङ्गन देता येतात, पण हा समाजच काही वेळा मूर्ख आणि लहरीपणाने वागतो. लोकशाहीच्या पडद्याआळन सूत्रे हलवणारे व पैशाच्या मागे लागलेल्या धूर्त शिरोमणी अधिकाऱ्यांच्या हाती लोकशाहीची सत्ता सोपवणे हा प्रकारच भयानक आहे.

प्लेटोच्या सॉक्रेटिसच्या मते जो अधिक मते कशी मिळवावीत हे जाणतो तो एखाद्या शहराचा किंवा राज्याचा कारभार चालवावयास लायक आहे असे आपण निःशंकपणे गृहीत धरतो. आपण आजारी पडलो तर कुशल वैद्याला बोलावतो. त्याला पदवी असते, अनुभव असतो, ती त्याच्या योग्यतेची खूण असते. जोडा शिवायचा असला तर आपण ज्याला तो नीट शिवायला येतो त्याच्याकडे जातो. तो वैद्य किंवा चांभार सुंदर दिसतो का? त्याला चांगले भाषण देता येते, का हे पहात नाही. तर मग सारे राज्य रुणावस्थेत असते तेव्हा अत्यंत शहाण्या व अत्युत्तम लोकांचे मार्गदर्शन नको का? सार्वजनिक कामातून नालायक अधिकारी दूर करणे, फसवाफसवी दूर करणे यासाठी माणसे निवङ्गे व तयार करणे यासाठी काहीतरी मार्ग शोधायला हवा. राजकीय तत्त्वज्ञानापुढे हाच मुख्य प्रश्न आहे.

मानसिक प्रश्न

सॉक्रेटिसच्या मते सर्व राजकीय प्रश्नांच्या मागे मनुष्याचा स्वभाव आहे. राजनीती समजून घेण्यासाठी प्रथम मानवी मन समजून घेतले पाहिजे. जसा मनुष्य तशी राज्यपद्धती. माणसांचे स्वभाव बदलतात त्याप्रमाणे सरकारे बदलतात. राष्ट्रातील लोकांचे जसे स्वभाव असतात तदनुरूप तेथील शासनपद्धती राहते. जसे नागरिक तशी शासन पद्धत. माणसे सुधारल्याशिवाय शासनव्यवस्था सुधारणार नाही. तोपर्यंत कीतीही बदल केले तरी सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी न बदलता त्याच राहतील. कायदे कानून, सुधारणा करून मनुष्यातील अप्रामाणिकपणा नष्ट करता येत नाही. सुधारणावाद्यांना हे माहीत नसते की ज्या प्राण्यांची डोकी ते मारू पाहात आहेत तो प्राणी असा आहे की त्याचे एक डोके कापले तर तेथे दुसरे येऊन उभे राहते.

लोकशाहीत सत्ताधीशांना श्रीमंत व्हावेसे वाटते त्यामुळे काय घडते? मॅनटस्-

सॉक्रेटिसला विचारतो. यावर सॉक्रेटिस सांगतो, सत्ताधीशांना माहिती असते की त्यांची सत्ता पैशावर अवलंबून असते. उधळपट्टी करणाऱ्या व्यसनी तरुणांना हे सत्ताधीश कायद्याचा चाप लावीत नाहीत, कारण त्यांच्या नाशातच त्यांचा फायदा असतो. त्या तरुणांची संपत्ती ते लुबाडतात व स्वतःचे महत्त्व व संपत्ती वाढवतात. उधळपट्टी आणि मर्यादित खर्चात, काटकसरीने जगणे या दोन विरोधी गोष्टी एकत्र राहत नाहीत. सरंजामशाहीत तर निष्काळजीपणा आणि चैनीखोरेपणा यामुळे चांगल्या घराण्यातील माणसेही भिकेला लागतात.

मॅनटस् म्हणतो, होय अगदी खरे आहे. असे अनेक कुटुंबांबाबत घडलेले आपण पाहतो.

सॉक्रेटिस पुढे सांगतो, भिकेला लागल्यावरही हे चैनीखोर शहरातच राहतात. मग त्यांची संपत्ती ज्यांनी लुबाडली त्यांच्या विरोधात कटकारस्थाने रचू लागतात आणि राजयंत्रणेत क्रांतिकारक बदल इच्छितात.

मॅनटस् मान डोलावतो.

सॉक्रेटिस सांगतो, दुसऱ्या बाजूला व्यावसायिक माणसे ज्यांना त्यांनी लुबाडले त्यांचा आपण जणू परिचयही नाही असे वागतात आणि पैशाचा सुरा नवव्याच्या पोटात खुपसतात.

मॅनटस् म्हणतो, होय, समाजात असे अनेक जण आहेत. सॉक्रेटिस सांगतो, पाप आगीसारखे पसरते. माणसाची स्वतःची संपत्ती पापाचरणात भस्मसात झाली तरी त्यांना पर्वा नसते किंवा दुसरा उपायही त्यांच्याजवळ नसतो.

मॅनटस् विचारतो, दुसरा उपाय कोणता?

सॉक्रेटिस उत्तर देतो, नागरिकांना सक्तीने त्यांच्या चारित्र्य संवर्धनाकडे वळवणे, आर्थिक भ्रष्टाचाराला पायबंद घालणे, त्यामुळे राज्यातले पापाचरण खूपच कमी होईल, पण राज्यकारभार करणारी तरुण मंडळी आळशी बनलीत आणि ऐषारामी जीवन जगत आहेत. ते शरीर नि मन दोन्हीचे नुकसान करीत आहेत. ते क्रियाहीन बनलेत त्यामुळे ते सुख किंवा दुःख कोणाशीही टक्र देऊ शकत नाहीत हे त्यांचे दुंदेव आहे. चांगुलपणा किंवा सदगुण जोपासण्याकडे त्यांचे पूर्ण दुर्लक्ष होते. त्याविषयी ते अलिस राहतात. मग ऐन युद्धाच्या प्रसंगी या तरुणांचा देशाला काय उपयोग? रोगाने पोखरलेले शरीर, आजारपण बाळगणाऱ्या तरुणांमुळे देश रसातळाला जाईल. त्यातून सुदृढ साधी माणसे या श्रीमंतांचा पराभव करून लोकशाहीची स्थापना करतात, पण जोपर्यंत तत्त्वज्ञानी राजे होत नाहीत किंवा राजा-महाराजांजवळ तत्त्वज्ञान्याची वृत्ती व शक्ती असत नाही जोपर्यंत प्रजा व राजकीय नेतृत्व एक हाती येत नाही तोपर्यंत नगरांचे आणि मानव वंशाचे नष्टचर्य संपणार नाही.

मानसशास्त्रीय उपाय

मानसिक प्रश्नांची सोडवणूक करायची तर त्यावर मानसशास्त्रीय उपायच शोधावे लागतात. म्हणून प्लेटोचा सॉक्रेटिस म्हणतो, माणसाच्या मनात नाना प्रकारच्या वासना असतात. त्यांचा आपण नीट अभ्यास केलेला नसतो. त्यांच्या सहज प्रवृत्तींचे परिशीलन केले नाही म्हणून आपणास राजकीय प्रश्नांचा नीट उलगडा करता येत नाही. ज्या वृत्ती नीट समजत नाहीत, ज्या सूक्ष्म असतात त्यांचा उलगडा कदाचित स्वप्नामुळे होईल. स्वप्नामध्ये धागा सापडेल.

संगीताने भावना सुसंस्कृत होतात, चारित्र्य सुधारते. एवढेच नव्हे, तर प्रकृती स्वास्थ्यही नीट राहते. असे काही रोग आहेत की जे बरे करायचे असतील तर मनावर परिणाम करूनच ते बरे करता येतात. अशा उपचारांनी माणसाच्या सुस जाणीवशक्तीला स्पर्श होतो. सुस अप्रकट मनाला शांती मिळते. जीवनातील या ज्या खोल वृत्ती, वागणुकीची ही जी खोल गेलेली मुळे, तेथपर्यंत थोर माणसे पोहोचत असतात. जागृतावस्थेत जाणिवेच्या अवस्थेत खरी सहजस्फूर्ती कोणालाही लाभत नाही. ज्यावेळेस माणूस झोपेत असतो किंवा बुद्धीची शक्ती क्षीण असते, मन शांत किंवा दुर्बल असते तेव्हाच स्फूर्ती येत असते. हे सारे विवेचन पाहिले की प्लेटोचा सॉक्रेटिस आधुनिक काळातील मानसशास्त्रज्ञाच म्हणावा लागेल. इतकेच नाही, तर डॉ. सिंगमंड फ्रॉइंडच्या मनोविश्लेषणामागची प्रेरणा या थोर ग्रीक तत्त्वज्ञाच्या चिंतनात आहे, असे वाटते.

अर्थात संगीताचे शिक्षण हे सॉक्रेटिसच्या दृष्टीने अधिक व्यापक आहे. व्यायामशाळा या शरीरसंवर्धनाचे संगीत बनतात, तर आत्म्यासाठी संगीत हवे, पण यात साहित्याचा समावेश होतो. हे साहित्य वास्तवावर आधारित असेल किंवा काल्पनिक असू शकेल. व्यायामाच्या शिक्षणापूर्वी साहित्याचे शिक्षण, कलेचे शिक्षण तरुण वयात द्यायला हवे. खोट्या काल्पनिक काव्याने वा कयेने तरुण पिढीच्या मनावर कुसंस्कार होतात. होमर आणि हेसिओड हे वाईट कथा सांगणारे आहेत. देवादिकांतील भांडणे आणि त्यांचे एकमेकांशी पापाचरण, वाईट वागणे या गोष्टी खन्या नसतात. रूपक कथांच्या माध्यमातून दिलेला संदेश तरुणांना समजत नाही. शिक्षा देण्यास योग्य असे वर्तन देवांच्याकडून होत असेल तर रूपक कथा-काव्यात देवांना शिक्षा केली असे म्हणता येईल.

सॉक्रेटिस थोरामोठांच्या पतनाबद्दल म्हणतो जसे प्रचंड वृक्ष वादळवारा, महापूर, सूर्याची उण्णता वा अन्य कारणाने कोसळतात तसेच शहाणी माणसे, शूर माणसेही बाह्य कारणामुळे उद्धवस्त होतात. त्यामुळे मोठे गणलेले कवी, कलाकार यांनी खोट्याचा हव्यास धरू नये. अथेन्सच्या तरुणांनी सत्याचरण करावे. आपल्या

नेत्याचे आज्ञापालन आणि शारीरिक सुखाबाबत संयम बाळगणे गरजेचे आहे.

राज्याच्या परिसीमा मर्यादित हव्यात. राज्याचा आकार निश्चित करताना राज्यकर्त्यांनी काही गोष्टी ध्यानात घ्यायला हव्यात. राज्याची सीमा कोठपर्यंत न्यायची आणि कोणत्या मर्यादा ओलांडायच्या नाहीत, हे ठरवावे लागते.

मिनिट्स् विचारतो, कोणत्या मर्यादा तुम्ही सुचवता? यावर सॉक्रेटिस सांगतो, राज्याची एकता नि अखंडता जेवढ्या मर्यादिपर्यंत राहू शकते त्या मर्यादित राहावे. आमचे राज्य लहान किंवा मोठ्यापेक्षा एकत्र राहावे व स्वयंपूर्ण असावे. अर्थात हे काही कडक धोरण नव्हे, की जे राज्यकर्त्यावर लादावे. मानसिक व शारीरिक पाया इतका मजबूत व व्यापक असावा की त्यावर टोलेंजंग इमारत उभारता येईल. हे काम लहान मुलांवर शिक्षणाची प्राथमिक तत्त्वे बिंबल्यामुळे होते. त्यांचा नैतिक पायाही मजबूत हवा. समाजातील घटकांत ऐक्य हवे. आपण एकमेकांचे पूरक घटक आहोत हे सर्वांना समजले पाहिजे. इतर जबाबदाच्या व कर्तव्ये पार पाडायची आहेत, याचे भान प्रत्येक नागरिकाला हवे; परंतु मनुष्य स्वभावतः स्वार्थी, मत्सरी, स्पर्धाळू, विषयी, द्युंझार आहे. चांगले वागण्यासाठी त्याचे मन कसे वळवावे? सक्तीने? नव्हे, कारण ती पाशवी, खर्चिक व चीड आणणारी पद्धत होय. याहून चांगला उपाय आहे तो म्हणजे समाजाच्या स्थैर्यासाठी लागणारी जी नीती तिला अर्तींद्रिय शक्तीचा आधार देणे म्हणजेच धर्मावर आधारित नीतिमत्ता.

अमूर्त, निराकार ईश्वराची कल्पना मानवाला पेलत नाही. त्याचे समाधानही होत नाही. धडपडणाऱ्या जिवांना धैर्य देऊ शकत नाही. सगुण, साकार ईश्वराची कल्पना धैर्यही देतो नि धाकही देतो. मानवाच्या बेसुमार हावेला आळा बसवणारी व वासनाविकारावर संयम ठेवायला लावणारी ही ईश्वराची कल्पना मानवाला ताकद बनते. त्याला अमरत्वाची जोड दिली तर मनुष्य धैर्याने मरणास तोंड देईल. आपल्या प्रियजनांचे मरणही तो सहन करू शकेल. असे समजूया की या कल्पनांना प्रत्यक्ष पुरावा नाही, पण तरीही या गोष्टीवर विश्वास ठेवल्याने हानी तर नाहीच, पण त्यामुळे आपले व आपल्या मुला-बाळांचे कल्याणच होईल.

प्लेटोने फीडोमध्ये असा सुरेख युक्तिवाद केला आहे. लोकशाहीत प्रत्येकाला आपली योग्यता दाखवण्याची संधी दिली गेली पाहिजे. व्यक्तीचे स्तोम न माजवता कोणी शेतकरी व्हायचे का तत्त्वज्ञानी हे परीक्षेने ठरवले जाईल, वशिलेबाजीने नव्हे. त्याचप्रमाणे वतनदारीने ते ठरवता कामा नये. दर दहा वर्षांने अशा परीक्षा व्हायला हव्यात मग त्यापुढचे शारीरिक, वैचारिक, नैतिक शिक्षण दहा वर्षे देऊन लोकशाहीला योग्य असे चारित्र्यसंपन्न तरुण घडवले पाहिजेत. एखाद्या सत्ताधान्याचा मुलगा उद्या शेतकरी किंवा कारागीर होण्याच्या लायकीचा निघाला तर आपल्या मुलाचा दर्जा

कमी होणार म्हणून वाईट वाटून घेऊ नये. तसेच शेतकरी किंवा कारागिराचा मुलगा सत्ताधारी झाला तरी वाईट वाटता कामा नये.

स्वच्छ विचार करणे म्हणजे सदूवस्तुशास्त्र आणि शहाणपणाने राज्यकारभार चालवणे म्हणजे राज्यशास्त्र. या दोहोंचा अंतर्भाव तत्त्वज्ञानात होतो. या शास्त्रांचा अभ्यास केल्यावर पस्तीस वर्षांचा तरुण सार्वजनिक जीवनातील अत्यंत महत्वाची कार्ये अंगावर घ्यायला समर्थ होतील. मानवावर सत्ता चालवणे असो किंवा मानवजातीला मुक्त करणारे हे तरुण तत्त्वज्ञानी राजे Philosopher King बनतील.

अर्थात एवढ्यावरच कसोटी पूर्ण होत नाही. शिक्षण तात्त्विक झाले ते प्रत्यक्ष जगात कसोटीला उत्तरायला हवे. तेथे जर ते टिकतील, यशस्वी होतील तर त्यांचे जीवन अर्थपूर्ण होईल. शेवटच्या टप्प्यातील १५ वर्षे अति कठीण व निष्ठूर अशा कालखंडातून गेल्यावर ते वयाच्या पन्नाशीत पोहोचतील. त्यावेळी ते स्वावलंबी बनतील. त्यांचा पांडित्याचा अभिमान झऱ्हून गेला असेल, अहंकाराचे कंगारे झिजून जातील. अशा रीतीने परंपरा आणि अनुभव, संस्कृती आणि संघर्ष यातून शहाणे झालेले वेचक, सर्वोत्तम लोक शेवटी आपोआप देशाचे सूत्रधार व राज्यकर्ते होतील.

सर्वांना शिक्षणाची समान संधी मिळणे हे लोकशाहीचे वैशिष्ट्य असते. आळीपाळीने सार्वजनिक अधिकारपदावर वशिल्याने नेमणुका करणे हे लोकशाहीत गृहीत धरलेले नसते. जे आपली पाप्रता सिद्ध करतील व सर्व कसोट्या पार पाडतील तेच सतेची सूत्रे सांभाळू शकतील. स्पर्धा करून जे आपली योग्यता दाखवतील ते अधिकारी बनतील. विशिष्ट शिक्षण मिळाल्याशिवाय कोणालाही अधिकाराची जागा घेता येणार नाही. तत्पूर्वी खालच्या जागेवरचे काम त्याने उत्तमरीत्या केलेले असले पाहिजे. यात जातीभेद असणार नाही किंवा पिढीजात गुणही असणार नाहीत. बुद्धी कोठेही जन्मलेली असो. तिला पुढे येण्यास वाव आहे. ही पाठशाळेतील लोकशाही आहे. मतमोजणीच्या लोकशाहीपेक्षाही शंभर पटीने अधिक परिणामकारक व प्रामाणिक आहे. प्लेटोच्या संवादात पन्नाशी ओलांडून गेलेल्यांची बुद्धी लवचिक कशी असू शकेल, यावर गरमागरम चर्चा होते. या चर्चेत ॲडिमॅन्ट्स म्हणतो, हे तत्त्वज्ञानी मूर्ख तरी असतील किंवा लबाड तरी असतील. त्यामुळे त्यांचा राज्यकारभार स्वार्थाचा किंवा मूर्खपणाचा होईल. त्यांचा प्रत्यक्ष राजकारणाला काडीइतकाही उपयोग होणार नाही.

प्लेटोच्या सॉक्रेटिसने रंगवलेला तत्त्वज्ञ हा पुस्तकी पंडित नाही, तर जीवनाचे प्रात्यक्षिक प्रशिक्षणाही दिल्याने तो कर्मवीर बनतो. जीवन ध्येयवादी बनते, जणू ध्येयवाद जीवनात मुरलेला असतो. जीवनाच्या व्यवहारातील शहाणपण त्याच्यात मुरलेले आहे. तत्त्वज्ञ राजा प्रजादक्षच बनतो.

आतापर्यंत सज्जन राज्यकर्त्यांची चर्चा झाली. आता चर्चा समाजातील

लफंग्यांची सुरु होते. ते अधिक दुष्ट, दरोडेखोर होऊ नयेत म्हणून त्यांच्या जीवनावश्यक गरजा पुरवण्याची व्यवस्था करावी लागेल. त्यांना साधी घेरे, साधे अन्न-पाणी देऊन संयम व प्रमाणीत नियम पाळावे लागतील. हे सारे समाजरक्षक बनतील, अशी काळजी घेतली जाईल. ते एकत्र जेवतील, एकत्र राहतील. त्यांना भौतिक संपत्तीपेक्षा आंतरिक संपत्ती, स्वर्गीय संपत्ती बाळगण्यास सांगितले तर ते धनार्जनाच्या मागे लागणार नाहीत. जर लागले तर घेरेदारे, जमीनजुमला वाढवायला लागतील. मग ते राष्ट्ररक्षक न होता राष्ट्रभक्षक, लफंगे बनतील. ते अनेकांचा द्वेष करतील. जोरजुलूम करतील. अनेक शत्रू वाढवतील. बाहेरच्या शत्रूपेक्षा अंतर्गत शत्रूची भीती मरेपर्यंत बाळगतील आणि त्यांच्या स्वतःच्या व राष्ट्राच्या नाशाचा क्षण जवळ येईल.

स्पर्धात्मक व्यापार

व्यापारात स्पर्धा आली म्हणजे एक प्रकारची लढाईच सुरु होते. तेथे स्मशान शांती असते. म्हणून आदर्श समाज हा समुद्रापासून बराच आतल्या भागात असावा. तो समुद्रकिनाऱ्याला असला तर परकीय व्यापार वाढतो. सारा देश नाना प्रकारच्या मालाने भरला जातो. पैशाची उलाढाल व सौदे वाढतात. माणसात आर्थिक हाव उत्पन्न होते. अप्रामाणिकपणाही राहत नाही. परदेशी व्यापार करण्यासाठी आरमार लागते. कारण त्याशिवाय आपल्या व्यापाराचे संरक्षण होत नाही. लष्कराप्रमाणे आरमारही वाईटच. कोणतेही युद्ध घ्या, त्याचे दोष केवळ एका व्यक्तीला भोगावे लागत नसून सांच्या समाजाला भोगावे लागतात.

थोडक्यात म्हणजे तो परिपूर्ण समाज की जेथे प्रत्येक व्यक्ती आणि प्रत्येक वर्ग स्वतःच्या गुणधर्माप्रिमाणे कामे करीत आहे. दुसऱ्या व्यक्तीशी उगीच ढवळाढवळ करीत नाहीत, तर मतभेद असूनही सहकार्य करतील. विविधतेतही मेळ निर्मितील आणि एक सुसंवाद, कार्यक्षम अशा समाजाची उभारणी करतील. असे राज्य, असा समाज, असे राष्ट्र फार न्यायी असेल.

नैतिक उपाय

सॉक्रेटिस, प्लेटोच्या दृष्टीने या जगात मोलाच्या तीनच वस्तू आहेत. न्याय, सत्य आणि सौंदर्य. काहींच्या मते यापैकी एकाचीही नीट व्याख्या होत नाही. प्लेटोच्या व्याख्येनुसार न्याय म्हणजे स्वतःचे कर्म करणे, स्वतःच्या मालकीचे स्वतःजवळ असणे. याचा अर्थ असा की, ज्या कर्मासाठी लायक असेल ते कर्म त्याने करावे व ते जो निर्मित त्याचा त्याला मोबदला मिळावा. न्यायी मनुष्य तो

योग्य स्थानी असतो, उत्कृष्ट ते करतो आणि स्वतःला जे मिळेल त्याचा योग्य तो मोबदला देतो. असा न्यायी समाज अत्यंत कार्यक्षम, सुसंवादी व सहकार्य करणारा असा असेल. स्वरमेळात संगीतात जशी प्रत्येक स्वराची जागा व योग्य काम ठरलेले असते, त्याप्रमाणे समाजात जो तो आपापल्या योग्य ठिकाणी राहून आपले काम उत्कृष्टपणे करील.

सामाजिक न्याय म्हणजे परस्परातील सुसंवाद. सर्व नैतिक विचार, सर्वांचे कल्याण या मुख्य विचाराभोवतीच फिरत असतात. साहचर्य, सहकार्य, परस्परावलंबन व संघटन यातून नीती जन्माला येते. समाजात राहायचे असल्याने व्यक्तीला काही त्याग करावे लागतात. मग नियम तयार होतात व समूहाचे कल्याण हे ध्येय ठरते.

सॉक्रेटिसच्या निधनानंतर प्लेटोने अथेन्स सोडले. तो काही काळ इजिस्मध्ये राहिला. तेथे त्यावेळी धर्मसत्ता होती. प्लेटोच्या मनांवर त्याचा प्रभाव पडला. तेथे प्राचीन थोर संस्कृतीचा वारसा होता. लहान पुरोहित वर्ग धार्मिक सत्ता चालवित होते. ग्रीसमधल्या कुरबुरी, जुलूम पाहून प्लेटोला वाटले की, इजिस्मधली राज्यव्यवस्था त्यापेक्षा बरी. पुढे तो इटली देशात गेला. तेथे पायथागोरस या तत्त्वज्ञानीच्या संप्रदायात तो काही काळ राहिला. ते लोक शाकाहारी होते. त्यांच्यात साम्यवाद होता. स्पार्टातीही लहानशा वर्गात कष्टकरी लोक आढळले. त्यांचे जीवन साधे होते. एकत्र खात-पीत.

गुलामांना मुक्त करणे, श्वियांबाबत साम्यवाद याविषयी ग्रीकांचे संघटन व्हावे वगैरे विचार युरिपिडीस सांगत असे. त्याची प्लेटोला कल्पना होती. दरम्यान सॉक्रेटिसच्या जहाल डाव्या शिष्यांचा एक नास्तिक वर्ग तयार होत होता. त्यांना सिनिक्स म्हणत. त्याचीही प्लेटोलो माहिती होती. ते लोक कशावरही विश्वास ठेवत नसत. ते साम्यवादाचा जोरदार पुरस्कार करीत.

थोडक्यात, प्लेटो जे विचार मांडीत होता, योजना मांडीत होता ती केवळ कल्पनारम्य नव्हती, तर त्याच्या प्रत्यक्ष निरीक्षणावर आधारित होती. त्यात अशक्यप्राय आणि अव्यवहार्य काहीही नव्हते.

तरीही ऑरिस्टॉलच्या काळापासून आजपर्यंतच्या अनेक तत्त्वज्ञानप्रेरितांना प्लेटोच्या रिपब्लिकमध्ये अनेक दोष आढळल्याचे नोंदले गेले आहे. काही टीकाकारांच्या मते जे जीवन बहुजन समाजाला पेलवू शकेल त्याचा आपण विचार करायला हवा. राज्य व्यवस्थेचे जे आदर्श सर्वसाधारणपणे सारी राष्ट्रे प्रत्यक्षात उतरवू शकतील असेच आदर्श समोर मांडणे बरे.

तरी पण प्लेटो हा मानवजातीचा थोर आचार्य होता. ख्रि. पू. ३८७ मध्ये

डायोनिसिअसने आपल्या सिसिली बेटावर प्लेटोला निमंत्रण दिले. सिक्यूज ही त्याची राजधानी. ती भरभराटीला आली होती नि बलवान होती. त्या राजाने प्लेटोला लिहिले, तुम्ही या व तुमचा प्रयोग माझ्या राज्यात करा. प्लेटोलाही वाटले की सर्व समाजाला शिकवीत बसण्यापेक्षा एका माणसाला शिक्षित करणे सोपे आहे. मग तो राजा का असेना. म्हणून प्लेटो तेथे गेला; परंतु राजाला दिसून आले की या तत्त्वज्ञानाची योजना प्रत्यक्षात राबवायची झाली तर राज्यपद सोडून त्याच्यासारखेच तत्त्वज्ञ बनावे लागेल, या अर्थी ही योजना अव्यवहार्य आहे. दोघांमध्ये मतभेद तीव्र झाले. असे म्हणतात की राजाने त्याला गुलाम म्हणून विकले, परंतु प्लेटोचा शिष्य व मित्र अॅनिसिरस याने त्याला वाचवले. त्याने खंडणी देऊन प्लेटोला सोडवले. अॅथेन्सला तो परतला. अॅथेन्सच्या लोकांनी अॅनिसिरसला त्याचे पैसे परत देऊ केले पण त्याने ते स्वीकारले नाहीत. तो म्हणाला, तत्त्वज्ञानाला अॅथेन्सचे लोक उचलून धरतात. तत्त्वज्ञानाच्या वाढीला फक्त अॅथेनियनच सहाय्य करू शकतात असे नाही, दुसरेही आहेत. असे अनुभव प्लेटोला आले. तो जरा पुराणमतवादी बनला. त्याचे अनेक भ्रमनिरास झाले. त्याचे शेवटचे पुस्तक म्हणजे Laws.

त्याचे उर्वरित आयुष्य सुखात गेले. त्याचे अनेक शिष्य होते. त्यांना सर्वत्र यश मिळत होते, त्यामुळे या आचार्याचाही सर्वत्र गौरव होत होता. आपल्या अनेक विद्यार्थ्यांच्या समुहातून तो फिरे, आपल्या अँकडमीत तो शांतपणे वेळ व्यतीत करी. विद्यार्थ्यांना प्रश्न देई, त्यांच्यावर विचार करायला सांगे.

सॉक्रेटिसप्रमाणे शिकवणे, उत्कृष्ट वृत्तीच्या उत्सुक नवयुवकांना मार्गदर्शन करणे, मित्रांबोर बौद्धिक प्रेम लुटणे, मित्रांच्या संगतीत वैचारिक प्रीती अनुभवणे असे त्याचे वृद्धापकाळातील जीवन चालले होते. त्याचे जसे शिष्यांवर प्रेम होते, तसे शिष्यांचेही त्याच्यावर होते. प्लेटो त्यांचा मित्र होता, सखा होता, मार्गदर्शक होता व तत्त्वज्ञानीही होता.

चिरंतन झोप

प्लेटो आता ऐंशी वर्षांचा झाला होता. त्याच्या शिष्यांपैकी एकाच्या लग्नाच्या मेजवानीला त्याला बोलावले होते. हा वृद्ध क्रषी अनुभवाने श्रीमंत बनला होता. सांच्यात तो आनंदाने मिसळला. गपा-विनोद-हसण्या खेळण्यात वेळ जात होता. प्लेटो थकला होता. हळूच आतल्या खोलीत गेला. आरामखुर्चीत जरा विश्रांती मिळावी म्हणून पहुडला. सकाळी समारंभ संपत आला. रात्रीच्या दंगलीने थकले भागलेले रंगेल गडी प्लेटोला उठवायला आले, परंतु काय दिसले? हा वयोवृद्ध क्रषी रात्री केव्हा तरी लहान झोपेतून चिरंतन झोपेत प्रयाण करता झाला.

दुसऱ्या दिवशी सारे अथेन्स शांतपणे, गडबड न होऊ देता त्या अंत्ययात्रेत सामील झाले.

प्लेटोच्या संवादाचा सारांश

प्लेटोचा जगप्रसिद्ध ‘रिपब्लिक’ हा संवाद प्रामुख्याने तीन विभागात वर्णिलेला आहे. आदर्श प्रजासत्ताक कसे असावे, असे आदर्श चित्र प्लेटो उभा करतो. त्याचा निष्कर्ष म्हणजे आदर्श राज्यकर्ता म्हणजे तो तत्त्वज्ञ आहे. सहावे आणि सातवे पुस्तक तत्त्वज्ञ कोणाला म्हणावे याचे सविस्तर वर्णन करतात.

रिपब्लिकचा तिसरा आणि शेवटचा भाग मांडण्याचा मूळ उद्देश ‘न्याय’ या संकल्पनेची व्याख्या करण्यासाठी होता; पण सुरवातीला असे ठरवण्यात आले की, न्यायाची कल्पना छोट्यापेक्षा विस्तारित स्वरूपात अधिक चांगली समजते. त्यामुळे न्याय्य व्यक्ती, योग्य व्यक्ती कशामुळे निर्माण होते, याचा विचार करण्यापेक्षा न्याय्य राज्य, योग्य राज्य कशामुळे निर्माण होईल, याला प्रथम प्राधान्य द्यावे. त्यामुळे आदर्श अशा सर्वोत्कृष्ट राज्याचे न्याय हे एक वैशिष्ट्य असेल. प्रथम आदर्श राज्याचे चित्र उभा केले आहे आणि मग त्याच्या अनेक पूर्ण विकसित गुणांपैकी कोणत्या गुणाला न्याय म्हणावे याचा निष्कर्ष प्लेटोने काढला आहे. प्लेटोचा आदर्शवादानंतर रिपब्लिकचा पुढचा भाग ५ ते ७ वे पुस्तक तत्त्वज्ञान विषयावरती चर्चा आहे.

राजे-राण्यांना जोपर्यंत तत्त्वज्ञानाची ताकद, राजकीय मोठेपण आणि शहाणपण एकत्रित लाभत नाही, तोपर्यंत शहरे आणि मानवी जमातीला उद्घाराची आशा नाही. त्यांच्या यातना, दुःखे संपणार नाहीत. तत्त्वज्ञ राजा येईल तरच जनतेला आशेचा सूर्य लाभेल.

प्लेटोची कॉसमॉलाजी ही *Timaeus* या भागात येते. लॅटिन भाषेत त्याचे सिसेराने भाषांतर केले. तत्त्वज्ञानाच्या रीतीने हा भाग महत्त्वाचा ठरत नाही, पण परिणामाचा विचार केला तर काही काळ या विचारांचा प्रभाव पूर्व व पश्चिमेकडच्या राष्ट्रांवर पडला आहे.

रिपब्लिकमध्यली प्रारंभीची संवादाची जागा सॉक्रेटिसने घेतली आहे, पण या भागात पायथागोरियन टिमाइस हा खगोलशास्त्रज्ञ घेतो नि मग जगाची उत्क्रांती, इतिहासापासून माणसाच्या निर्मितीपर्यंत अनेक विषयांवर भाष्य करतो.

ॲरिस्टॉटल

ॲरिस्टॉटलचा अभ्यास करताना दोन रीतीने तो करावा लागतो. एक सॉक्रेटिस, प्लेटो या त्याच्या पूर्वीच्या तत्त्वज्ञांच्या संदर्भात आणि दुसरी पद्धत त्याच्यानंतरची तत्त्वज्ञांच्या पिढीसंदर्भात. ॲरिस्टॉटल अशा वेळी जन्मला जेव्हा ग्रीक तत्त्वचिंतन बहरले होते आणि त्याच्या निधनानंतर पुढे दोन हजार वर्षांपर्यंत त्याच्या तोडीचा तत्त्वज्ञ पाश्चिमात्य राष्ट्रांत निर्माण झाला नाही. या दीर्घकालावधीत ॲरिस्टॉटल या नावाचा दबदबा जगभर राहिला. चर्चाच्या अधिकाराता कोणी आव्हान देत नसे. तसाच प्रकार ॲरिस्टॉटलच्या सिद्धांताबाबत झाला होता. विज्ञान व तत्त्वज्ञान या दोन्ही क्षेत्रांतील प्रगतीला एक प्रकारे तो अडथळाच ठरत होता. पुढे १७ व्या शतकात गंभीर स्वरूपाच्या बौद्धिक चर्चेत ॲरिस्टॉटलच्या रूढ सिद्धांतावर टीकेची झोड उटू लागली. तर्कशास्त्रामध्ये तर आजपर्यंत आव्हाने देण्यात येतात. ॲरिस्टॉटलपूर्वीच्या डेमोक्रेटिकच्या बाबत थोडेफार असे झाले होते. ॲरिस्टॉटलची स्तुती आणि त्याच्यावरची टीका ही दोन्ही टोके आपण विसरलो तरच ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाला आपण न्याय देऊ शकतो.

ॲरिस्टॉटलचा जन्म

ॲरिस्टॉटलचा जन्म ख्रि. पूर्व ३८४ साली अथेन्सच्या उत्तरेला दोनशे मैलांवर असलेल्या स्टॅगिरा या मॅसडोनियनच्या शहरात झाला. तेथील राजाच्या दरबारात राजवैद्याच्या घराण्यात ॲरिस्टॉटल जन्मल्याने त्याच्या वडिलांना दरबारात मानाचे स्थान होते. त्या काळात अथेन्समध्ये प्लेटोने अँकडमी सुरू केली होती व तिची कीर्ती दूरवर पसरली होती. अनेक श्रीमंत लोक, गरीब शेतकऱ्यांना वाटे की, आपल्या मुलांनी तेथे उच्चशिक्षण घ्यावे. ॲरिस्टॉटल १८ वर्षांचा झाला तेव्हा त्याला प्लेटोचा विद्यार्थी म्हणून दाखल केले. प्लेटोच्या सान्निध्यात तो सुमारे वीस वर्षे राहिला. प्लेटोच्या निधनापर्यंत म्हणजे ख्रि. पूर्व ३४८ पर्यंत तो अथेन्समध्येच राहिला. ख्रि. पूर्व ३४३ मध्ये हर्मिआस हा अटर्नीअस या नगरराज्याचा सत्ताधीश बनला आणि त्याने ॲरिस्टॉटलला आपल्या दरबारी बोलावले. मागील उपकाराची परतफेड म्हणून त्याने आपली बहीण ॲरिस्टॉटलला दिली. ॲरिस्टॉटलचे तिच्यावर प्रेम होते. तो आपल्या मृत्युपत्रातही तिच्याविषयी प्रेमाने उल्लेख करतो.

मॅसिडोनियाचा राजा फिलिपने ॲरिस्टॉटलला आपल्या पेढ्या येथे दरबारात बोलावले. आपला राजपुत्र अऱ्लेकझांडरचा शिक्षक म्हणून नेमणूक केली. त्यावेळच्या सर्वांत बलाढ्य राजाने दिलेल्या या सन्मानाचे पुढे चीज होते. तो राजपुत्र म्हणजेच

ॲलेकझांडर दि ग्रेट ऊर्फ सिंकंदर.

फिलिपने आपल्या मुलाबाबत फार मोठी स्वप्ने पाहिली होती. त्याने ३५६ मध्ये थ्रेस जिंकले. तेथे सोन्याच्या खाणी होत्या. लॉरियम येथे चांदीच्या वस्तू तयार होत. तेथून अथेन्सला सोने-चांदी जाई. फिलिपला कितीतरी सोने मिळाले. त्याचे प्रजानन शेतकरी होते, योद्धेही होते. फिलिप झुंझार होता नि त्याचे सैन्यही. शिवाय तो राजधुरंधर होता. जवळ विपुल साधने होती. ग्रीस राष्ट्र कला-संस्कृतीने पुढे गेले, पण सामाजिक रचना शिथिल झाली. नागरी ऐशाराम, दुर्गुण, सुखविलास यांनी ते पोखरले गेले होते. व्यापारी भ्रष्टता आणि दुष्टता होती. ग्रीसमध्ये राजकीय गोंधळ माजला होता. सदैव अतृप्त असणारे व्यापारी व पेढीवाले राष्ट्राचे सारे सत्त्व शोषित होते. नालायक राजकारभारी व चलाख वक्ते देशाची दिशाभूल करीत होते. सर्वत्र कट व मारामाच्या, लढाया व अशांती हे सारे पाहून फिलिप म्हणाला, ‘याला का राष्ट्र म्हणायचे?’ हा व्यक्तींचा गोंधळ आहे. या देशात दोनच जाती आहेत-गुलाम आणि थोर माणसे. हे ऐक्य नाही, राष्ट्रीयीकरणही नाही, तर विभाजन. ही गोंधळाची ग्रीसची अवस्था फिलिपने संपूर्ण टाकली. जगाच्या राजकीय सत्तेचे केंद्र आणि पाया म्हणून ग्रीस राष्ट्र निर्मिण्याचे स्वप्न त्याने पाहिले. खरोनिया येथे अंथेनियनचा पराभव करून ग्रीसचे त्याने एकीकरण केले. यानंतर सारे जग जिंकून आपले अखंड साम्राज्य बनवावे निदान पुत्र ॲलेकझांडरला त्यासाठी तयार करावे, अशा प्रयत्नात तो असतानाच मारेकन्यांनी त्याचा घाट केला.

ॲलेकझांडरने आता अॅरिस्टॉटललाच पित्याच्या ठिकाणी मानून मोठा सन्मान केला. त्या दोघांतील पत्रव्यवहारही दाखवतो की, राजाला राजगुरुबद्दल नितांत आदर होता. तो म्हणायचा, फिलिप या पित्याने मला जन्म दिला, परंतु अॅरिस्टॉटलने मला जीवनाची कला शिकवली. (एक ग्रीक म्हण याच अर्थाची प्रचलित आहे, ‘जीवन ही निसर्गाची देणगी आहे, परंतु सुंदर रीतीने जगणे ही प्रज्ञेची देणगी आहे.’) एका पत्रात ॲलेकझांडर अॅरिस्टॉटलला लिहितो, माझी सत्ता किती वाढते, राज्य किती वाढते यापेक्षा मी ज्ञानात किती वरती जातो याचीच मी काळजी वाहावी असे वाटते. मोठ्या राज्याचा बलाढ्य मालक होऊन इतरांपेक्षा वरचढ होण्यापेक्षा श्रेय ज्ञानाने परिपूर्ण होऊ दे.

दोन वर्षांनी ॲलेकझांडर सिंहासनावर बसला नि जगावर स्वाच्या करायला निघाला. सर्व जगाला एका सत्तेखाली आणण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात अॅरिस्टॉटलने वर्गीकरण केले. व्यवस्था निर्मिली. एकाने वैचारिक बेबंदशाही बंद केली तर दुसऱ्याने बाह्य राजकीय अंदाधुंदी नष्ट केली. या दोन मॅंसडोनियन विभूतींच्या समन्वयातून इतिहासाची काही महत्त्वाची पाने लिहून झाली.

ॲलेकझांडरने जग जिंकले, परंतु त्यात क्रौयही होते; मात्र अॅरिस्टॉटलचा जय हा खरा दिग्विजय होता.

ॲरिस्टॉटलचे ग्रंथ म्हणजे एक ज्ञानकोशच म्हणावा लागेल. ऑर्गॅनन Organon या ग्रंथात अॅरिस्टॉटलने तर्कशास्त्राच्या नियमांची मांडणी केली आहे. कार्य- कारणमीमांसा, वैचारिक तर्कशुद्धता मूलभूतरीत्या मांडली. त्यावेळेपासून आजपर्यंत थोड्याफार फरकाने तीच विचारधारा जगभर सुरु आहे.

ॲरिस्टॉटलचा दुसरा ग्रंथ न्हेटॉरिक Rhetoric म्हणजे तर विचार, मत पटवण्याची कला persuasion वरचा अद्वितीय (मास्टरपीस) आहे. त्यातून अॅरिस्टॉटलच्या मनाची व्यापकता आणि विविध विषयांतील पारंगतता दिसून येते.

त्याच्या Physics फिजिक्स या ग्रंथात त्याच्या अथांग ज्ञानाची कल्पना येते आणि विचारांची भेदकताही जाणवते. फिजिक्स, मेटॅफिजिक्स आणि टॉपिक्स (Metaphysics and Topics).

आत्मा या विषयावरील त्याचा लघुनिंबंध On the soul अॅरिस्टॉटल जीवशास्त्र आणि मानसशास्त्राच्या क्षेत्रात प्रवेश करतो.

त्याचे Poetics म्हणजे साहित्य आणि नाट्यक्षेत्रावरचे मूलभूत भाष्य आहे. त्याचा सखोल परिणाम या क्षेत्रावर पडला आहे, परंतु पाश्चात्य जगावर सर्वाधिक व दीर्घकाळ प्रभाव टाकणारी अॅरिस्टॉटलची कृती म्हणजे Ethics and politics नीतिशास्त्र आणि राज्यशास्त्र.

ॲरिस्टॉटलच्या विचारांचा जगभर प्रभाव पडणाऱ्यांमध्ये थोर विचारवंत आणि तत्त्वज्ञ आहेत. हा प्रभाव गेले दोन हजार वर्षे जाणवतो. मानवी विचारांचा असा एकही विभाग नाही की अॅरिस्टॉटलच्या विचारांचा उजळवणारा आणि स्फूर्तिदायक परिणाम त्यावर जाणवत नाही.

ॲलेकझांडरने प्रथम सर्व ग्रीस शहरातून स्वतःला हवी तशी राज्ये नि सरकार स्थापले. मॅंसडोनियन पक्षाच्या हाती सत्ता होती, पण गुलाम म्हणून राहणे ग्रीकांना सहन होणारे नव्हते. डेमॉस्थेनिसने आपल्या प्रभावी वकृत्वाने सम्राटाविरुद्ध आवाज उठवला. त्या काळात अॅरिस्टॉटल अथेन्सला परतला होता. तो मॅंसडोनियन संघाशी एकरूप झाला. त्याने सम्राटाचे समर्थन केले; मात्र आयुष्याच्या शेवटच्या बारा वर्षांत त्याने पुस्तकामागून पुस्तके लिहिली. संशोधन व विचार याबाबतीत ती अभूतपूर्व ठरली. तो ज्ञानाचा एक चमत्कारच ठरला.

अथेन्स शहर त्याला प्रतिकूल होते तरी ॲलेकझांडर दि ग्रेटचा गुरु म्हणून त्याला मोठा मान होता. त्याने वयाच्या ५३ व्या वर्षी आपले तत्त्वज्ञान मंदिर सुरु केले. पंथ स्थापन केला. त्याला असंख्य विद्यार्थी लाभले. अनेक नियम विद्यार्थ्यांना

शिस्त लावण्यासाठी केले. या संस्थेला Lyceum लायसियम म्हणतात.

ॲरिस्टॉटलने मेटॉफिजिक्स, नीतिशास्त्र, राज्यशास्त्र, तर्कशास्त्र, भौतिकशास्त्र हे मोठे अभ्यासाचे विषय आहेत.

त्याची संस्था हे प्लेटोच्या अँकॅडमीचे अनुकरण नव्हते. प्लेटोच्या अँकॅडमीत गणित, तत्त्वज्ञान व राजकीय तत्त्वज्ञान यावर भर दिला जात असे, परंतु ऐरिस्टॉटलच्या लायसियमध्ये जीवशास्त्र व सृष्टिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र यांचा खास अभ्यास होई.

ॲलेकझांडरने शिकाऱ्यांना, पशुपक्षी बाळगणाऱ्यांना, शेतकर्यांना, कोळ्यांना आपापल्या क्षेत्रातील सारी माहिती ॲरिस्टॉटलला पुरवण्याचे हुक्म दिले होते. एके काळी एक हजार माणसे ग्रीस व आशियात ॲरिस्टॉटलसाठी देशोदेशीचे Fauna & flora वनस्पती, प्राणी वगैरे नमुने गोळा करीत होते. या साऱ्या संग्रहाच्या विविध प्रयोगशाळाच ॲरिस्टॉटलने खोलल्या. त्या साऱ्या ज्ञानाचा परिणाम ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानावर झाला आहे.

ॲरिस्टॉटलपुढे एक प्रश्न होता. नाईल नदीला विशिष्ट वेळी पूर का येतो? त्यासाठी पाठवलेल्या तुकडीने शोधले की, ॲबिसिनियन पर्वताच्या माथ्यावरील बर्फ वितळून हे पाणी येते. अर्थात त्यावेळी शास्त्रसंशोधनाची साधने अत्यंत अपुरी व अल्प होती. घड्याळ, थर्मामीटर, दुर्बिण, वायूभारमापक ही साधने नव्हती. फक्त मोजपट्टी व कंपास होता. अनेक सृष्टिनियम शोधले गेले नव्हते. उदा. गुरुत्वाकर्षण, विद्युत शक्ती, प्रकाश, ज्वलन धर्म, रासायनिक मिश्रणे, ग्रह, तरे संशोधन या गोष्टी अज्ञात होत्या. गुलाम हवे तेवढे मिळत असल्याने यांत्रिक संशोधन दुर्लक्षिते गेले. यंत्रापेक्षा शरीर शक्ती स्वस्त होती.

ॲरिस्टॉटलचे तर्कशास्त्र

ॲरिस्टॉटलने तर्कशास्त्राचा पाया घातला. तर्कशास्त्र म्हणजे बिनचूक विचार करण्याचे साधन, कला किंवा पद्धत होय. प्रत्येक शास्त्राला अशा पद्धतीची गरज असते. इतर विज्ञानप्रमाणे तर्क हेही शास्त्र आहे. त्यातही नियम आहेत. तर्कशास्त्र हे सर्वांत नीरस शास्त्र असले तरी त्याच्याइतके पायाभूत आणि महत्त्वाचे शास्त्र दुसरे नाही. ॲरिस्टॉटलचे कठोर नियम येण्यापूर्वी ग्रीक बुद्धीही असंयत व गोंधळलेलीच होती. विचार बरोबर की चूक हे पाहण्यासाठी ॲरिस्टॉटलने एक कसोटी दिली. कसोटी कशी लावावी याची पद्धतही दिली. प्लेटो अनेक वेळा रूपक, दंतकथांचा आधार घेऊन विचार मांडताना दिसतो. सत्य काही वेळा सौंदर्याचा मुखवटा धारण करून येई, पण ॲरिस्टॉटल भूतकाळाचा आढावा घेऊन भविष्य बांधीत होता.

ॲरिस्टॉटलनंतर ग्रीसची अवस्था वाईट झाली. राजकीय व आर्थिक अस्थैर्याबरोबर ग्रीकांचे चारित्र्य व बुद्धीही कमकुवत झाली.

ॲरिस्टॉटलच्या आर्गेनानचे भाषांतर इ. स. ४७० ते ५२५ या काळात बोथियनने केले. तेच मध्ययुगीन विचारांना आकार देणारे ठरले. मध्ययुगातील ते पांडित्यपूर्ण Scholastic तत्त्वज्ञान या अनुवादानेच जन्मले. त्यामुळे ॲरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्रामुळे स्कॉलॉस्टिक तत्त्वज्ञान जन्मले असे मानले जाते. त्यामुळे बुद्धिवाद कसा करावा, युक्तिवाद कसा करावा हे युरोपला समजले. त्यामुळे तर्कशास्त्राचा आचार्य असे ॲरिस्टॉटलला मानले गेले.

अर्थात सॉक्रेटिस प्रत्येक गोष्टीची व्याख्या करण्यावर कमालीचा भर देत असे. त्यात तर्कशास्त्राची बीजे लपलेली आहेत. प्लेटो प्रत्येक कल्पनेला सूक्ष्म रूप देत जाई त्यामागे तर्कशास्त्रच काम करीत होते. सॉक्रेटिस व प्लेटो यांच्या प्रेरणेतून परिश्रमामुळेच ॲरिस्टॉटलला बळ मिळाले. तेथूनच प्रेरणा मिळाली.

प्रत्येक गोष्टीची व्याख्या नीट करायची म्हणजे काय करायचे? या प्रश्नाला ॲरिस्टॉटल उत्तर देतो की, प्रत्येक व्याख्येचे दोन भाग असतात. दोन भक्तम पायावर व्याख्या उभी राहते. ज्या वस्तूची व्याख्या करायची ती सर्वसाधारणपणे ज्या वर्गाचे सामान्य गुणधर्म या वस्तूत असतात त्या वर्गात बसवायची. त्या वर्गातील इतर घटकांपासून वेगळेपण कशात आहे तो पदार्थाचा गुण वेगळा करायचा.

प्लेटो नि ॲरिस्टॉटल यांच्यात वास्तववादी व 'नाम'वादी असे दोन तट पुढे युरोपमध्ये पडले. बाह्य वस्तू येतात व जातात, पण मनुष्यत्व सदैव टिकून राहते. ॲरिस्टॉटलचे मत अधिक यथार्थवादी व व्यवहारवादी आहे. तो म्हणतो, प्लेटो प्रिय आहे, पण सत्य प्लेटोहून अधिक प्रिय आहे.

ॲरिस्टॉटलच्या संविधानात सिलॉजिझमचे तत्त्व मिळते. तत्त्वज्ञानाच्या प्रांतातील ॲरिस्टॉटलने घातलेली ही मोलाची भर होय. संविधानातील तीन गोष्टीपैकी एक म्हणजे निष्कर्ष. पहिल्या दोन गोष्टींचे सत्य गृहीत धरले तर त्यातून निष्कर्ष निघतो. पहिल्या दोन गोष्टी म्हणजे साध्य विधान व पक्ष विधान होय. उदा. मनुष्य हा विचारशील प्राणी आहे. सॉक्रेटिस हा मनुष्य आहे. सॉक्रेटिस विचारशील प्राणी आहे. भूमितीतील तत्त्व येथे वापरले आहे. जर दोन वस्तू दुसऱ्या एका वस्तूबरोबर असतील तर त्या स्वतः एकमेकींच्या बरोबर असतात हे तत्त्व येथे आहे.

ॲरिस्टॉटलने तर्कशास्त्राला इतक्या उंचावर नेले की असा माणूस झाला नाही. त्याने तर्काला पंख दिले. बिनचूक विचार येणे ही सुद्धा एक सुंदर व प्रसन्न करणारी गोष्ट आहे. आपण त्याचा उपयोग करू, पण त्यामुळे आपण उदात्त बनू असे नाही.

तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात ॲरिस्टॉटलची आणखी एक मोलाची भर म्हणजे त्याचे संक्षिप्त काम. *The Categories* वर्गवारी हे होय. कार्हीच्या मते तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात वर्गवारीला फारसे महत्त्व नाही, पण ॲरिस्टॉटलने दहा प्रकार मानले. ते म्हणजे Substance सार, quantity संख्या, quality गुणवत्ता , relation नाते, place स्थल, time काल, state अवस्था, action कृती, affection माया , category श्रेणीची एकमेव व्याख्या म्हणजे expressions which are in no way composite signify.

ॲरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्र

ॲरिस्टॉटलच्या भोवती तरुणांची संख्या वाढत होती. त्यांच्या जीवनाला संस्कारांची गरज होती. त्यासाठी नेहमीच्या विज्ञानाचा अभ्यास व प्रयोगातून ॲरिस्टॉटल वेळ काढे. मग तो तरुणांना व्यवहारात कसे वागावे, नीती म्हणजे काय? शील कसे बनवावे, यावर चर्चा करे. विज्ञान स्पष्ट करताना ठोस गोष्टी मांडता येत होत्या, पण नीतिशास्त्र मांडताना विषय अस्पष्ट बने. तेथे कसोटी कोणती? मूळ्ये कशावरून ठरवायची? असे प्रश्न उपस्थित होत. जीवनातील परम श्रेय काय? परम मंगल काय? सद्गुण म्हणजे काय? सुख-सफलता कशाने लाभेल, यांचा विचार करणे गरजेचे होते. ॲरिस्टॉटलची दृष्टी विज्ञानवादी असली तरी नीतिशास्त्रात तो साधा व्यवहारवादी आहे. तो या ठिकाणी पारलैकिक उपदेश करीत बसत नाही. अर्तींद्रिय जगताविषयी तो बोलत नाही. साक्षात्कार वगैरे गोष्टी तो बोलत नाही. त्याला मानवी स्वभावाची यथार्थ कल्पना आहे. प्रत्येक ध्येयाला नैतिक पाया असते. जे जे स्वाभाविक आहे याला आदर्श विकास आणि ध्येय असते. विकासात्मक गती असते.

ॲरिस्टॉटल सांगतो की, केवळ सद्गुणप्राप्ती हा जीवनाचा हेतू नाही, तर सुख हा आहे. सुखासाठी मानव सुखाचा शोध घेतो. मान, बुद्धी, उपभोग यांची आपण इच्छा करतो. कारण त्यापासून सुख हवे असते, पण एवढ्यावर प्रश्न मिटत नाही. सुखाचे स्वरूप काय व ते कसे मिळेल, हेही सांगावे लागते.

मानव आणि प्राणी यातला फरक म्हणजे मानवाची विचार शक्ती. त्यामुळेच तो इतरांवर सत्ता चालवतो. त्याहून वरचढ होतो. त्यामुळे त्याला श्रेष्ठता व सत्ता मिळते. जीवनाची सफलता व सुखही मिळेल असे आपण मानू.

सुख कशावर अवलंबून ? शारीरिक गोष्टी क्षणभर बाजूला ठेवू. त्यांचीही जरूरी आहे, परंतु मानवाचे बौद्धिक जीवन, विवेकमय जीवन महत्त्वाचे. सद्गुण हा स्वच्छ, निर्णम, संयम, इच्छांचा समतोल, प्रमाणता, साधनातील कलात्मकता यावर

अवलंबून आहे. एखादा निष्पाप व निरागस आहे म्हणून त्याला हे जीवन प्राप्त होणार नाही, तर पूर्ण विकसित मानवाला अनुभवाधारे हे प्राप्त करता येईल.

मात्र त्यासाठी मध्यम मार्ग अतिशय उपयुक्त ठरतो. चारित्र्यासाठी गुणांच्या तीन अवस्था मानता येतात. एक गुणांचा अतिरेक, दोन गुणांची कमतरता, तीन मध्यमावस्था. पहिला व शेवटचा गुण दुर्गुणात मोडतात. मध्यम गुण म्हणजे सद्गुण किंवा अप्रतिमत: भीती व फाजील धीटपणा याचा मध्यम बिंदू म्हणजे धैर्य. उधळपट्टी व कंजुषपणा या दोन्ही टोकांमध्ये उदारपणा आहे, आळस व हाव यामध्ये महत्त्वाकांक्षा आहे. दीनता व घर्मेंड यामध्ये विनय आहे. गुस्पणा व वाचाळता या दरम्यान प्रामाणिकपणा आहे. दुर्मुखलेला व विदूषीपणा यांच्यात विनोद बुद्धी आहे. भांडकुदळपणा व खुशामत यामध्ये मैत्री आहे. हॅम्लेटची अनिश्चितता व डॉन किंझोटचा मनसोकपणा यांच्या दरम्यान आत्मसंयम आहे. नीतिशास्त्र असो, अभियांत्रिकी शास्त्र असो वा गणित शास्त्र असो, त्यात जे बिनचूक आहे, जे योग्य आहे, जे नीट फल देते, जे उपयोगी पडते ते उत्तम, ते बरोबर.

आपल्यामध्ये सद्गुण आहे, पात्रता आहे, उत्तमत्व आहे त्यामुळे आपण चांगले वागतो असे नाही, तर आपण चांगले वागतो म्हणून आपण सद्गुणी होतो, उत्तम होतो. आपण वारंवार जे करतो, तसे आपण बनतो. आपण जे आज आहोत ते आपल्या सतत कृतीचा परिणाम होय. उत्तमत्व म्हणजे अमूक एक कर्म नव्हे, ती एक सवय असते. संपूर्ण जीवनाच्या उत्कर्षासाठी कर्म करण्यात एक चांगुलपणा आहे. एखादा दिवस सत्कर्म केल्याने मनुष्य सुखी किंवा कृतार्थ होतो असे नाही.

तरुण्य म्हणेज एक टोक, तेथे मधली स्थिती नाही. तरुणांचा अपराध काही असला तरी तो म्हणजे अति करणे. दुसऱ्या टोकाकडे न जाता एका टोकातून सुटणे. ही गोष्ट तरुणास कठीण जाते. दांभिकता वाजवीपेक्षा अधिक निषेध करीत असते आणि विनम्रता अहंमन्यतेच्या कड्यावर घिरट्या घालीत असते.

प्लेटो म्हणत असे की, एखाद्याची आढऱ्यता त्याच्या कपड्याच्या भोकातूनही दिसते. काही माणसे जाणूनबुजून एका टोकाला असतात. ते मध्यमाला नाही तर दुसऱ्या टोकाला सद्गुण म्हणून संबोधतात. आपण एका टोकाला असणे बरे नाही म्हणून तो दुसऱ्या टोकाला जाऊ लागतो नि मध्येच त्याला सुवर्णमध्य सापडतो. शूराला बहुजन समाज फाजील धीट म्हणतील तर फाजील धीट असणारे शूराला भित्रा म्हणतील. राजकारणातही असेच असते. जहाल राजकारणी उदारमतवाद्यांना पुराणवादी म्हणतील तर सनातनी उदारमतवाल्यांना जहाल ठरवतील.

प्लेटो सद्गुण म्हणजे मधुर मेळ म्हणतो. डेल्फीच्या मंदिरावर ग्रीसमधल्या सात शहाण्यांनी कोरून ठेवले आहे, की ‘अति कोठेच नको’. ग्रीकांनी हे सुवर्णमध्याचे

तत्त्वज्ञान स्वतःच्याच अतिरेकी, प्रक्षुब्ध व विकारी स्वभावाला आळा बसावा म्हणून निर्मिले. यामागे ग्रीक मानीत की वासना मुळातच वाईट नसते. ती मूळ प्रवृत्ती आहे. त्यातून सदगुण बनवा किंवा दुर्गुण. जे पाहिजे ते बनवू शकता. वासनांचा कच्चा माल तुमच्याजवळ आहे. वासनांचा ताळमेळ उरला नाही तर मात्र दुर्गुण जन्माला येतात. जर त्या संयत केल्या तर सदगुण फुलतील. म्हणून असे म्हणतात की, मूळ्ये ही निरपेक्ष कधीच नसतात.

मैत्री

ॲरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्राचा अधिकतर भाग मैत्री या विषयाभोवती केंद्रित झाला आहे. सहानुभूतीवर आधारित सर्व मानवी नात्यांचाही यात समावेश आहे. चांगल्या लोकांमध्ये उत्तम दर्जाची मैत्री असू शकते. एकाच वेळी अनेकांचे चांगला मित्र बनणे शक्य नसते. आपल्यापेक्षा वरच्या दर्जाच्या व्यक्तीबरोबर मैत्री टिकू शकत नाही. मग तुम्ही देखील तितकेच तोलामोलाचे असावे लागता. ॲरिस्टॉटल म्हणतो, आम्ही असे पाहिले आहे की, दोन असमान दर्जाच्या पती-पत्नीमध्ये सामंजस्य राहात नाही. पिता-पुत्रामध्ये राहात नाही. अर्थात देवाबरोबर मैत्री होऊ शकत नाही. कारण आमच्यावर तो प्रेम करू शकत नाही.

ॲरिस्टॉटल प्रश्न उपस्थित करतो की, काय, माणूस स्वतःशीच मैत्री करू शकतो? आणि तो उत्तर देतो, तो चांगला माणूस असेल तर शक्य आहे.

जी दुष्ट प्रवृत्तीची माणसे असतात ती स्वतःलाच दोष देत राहतात. चांगल्या माणसांनी उदात्त रीतीने स्वतःवर प्रेम करावे. दुर्दैव येते तेव्हा मित्र हा दिलासा असतो, पण त्यांची सहानुभूती घेऊन त्यांना दुःखी करू नये. अशा गोष्टी स्निया आणि स्नियांच्या स्वभावाचे पुरुष करतात.

आनंदी माणसाला मित्र लागतात. कारण त्यांना आपला आनंद वाटायचा असतो. ॲरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्र हे पूर्णपणे तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे असे नाही. त्याने मानवी वर्तनाचे अनेक प्रकारांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले होते.

ॲरिस्टॉटलचे राजकारणावर भाष्य

ॲरिस्टॉटलचे राजकीय भाष्य हे महत्वाचे आहे आणि वैशिष्ट्यपूर्णही आहे. तत्कालीन सुशिक्षित ग्रीक नागरिकांचे पूर्वग्रह कसे होते ते ॲरिस्टॉटलने स्पष्ट केले आहे. मध्ययुगापर्यंत त्याची मते जगभर प्रभाव ठेवून होती. आजच्या राज्यकर्त्यांना ती फारशी उपयुक्त ठरत नसली तरी त्यावेळी ग्रीकांच्या भिन्न भिन्न राजकीय पक्षांतील संघर्षाचे चित्र आपल्यापुढे स्पष्ट होते. अर्थात अलेकझांडर हा त्याचा विद्यार्थी असला तरी त्याचा उल्लेख राजकीय भाष्यात नाही. सारी चर्चा शहरातील नगरांतील

राजकारणाविषयी आहे. ही नगरे स्वतंत्र असल्यामुळे राजकीय प्रयोगांची ती प्रयोगशाळाच होती.

ॲरिस्टॉटल राज्याचे महत्व प्रथम विषद करतो. सर्वात चांगले निर्माण करण्याचे ध्येय त्याच्यापुढे आहे. क्रमानुसार कुटुंब हा प्रथम घटक महत्वाचा ठरतो. स्त्री-पुरुष आणि मालक-गुलाम या नैसर्गिक नात्यांवर हा घटक अवलंबून असतो. अशी अनेक कुटुंबे एकत्र आली की एक गाव किंवा खेडे बनते.

अनेक गावांचे राज्य बनते, मात्र ते स्वयंपूर्ण हवे. मानवी समाजाचा विकास राज्यामध्ये होतो. अशा राज्यात नियम हवेत, कायदे हवेत, नाहीतर जंगली प्राण्यांच्या समूहासारखे राज्य बनेल. राज्य म्हणजे केवळ देवाणघेवाण करणारे व्यापारी केंद्र नव्हे किंवा गुन्हे घडू न देणारी कायदेशीर यंत्रणा नव्हे. राज्याचा परिपाक प्रत्येक नागरिकाला चांगले जीवन जगता आले पाहिजे. सान्यांना सन्मानाने आणि आनंदाने जगता आले पाहिजे. राजकीय समाज अस्तित्वात असण्याचे कारण उदात्त कृती घडली पाहिजे. समाज उत्क्रांत झाला पाहिजे. केवळ एकत्र राहण्याला काही अर्थ नाही. म्हणून राजकारणाची चर्चा सर्वप्रथम कुटुंब या घटकापासून सुरु व्हायला हवी. यात गुलामगिरी या विषयाची चर्चाही अनुस्यूत आहे. गुलाम हा कुटुंबाचा अविभाज्य भाग होता. मालकापेक्षा तो गौण स्थानावरच राहावा लागतो. जो माणूस जन्माने किंवा नंतर स्वतःचा राहात नाही, दुसऱ्यासाठी जगतो तो गुलाम असतो. ग्रीक नागरिकाने गुलाम बनायचे नसते. अनेक युद्धांनंतर युद्धकैदी गुलाम म्हणून वागत आणि ते समर्थनीय असे, पण ही गोष्ट नेहमीच घडत नसे. मात्र, जिंकणारा बरोबर आणि युद्धात पराजित होणारा चुकीचा हे गणित समाजमान्य बनले होते.

यानंतर ॲरिस्टॉटल 'व्यापार' या विषयावर चर्चा करतो. उत्तमरीत्या शेती करणे आणि घर चालवणे ही पद्धत चांगली मानली गेली, पण त्यात उत्पन्नाला मर्यादा असे. पण व्यापारामध्यल्या नफ्यामुळे उत्पन्नाला मर्यादा नव्हती. व्यापाराचा संबंध पैशाशी येतो, पण व्यापारातून अफाट संपत्ती कमावणे ही काही चांगली गोष्ट मानली जात नव्हती. पैसा हा देवाणघेवाणीसाठी असतो, संग्रह करण्यासाठी नव्हे.

पुढच्या काळात संपत्तीच्या संचयातून भांडवलदारी राज्यपद्धत उदयास आली. ग्रीकांच्या वेळेपासून आतापर्यंत कर्ज देणारा नि कर्ज घेणारा हे दोन गट समाजात राहतात. कर्ज देऊन त्यावर व्याजरूपी नफा घेण्याची वृत्ती फार पूर्वीपासून आहे. विशेषतः शेतकरी वर्ग हा कर्ज घेणारा, क्राणको असतो नि व्यापारी वर्ग धनको, कर्ज देणारा असतो. ज्यू लोक जगभर सावकारी करण्यामध्ये गुंतलेले होते. प्रोटेस्टंट ख्रिश्चन हे कर्जावर व्याज घेत नि संपत्ती वाढवत राहत. याउलट कॅथॉलिक ख्रिश्चन होते. तत्त्वज्ञ लोकांना विद्यापीठे चालवण्यासाठी कर्जाऊ रक्कम घ्यावी लागे, त्यामुळे

ते सावकारी व्यवसायाचे समर्थन करीत.

प्लेटोच्या आदर्शवादावर (Utopia) ॲरिस्टॉटलने बरीच टीका केली आहे. पहिला मुद्दा म्हणजे राज्याला प्लेटोने फारच बांधून ठेवले, एकत्र राखले. प्लेटोने कुटुंबव्यवस्थेबाबत मांडलेले विचारही अपुरे आहेत. सान्या मुलांना 'मुलगा'(son) असे केवळ म्हटल्याने नैसर्गिक बापाला जे प्रेम, आपुलकी स्वतःच्या मुलाबद्दल वाटते तशी भावना केवळ मुलगा म्हटल्याने निर्माण होत नाही. ॲरिस्टॉटलच्या मते अनेक बापांना सर्व मुले सारखीच महत्वाची असतील त्या सर्वांकडे दुर्लक्ष होईल. त्यामुळे मुलापेक्षा पुतण्या होणे हेच बरे. प्लेटोच्या योजनेप्रमाणे सर्व मुलांचा सरकारने ताबा घेणे म्हणजे प्रेम या भावनेचा गळा घोटणे होय. सान्या निया सार्वजनिक मालमत्ता ठरत असतील तर घर कोणी सांभाळायचे? मग स्वैर लैंगिक संबंध असणारे मठच निर्माण होतील. त्यामुळे प्लेटोच्या अनेक विचारातील त्रुटी ॲरिस्टॉटलने मांडल्या.

प्लेटोच्या साम्यवादी (communism) विचाराने तर ॲरिस्टॉटल वैतागतो. अशा विचाराने सहकाऱ्यांशी भांडणेच जास्त निर्माण होतील. खासगी मालमत्ताच हवी. फक्त तिचा वापर सार्वजनिक कामासाठी व्हावा. दया, सौहार्द, सौजन्य हे सद्गुण आहेत. खासगी मालमत्तेशिवाय हे गुण प्रगट होत नाहीत. ॲरिस्टॉटलने प्लेटोच्या विचारातील अपूर्णता पुन्हा एकदा दाखवून दिली.

गुलामगिरी याबाबत ॲरिस्टॉटलची मते तत्कालीन परिस्थितीनुसार होती. तो समानतेवर विश्वास ठेवीत नाही. गुलाम आणि निया यांना समाजात कोणते स्थान द्यावे, हे त्या त्या राजकीय सतेवर अवलंबून राहिले. सर्व नागरिक राजकीय दृष्ट्या समान हवेत का? हा प्रश्न चर्चिला गेला. ॲरिस्टॉटलच्या मते सर्वांत मोठे गुन्हे हे अति झाल्यामुळे झाले, गरजेसाठी नव्हे. स्वस्थता, थंडपणा टाळण्यासाठी कोणी क्रूर राज्यकर्ता बनत नाही.

कोणतेही सरकार, शासन तोपर्यंत चांगले असते, जोपर्यंत ते सर्वांचे चांगले चाहते, करते, पण जेव्हा ते स्वतःपुरते चांगले बघते तेब्हा ते वाईट ठरते.

तीन प्रकारची राज्यव्यवस्था चांगली असते असे ॲरिस्टॉटलला वाटते. monarch संप्राटशाही, aristocracy संरजामशाही, constitutional Government घटनात्मक राज्यव्यवस्था किंवा polity याउलट तीन राज्यव्यवस्था वाईट असतात. tyranny हुक्मशाही, oligarchy आणि Democracy लोकशाही. याशिवाय अनेक राज्यपद्धती मिक्स्ड स्वरूपाच्या असतात.

चांगली किंवा वाईट राज्यव्यवस्था हे ज्यांच्या हाती सत्ता असते त्यांच्या नैतिकतेवर अवलंबून असते आणि राज्यसत्ता कोणत्या स्वरूपाची आहे यावर

अवलंबून नसते. अर्थात हे सर्वांथर्ने खेरे नसते. सरंजामशाहीतील सत्ताधीश चांगल्या गुणांचे असतात तर oligarchy ही श्रीमंतांची सत्ता असते.

ॲरिस्टॉटलच्या मते गुण आणि संपत्ती हे समानार्थी नसतात. या ठिकाणी मध्यम मार्ग चांगला ठरतो. सौम्य स्वरूपाची स्पर्धा गुणवत्ता वाढवते असे ॲरिस्टॉटलचे मत होते. उच्च दर्जाची अभिरुची बाळगणाऱ्यांना सुख आणि गुण यांचा समन्वय साधता येतो. इतर राज्यव्यवस्थेतील फरक हा अधिकतर नैतिक गुणवत्तेवर अवलंबून असतो.

ग्रीकांची लोकशाहीची कल्पना आपल्या विद्यमान लोकशाहीपेक्षा एका टोकाची होती. एखाद्या दंडाधिकाऱ्याची नेमणूक करणे हे मूठभर सत्ताधीशांचे oligarchy काम आहे, तर अनेक दंडाधिकारी एकाच वेळी नेमणे ही लोकशाही ठरते, असे ॲरिस्टॉटलचे मत होते. एकत्र जमलेले नागरिक जे दंडाधिकारी बनत ते कायद्याच्या वरचे असत. ते प्रत्येक प्रश्न स्वतंत्रतेने पार पाडीत. पक्षाच्या मताप्रमाणे हा गट काम करे. त्यामुळे लोकशाहीवर टीका करताना ग्रीकांची लोकशाही समजून घ्यावी लागते.

अथेन्समध्ये क्रांतीच्या लाटा वारंवार येत. मूठभर सत्ताधीश आणि लोकशाहीवादी यांच्यांत मतभेद तीव्र होत असत. लोकशाही राज्यव्यवस्थेत उल्थापालथ सारखी होत नाही पण श्रीमंत आणि सत्ताधीश (olarch) मध्ये ती वारंवार होते. ग्रीसच्या काही राज्यांत त्यांनी शपथ घेतली होती की, I will be an enemy to the people, and will devise all the harm against them which I can."

"मी लोकांचा शत्रू आहे नि त्यांचे जास्तीत जास्त नुकसान मी करेन."

राज्याचा आकार, क्षेत्रफळ किती असावे? याबाबत ॲरिस्टॉटल सांगतो की, राज्याला स्वतःचे स्वतः संरक्षण करता येईल इतकेच क्षेत्रफळ असावे. तितकाच आकार असावा. युद्धकाळात युद्धांचे तंत्र किती विकसित झाले आहे आणि उद्योग किती प्रगत आहे यावर राज्याची व्यापी अवलंबून असावी. सर्वसाधारणपणे स्वावलंबी राज्य असावे यासाठी आवश्यक तेवढे मोठे राज्य असावे, पण इतके मोठे असू नये घटनात्मक सरकारला ते चालवणे कठीण बनावे. ते असे असावे की ज्यामुळे नागरिक परस्परांना ओळखत असतील. त्याखेरीज कोर्टकचेन्यातील न्यायनिवाडे आणि निवडणुका व्यवस्थित पार पडणार नाहीत. आयात-निर्यात व्यापार राज्याने करावा.

पॉलिटिक्स politics या ग्रंथात ॲरिस्टॉटल म्हणतो की, राज्याचे अंतिम ध्येय काय असावे तर To produce cultured gentlemen-man who combine the aristocratic mentality with love of learning and the arts."

सुसंस्कृत नागरिक, सभ्य माणसे ज्यांच्याकडे राजेशाही मनोवृत्ती आणि कलासक्त मन आहे, असे नागरिक घडवणे हे राज्याचे ध्येय त्याने मांडले. अशी आदर्श प्रणाली सॉक्रेटिसपूर्व काळात पेरिक्लेसच्या कालखंडात अथेन्समध्ये होती. सॉक्रेटिसच्या मृत्युनंतर ग्रीस संस्कृतीलाच एक अधोगती प्राप्त झाली आणि पुन्हा १८ व्या शतकात ग्रीक संस्कृतीला चांगले दिवस आले. औद्योगिक क्रांती, वैज्ञानिक प्रगती, शिक्षणाचा प्रसार या गतिमान उत्क्रांतीत नव्या स्वरूपात मानव जगभर दिसू लागला, पण सुसंस्कृत सभ्य गृहस्थ ही कल्पना हळूळू कालौघात लुस होत गेली.

ॲरिस्टॉटलचे फिजिक्स Physics

ॲरिस्टॉटलची दोन पुस्तके महत्त्वाची ठरतात. एक Physics आणि On the Heavens. ही दोन्ही पुस्तके परस्परांना जोडली गेली आहेत. फिजिक्समध्ये विचार मालिका जेथे संपते तेथून पुढे Heavens ची सुरु होते. दोन्हीतील विचार अत्यंत प्रभावी असून गॅलिलिओच्या काळापर्यंत या विचारांनी वैज्ञानिक विचारसरणीवर प्रभाव टाकलेला होता. quinessence आणि sublunary सारखे शब्द ॲरिस्टॉटलच्या वरील दोन ग्रंथांतून आलेले आहेत. ऐतिहासिकरीत्या ही दोन्ही पुस्तके महत्त्वाची ठरतात, यात शंका नाही; मात्र आधुनिक विज्ञानाच्या प्रगतीपुढे त्यांना आता फार महत्त्व राहिलेले नाही.

ॲरिस्टॉटलचे फिजिक्सबद्दलचे मत समजून घेताना तो ग्रीकांसारखा स्वप्नमय, कल्पनेच्या जगात वावरत होता, ही गोष्ट दुर्लक्षिता येत नाही. अर्थात आधुनिक काळातील विद्यार्थ्यांपेक्षा ॲरिस्टॉटलची कल्पनाशक्ती वेगळी होती. आजचा विद्यार्थी मेकेनिक्स, इलेक्ट्रॉनिक्स अशा शब्दापासून सुरु करतो. त्याला कार, मशिन, संगणक माहिती आहे. विमानाला पक्ष्यांसारखे पंख असतात म्हणून ते आकाशात उडते असले तर्कशास्त्र आजचा विद्यार्थी वापरणार नाही. सजीव पक्ष्यांचे महत्त्व आम्ही निर्जीव यंत्रापुढे विसरत चाललो आहोत.

आजच्या मानवाच्या दृष्टीने प्राण्याचे शरीर म्हणजे एक गुंतागुंतीचे मशिन आहे. भौतिक व रासायनिक प्रक्रियांचे ठिकाण आहे. प्राणी आणि मशिन्स यातला भेद आता मिटत चालला आहे.

एखाद्या लहान मुलाला जिवंत प्राणी व इतर वस्तूतला फरक समजतो. प्राणी स्वतःहून हालचाल करू शकतो. अनेक ग्रीकांना विशेषत: ॲरिस्टॉटलला जनरल थिअरी ऑफ फिजिक्सचा उगम या निरीक्षणातून सुचला.

पण प्राण्यांच्या हालचाली आणि आकाशातील ग्रह-तान्यांची गती यात फरक कोणता? ग्रह-तारे यांच्या हालचालीत नियमितपणा आहे. कदाचित प्राण्यापेक्षा ते

अधिक प्रगत असावेत का? त्यामुळे प्रत्येक ग्रीक मुलावर असे संस्कार केले गेले की, चंद्र, सूर्य हे देव आहेत. अॅनाक्झोगोरस या ग्रीक तत्त्वज्ञाने हे नाकाराले. चंद्र-सूर्य जिवंत नाहीत, सजीव नाहीत असे त्याने मांडल्यामुळे खटला दाखल झाला. तो त्याचा गुन्हा होता. सान्या गतीमागे इच्छाशक्ती असते. आकाशातील ग्रह-तान्यांच्या गतीमागेही देवाची इच्छाशक्ती असते आणि पृथ्वीवर मानव आणि प्राणी यांच्या इच्छाशक्तीनुसार गतिमानता येते.

ॲरिस्टॉटलच्या फिजिक्समध्ये वरील चर्चा आढळत नाही. फक्त फिजिक्स मांडताना ॲरिस्टॉटलची कल्पनाशक्ती किती प्रभावी होती हे विसरून चालत नाही. Physics म्हणजे ॲरिस्टॉटलच्या मते Phusis, निसर्गाचे विज्ञान. Phusis म्हणजे वाढ Growth. नैसर्गिक विज्ञान. प्रगतीचे, वाढीचे शेवटचे टोक त्याचा अभ्यास म्हणजे फिजिक्स. वस्तूच्या मूळ स्वभावाची वाढ होते. त्यामुळे वस्तूचा मूळ स्वभाव जाणण्याचा प्रयत्न फिजिक्समध्ये-भौतिकशास्त्रात होतो. प्राणी, मानव, वनस्पती या स्वभावतः निसर्गात जन्मतात, वाढतात, नाश पावतात.

‘काल’ विषयी ॲरिस्टॉटल म्हणतो, असे एक मत आहे, भूतकाळ अस्तित्वात नाही, भविष्यकाळ अजून यावयाचा आहे. त्यामुळे काल ही कल्पना खोटी आहे. पण हे मत ॲरिस्टॉटलने नाकाराले. त्याच्या मते काल ही गती (motion) होय. काहीही मोजायचे असेल तर अंक लागतात. त्यामुळे कालाचा संबंध त्याने आकडमोडीशी (Numeration)जोडला आहे. कालमापन, तास, दिवस, वर्षे याशी त्याने जोडला आहे. कालाच्या पलीकडे काही गोष्टी असतात त्या eternal शाश्वत असतात.

काल आणि गती एकमेकाशी जोडल्या आहेत, असे त्याचे मत होते. ॲरिस्टॉटलच्या physics चा विषय Unmoved mover येथर्पर्यंत येऊन थांबतो. मात्र द्विश्चन लोकांनी ॲरिस्टॉटलच्या काल-गतीवरील मतापासून फारकत घेतली. कारण त्यांच्या मते बायबलमध्ये Universe had a begining विश्वाला आदिकारण आहे, असे मानले आहे.

ॲरिस्टॉटलचे दुसरे पुस्तक Metaphysics यात फार सरळ सिद्धांत आहे. चंद्राच्या खालील सर्व वस्तू नाशवंत आहेत नि त्या निर्माण झाल्या आहेत. चंद्राच्या वरच्या स्वर्गातील वस्तू स्वयंभू आहेत नि त्या अविनाशी, अमर आहेत. पृथ्वीभोवती विश्व फिरते. ती केंद्रस्थानी आहे. चार मूलद्रव्यापासून पृथ्वी बनते -पृथ्वी, जल, वायू, अग्नी. चौथे तत्त्व म्हणजे वर्तुळाकार गती.

पुढे कोपर्निक्स, केपलर, गॅलिलिओ यांना ॲरिस्टॉटल आणि बायबलशी ‘पृथ्वी ही विश्वाच्या केंद्रस्थानी नाही’ हे सिद्ध करण्यासाठी संघर्ष करावा लागला. पृथ्वीला स्वतःभोवती फिरायला एक दिवस लागतो व

सूर्यभोवती फिरायला एक वर्ष लागते हे वैज्ञानिकांनी सिद्ध केले. ग्रह, तरे हे स्वर्गातील देव अमर नसून त्यांचाही अंत होतो. न्यूटनच्या गुरुत्वाकर्षणाच्या सिद्धांतामुळेही ऑरिस्टॉटलच्या अनेक विचारांचा अंत झाला.

ऑरिस्टॉटलचे प्राणिशास्त्र

ऑरिस्टॉटलची प्राणिशास्त्र होती. तो आश्चर्यमय रीतीने नाना प्राणी व नाना वृक्ष-वनस्पती बघत फिरत असे. त्यावेळी त्याच्या मनात आले की, जीवनाची ही जी विविध रूपे आहेत ती व्यवस्थित निरीक्षण करून, त्यांची नीट साखळी जुळविता येईल. या जीवनात विकासक्रम आहे, हे निःसंशय. आकार असो, भावना असो, इंद्रियवेदन असो या सर्वात एक प्रकारची सूक्ष्म विकासगती आहे. अगदी खालच्या थरात सजीव-निर्जीव असे भेद करणे कठीण आहे. सृष्टीची उत्क्रांती फारच हव्हू होत असते. निर्जीवापासून सजीवता कोठे सुरु झाली, असे कोठे म्हणावे. काही नीट समजत नाही. अनिंद्रियातही सजीवतेचा काही अंश असतो. निर्जीवातही काही चैतन्य असते. काही जाती अशा आहेत की त्यांना प्राणी म्हणावे की वनस्पती म्हणावे की कळत नाही, कधी कधी खालच्या विकासाच्या स्थितीतील जीवन इतके सधन असते की तेथे प्रथथक्रण करणे कठीण जाते. त्यांना कोणत्या जातीत घालावे, हे कळत नाही. कारण त्यांच्यात समानताच भरपूर असते, तशी काहीत विभन्नताही अधिक असते. जीवनाच्या प्रत्येक श्रेणीत क्रमाची गती सारखी दिसते, भेदही दिसतात. जीवन विविध आकारातून, प्रकारातून उत्क्रांत होते. जीवन अधिक गुंतागुंतीचे व अधिक बळकट होत गेले. शरीराच्या हालचाली अधिक विकसित झाल्या, त्याबरोबर बुद्धीही वाढली. शरीरावर ताबा ठेवणाऱ्या शक्ती एके ठिकाणी केंद्रित होऊ लागल्या हव्हूहव्हू जीवनाने स्वतःसाठी ज्ञानतंतू व मेंदू निर्मिले आणि परिस्थितीवर स्वामित्व मिळवण्यासाठी मनही धैर्याने पुढे सरकले. ऑरिस्टॉटलच्या समोर या सर्व गोष्टी होत्या, पण उत्क्रांतीवादाचे तत्त्व त्याच्या लक्षात आले नसावे.

ऑरिस्टॉटलच्या वेळी शरीर विच्छेदेनाचे ज्ञान नव्हते. त्यामुळे शरीर-विज्ञानबाबतची त्याची मते अपुरी ठरतात. त्याला शरीरातील स्नायू म्हणजे काय कळले नाही तर नसा व धमन्या यातील फरक त्याला माहीत नाही. तो म्हणतो, रक्ताला थंड करण्यासाठी मेंदू असतो. पुरुषाच्या डोक्यात स्नियांपेक्षा अधिक स्नायू असतात आणि पुरुषापेक्षा बायकांना कमी दात असतात.

अशा चुका राहिल्या तरी ऑरिस्टॉटलने प्राणिशास्त्रात प्रगती केलीच. त्याच्यापूर्वी आणि त्याच्यानंतर कोणाही ग्रीक शास्त्रज्ञाने इतकी प्रगती केली नव्हती आणि नाही. पक्षी व सरपटणारे प्राणी यांची रचना सारखी असते, त्यात साम्य आहे, हे त्याच्या लक्षात येते.

शेवटी ऑरिस्टॉटलने गर्भविज्ञान स्थापले. तो म्हणतो, “वस्तू आरंभापासून कसकशा वाढतात हे जो पाहील त्याला त्याचे फारच सुंदर दर्शन घडेल.” हिपोक्रेट्सने कोंबडीच्या पिलाची अंड्यातील वाढ क्रमशः अभ्यासली. ऑरिस्टॉटलने ते संशोधन पुढे नेले. हे वर्णन वाचून आजचे गर्भशास्त्रपंडित तोंडात बोटे घालतात. वंशदायाबाबत तो अर्वाचीन प्रश्न उपस्थित करतो. एका गोच्या बाईचे लग्न निग्रोशी झाले. तिची मुले शुभ्र झाली मात्र नातू काळे झाले. मग मधल्या पिढीत हा काळा रंग कोठे लपला होता? असा प्रश्न ऑरिस्टॉटल उपस्थित करतो.

ऑरिस्टॉटलच्या संशोधनात चुका असल्या तरी एका माणसाने इतके निर्माण करावे हे खरोखरच आश्चर्य होय. शास्त्राची इतकी भव्य इमारत एकाने कधी उठवली होती का? ऑरिस्टॉटलच्या पूर्वी शास्त्र म्हणून जवळजवळ काही नव्हते, असे म्हणता येईल. काही विस्कळित निरीक्षणे होती. स्फुट अशी टाचणे होती. काही अस्पष्ट कल्पना होत्या, समजुती होत्या. एका माणसाने इतके केले असते तरी त्याला आयुष्य पुरले नसते, परंतु ऑरिस्टॉटलने हे पुस्तक लिहून आपल्या नानाविध प्रचंड कामगिरीचा नुसता आरंभ केला होता.

ऑरिस्टॉटलचे सद्वस्तुशास्त्र

ऑरिस्टॉटलच्या प्राणिशास्त्रातून त्याचे सद्वस्तुशास्त्र जन्मते. जगातील प्रत्येक वस्तू अंतःप्रेरणा असते म्हणून ती वस्तू गतिमान होते. प्रत्येक वस्तू म्हणजे मूळच्या प्रकृतीतून विकसित होऊन झालेला आकार होय. मुलातून विकसित होऊन मनुष्य बनतो. गर्भ हा आकार आणि त्याची अंडाणू हे द्रव्य किंवा प्रकृती(matter) अशा रीतीने त्याच्या मागे मागे जाता आपण ज्या द्रव्याला किंवा प्रकृतीला कोणताही आकार (form) किंवा व्यक्त रूप नसेल अशा मूळ जड द्रव्याच्या अस्पष्ट कल्पनेपर्यंत जाऊन पोहोचून आपण आदि प्रकृतीकडे जातो. आकाराशिवाय द्रव्य (प्रकृती) असणार नाही.

जगातील प्रत्येक वस्तू स्वाभाविकपणे आपल्या विशिष्ट पूर्णतेकडे जात असते. त्यामागे आतून दिग्दर्शन होत असते. पृथ्वीवरील या ज्या सर्व अनंत वस्तू त्यांना कोणी विश्वकर्मा बनवित आहे. आकार देत आहे. दैवी तत्त्व म्हणजे पूर्णतया नैसर्गिक कारणांचा व्यापार यापलीकडे त्याला अर्थ नाही, असे ऑरिस्टॉटलला वाटते.

ऑरिस्टॉटलने देव निर्मिला, तो स्वतःतून निर्मिला. ती त्याचीच प्रतिकृती होती. तो अलिस चिंतनात्मक देव आहे.

ॲरिस्टॉटलचे मानसशास्त्र व कलाविषयक चिंतन

ॲरिस्टॉटलच्या मानसशास्त्रात माणसांच्या सवयीवर भर दिला आहे. त्याच्या मते सवय म्हणजे माणसाचा जणू दुसरा स्वभाव. काही ठिकाणी इच्छास्वातंत्र्यावर भर देतो. तो म्हणतो, आपणास जे काय व्हायचे असेल ते आपण ठरवू शकतो, पसंत करू शकतो. ते ते वातावरण जे आपणास बनवायला मदत करील ते वातावरण, ती परिस्थिती आपण स्वतः निवडतो. कोणती पुस्तके वाचायची, कोणते धंदे करायचे, कोणत्या करमणुका करायच्या, हे सर्व आपणच ठरवतो आणि या सर्वांमुळे आपण आपणास घडवित असतो.

ॲरिस्टॉटल पुनःपुन्हा एक मुद्दा मांडतो की, आपण सदैव निंदास्तुती करण्याचा अधिकार गाजवीत असतो. यातच नैतिक जाणीव, नैतिक जबाबदारी व इच्छास्वातंत्र्य येते. या गोष्टी गृहीत धरल्याशिवाय निंदास्तुती कशी कराल?"

ॲरिस्टॉटल आत्म्याची व्याख्या मोठी मजेदार करतो. कोणत्याही सजीवातील उत्साह, चैतन्यशक्ती म्हणजे आत्मा. वनस्पतीतील पोषक व प्रजोत्पादक शक्ती म्हणजे आत्मा. आत्मा शरीराबरोबर पूर्ण मरत नाही. मानवी आत्म्यातील बौद्धिक शक्तीचा काही भाग हा निष्क्रिय असतो, तो स्मृतीशी संलग्न असतो. हा भाग देहाबरोबर मरतो. कारण स्मृती देहाशी संलग्न असते. देह स्मृतीला धारण करतो, परंतु क्रियाशील बुद्धी किंवा प्रज्ञा, विशुद्ध तिच्छशक्ती ही स्मरणाहून स्वतंत्र आहे व तिचा न्हास होत नाही. ती विश्वात्मक आहे. माणसातील काही तत्त्वे व्यक्तीसाठी तर काही विश्वरूप असतात.

मरणानंतर व्यक्तीची व्यक्तिता राहात नाही. वासना, आसक्ती, प्रेम, द्वेष, राग हे उरत नाहीत तर मन उरते. अत्यंत अमूर्त व अव्यक्तिरूप स्वरूपात मन राहते. अमर आत्मा म्हणजे विशुद्ध विचार, निष्कलंक चैतन्य. ॲरिस्टॉटलचा परमात्मा म्हणजे विशुद्ध क्रिया आहे तर जीवात्मा केवळ चैतन्यमय, ज्ञानमय आहे.

ॲरिस्टॉटलचे सौंदर्यशास्त्र

ॲरिस्टॉटल म्हणतो, कलात्मक कलानिर्मिती ही अंतःप्रेरणेतून जन्मते. त्याचप्रमाणे हृदयभावनांना प्रगट करण्याची उत्कटता असते. तिच्यातूनही कलाकृती जन्मते. वास्तवाची नक्कल म्हणजे कला. कला म्हणजे निसर्गासमोर धरलेला आरसा. कला म्हणजे वास्तवाचे प्रतिबिंब.

माणसाला अनुकरण करण्यात आनंद वाटतो. पशुपद्ध्यांत ही गोष्ट नाही. कलेचे मुख्य कार्य म्हणजे बाह्य रूप दाखवणे नसून वस्तूचे अंतरंग दाखवणे हे आहे. कला आंतरभावदर्शनी आहे.

कलेचा प्राण बाहेरच्या गोष्टींचे बारीकसारीक चित्रण करण्यात नसून अंतरंग प्रगट करण्यात आहे. परमोदात्त कला संगीतप्रमाणे बुद्धी व भावना दोघांना जाऊन भिडते. यातील बौद्धिक आनंद म्हणजेच परमोच्च आनंद होय. यापेक्षा थोर आनंद मानवासाठी दुसरा कोणताही नाही. कलेच्या बाह्य आकारात एकरूपता असावी. त्यात कलाकाराचा हेतू स्पष्ट दिसावा. रंग-रूप, आकार, हेतू यातील एकता म्हणजे कलात्मक रचनेचा प्राण होय. पाठीचा कणा होय.

कलेचे मुख्य काम म्हणजे जीवनावरील भावनांचा बोजा कमी करून आत्मा पुन्हा शुद्ध स्वरूपात अनुभवणे, पाहणे.

अनेक सामाजिक बंधनांनी आपण जखडलेले असतो. शेकडो भावना-विचार अंतर्मनात कोंडलेले असतात. त्यांना वाट करून देणे हे कलेचे मुख्य काम होय. नाटकांच्या स्वरूपात असे मोकळेपण कलाकार अनुभवत असतो.

शोकांतक नाटक करूना, भीती वैगैरे रसांचा आविष्कार करून भावनांना योग्य रीतीने ओसरविते. भावनांचे विरेचन करण्याची कलेची ताकद ॲरिस्टॉटलने मांडली. त्यामुळे कलेची गूढ ताकद समजते.

ॲरिस्टॉटल कोणत्याही विचारांच्या क्षेत्रात शिरो, तेथे काही ना काही तरी नवीन प्रकाश पाडतो. ज्याला ज्याला तो हात लावतो ते तो भूषवितो. ॲरिस्टॉटलच्या प्रतिभेचा व बुद्धीचा तो महान आविष्कार होता.

सारांश

ॲरिस्टॉटलचे ब्रीदवाक्य होते की, कशाचेही कौतुक न करणे, कशानेही विस्मित न होणे. हे त्याचे ब्रीदवाक्य त्याच्याबाबतही लागू पडते. प्लेटो वाचल्यावर ॲरिस्टॉटल वाचणे फार हितावह आहे. त्याचे तर्कशास्त्र आज दोन हजार वर्षे जसेच्या तसे चालत आले. विचारांची नवी शिस्त त्याने लावली. मूलभूत तत्त्वांची त्याने केलेली रचना मानवी मनाच्या इतिहासात चिरंजीव ठरली. प्लेटोप्रमाणेच तो तत्त्वज्ञानातही रमत होता; पण माहिती गोळा करणे, तिचे वार्गिकरण करणे यात त्याचा हातखंडा होता. तो निष्कर्षांकडे धाव घेई. त्याच्यावर टीका करताना म्हणतात की, अतिरेक टाळताना सुवर्णमध्य मिळावा म्हणून तो दोहोंकडे इतके छाटीत आणतो की, शेवटी मागे काहीच उरत नाही. काहीही शिळ्क राहात नाही.

अर्थात अशी टीका फारशी महत्वाची नाही. इतके विविध विचार एकत्र आणण्याची ताकद असणारे एक मन आतापर्यंत जन्मास आले नव्हते. त्याचे कार्य अचाट आहे. जगाला अधिक ज्ञानप्रकाश मिळावा म्हणून ॲरिस्टॉटलइतकी ज्ञानात भर इतर कोणी घालली की नाही, याविषयी शंकाच आहे. त्याच्या पुढील काळात कित्येक शतके अथांग ज्ञानसागरातून अनेकांना स्फूर्ती मिळावी.

ॲरिस्टॉटलचे ग्रंथ सीरियन भाषेतून अरबी व हिंदू भाषेत दहाव्या शतकात भाषांतरित झाले. मग त्यातून इ. स. १२२५ च्या सुमारास लॅटिन भाषेत आले. धर्मशास्त्राला जसे बायबल त्याप्रमाणे युरोपियन तत्त्वज्ञानाला ॲरिस्टॉटलचे ग्रंथ होते. मानव जातीच्या बुद्धीवर इतका प्रदीर्घ काल सत्ता दुसऱ्या कोणत्याही मनाने चालविली नव्हती.

ॲरिस्टॉटलचा अंत

अथेनियन्स स्वातंत्र्यासाठी भुकेले होते. त्यातून ॲरिस्टॉटलविषयीचा परकेपणा वाढत निघाला होता. त्यामुळे जनमत विरोधात चालले. सारे म्हणू लागले, ॲरिस्टॉटलला हृदपार करा किंवा मारा. त्याच्याविरुद्ध कारस्थाने रचू लागली.

इकडे अकस्मात ख्रि. पूर्व ३२३ मध्ये ॲलेकझांडर दि ग्रेटचे बॅबिलोन येथे निधन झाले. त्यामुळे ॲरिस्टॉटल एकाकी पडला. मॅसडोनियनचा मूळ असल्याने अथेन्सवासी त्याच्यावर सूडाची भाषा करू लागले. ग्रीक लोक सॉक्रेटिसप्रमाणे आपला बळी देतील इतके त्याला समजून चुकले. युबेई (Euboea)चे बेट Chalcis चालसीस येथे ॲरिस्टॉटलने आश्रय घेतला. ३२२ ख्रि. पूर्व मध्ये त्याचे एकाकी निधन झाले.

काही शतकानंतर इंग्रजी कवी जॉन ड्रायडेन John Dryden ने त्याला आदरांजली वाहताना म्हटले, “He made his torch a universal light.” त्याने आपला प्रकाश वैशिक प्रकाश बनवला. थॉमस ऑफ्लीनाय, डांटे, स्पेन्सर, गटे यांसारख्या असंख्यांना ॲरिस्टॉटलच्या ज्ञानाने स्फूर्ती दिली. प्रकाश दिला.

ज्ञानाचे असे एकही क्षेत्र नाही की, ज्यावर या थोर महापुरुषाच्या ज्ञानाचा प्रकाशझोत पडला नाही.

सॉक्रेटिस, प्लेटो, ॲरिस्टॉटलनंतर

ग्रीकच्या तात्त्वज्ञानिक इतिहासाचे तीन कालखंड महत्त्वाचे ठरतात. पहिला छोटी शहर राज्ये. ती सप्राट फिलिप आणि ॲलेकझांडरने मोडली. दुसरा कालखंड म्हणजे इजिसचा कब्जा रोमन साप्राज्याने किलओपात्राच्या मृत्यूनंतर घेतला आणि तिसरा कालखंड म्हणजे रोमन साप्राज्याने ग्रीस जिंकला. यापैकी पहिल्या कालखंडात स्वातंत्र्य आणि बेशिस्त होती. दुसऱ्या कालखंडात परकीय सत्ता, बेशिस्त आणि तिसऱ्या कालखंडात परकीय सत्ता होती, पण शिस्त आली.

यातील दुसऱ्या कालखंडाला (Hellenistic age) हेलेनिस्टिक एज असे म्हणतात. या काळात गणित आणि विज्ञान या विषयांत ग्रीकांनी अभूतपूर्व यश

मिळविले. इपिक्युरियन आणि स्टोइक विचारांची पायाभरणी झाली. संशयवादाचाही विचार पसरला. ख्रिस्तानंतर तिसऱ्या शतकात ग्रीक तत्त्वज्ञानात नवी भर पडली नाही. नवप्लेटोवादी तयार झाले, इतकेच. या दरम्यान रोमन लोकांनी ख्रिश्चन धर्माचा सर्वत्र विजयी संचार, प्रसार सुरु केला होता.

ॲलेकझांडरच्या अल्प कालावधीत ग्रीकांचे जगच बदलून गेले. ख्रि. पूर्व ३३४ ते ३२४ या दशकात त्याने एशिया मायनर, सीरिया, इजिस, बॅब्लोनिया, पर्शिया, समरकंद, बॅक्ट्रिया आणि पंजाब एवढा प्रचंड भूभाग जिंकला होता. जगात नामवंत अशा बलाढ्य पर्शियन साप्राज्याची केवळ तीन युद्धात ॲलेकझांडरने धूळदाण उडवली. बॅब्लोनियन संस्कृतीमधल्या रूढी, परंपरेवर ग्रीक संस्कृतीचा प्रभाव पडला. पारशी आणि भारतीय धर्मपरंपरावरही ग्रीक संस्कृतीचा प्रभाव पडला.

त्या काळात भारत व पूर्व-पश्चिमेकडे बुद्ध धर्माचा प्रभाव सर्वाधिक पसरत चालला होता. ॲलेकझांडरने अफगाणिस्तानच्या दक्षाखो-न्यात धडक मारली. जाक्सारट Jaxartes आणि इंडसच्या उपनद्या ओलांडल्या तेव्हा तेथे ग्रीक विचारांच्या संस्था उभारल्या, ग्रीक शहरे वसवली. तेथली राज्ये स्वायत्त सरकार चालवीत. त्याच्या सैन्यात अधिकतर मॅसडोनियन होते व सक्तीने सामील केलेले ग्रीक योद्धे होते. प्रारंभी ॲलेकझांडर स्वतःला ग्रीक संस्कृतीचा प्रतिनिधी मानीत असे; मात्र जसजसे त्याचे साप्राज्य पसरत निघाले तसा त्याने ग्रीक नि रानटी टोळ्यांत एक मैत्रीपूर्ण संबंध जोडले.

ग्रीकांच्यामध्ये आपण श्रेष्ठ आहोत असा अहंगंड होता. रानटी टोळ्यांच्या तुलनेत तो रास्तही होता. जेव्हा ॲरिस्टॉटल म्हणतो, ‘उत्तरेकडच्या समाजात उत्साह जादा आहे पण दक्षिणेकडचे अधिक सुसंस्कृत आहेत त्यावेळी हाच ग्रीकांचा मूळ स्वभाव प्रगट होतो आणि तो ठामपणे सांगतो की, ग्रीक उत्साही आहेत नि सुसंस्कृतही आहेत. प्लेटो नि ॲरिस्टॉटल या दोघांचाही ग्रीकांना गुलाम करण्याला विरोध होता, मात्र स्वतः ॲलेकझांडरने हे मत मानले नाही. त्याने असंस्कृत, क्रूर, रानटी जमातीतील दोन राजकन्यांशी विवाह केला. शिवाय आपल्या लष्करातील अनेकांना पर्शियन शियांशी विवाह करायला लावला. यामागे विचारी ग्रीकांना विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेचा, जग हे एक आहे, साऱ्या मानवजातीचा व्यापक विचार करायला हवा. हे तत्त्व त्याला बिंबवायाचे होते. यातून असंस्कृत जातीच्या लोकांना ग्रीक तत्त्वज्ञान व विज्ञानाचा परिचय झाला. ग्रीकांना त्या जमातीच्या अंधश्रद्धा काय आहेत, हे समजले. ग्रीक समाज अधिक व्यापक झाल्याने निखल ग्रीक संस्कृती राहिली नाही. ती बदलत गेली.

ॲलेकझांडरने दलणवळणाची जी बंदे खुली केली होती त्यातूनच नव-सॉक्रेटिस -८६

विचारांचे लोंदे येऊ लागले. पौर्वात्य विचारांचा सागर जोराने आत शिरला. युरोपियन मनोभूमीच्या सखोलतेवर हा सागर पसरला. ग्रीकांच्या रुढी, गूढ अतिमानुषी कल्पना, भोळ्या समजुतीच्या धर्माला खतपाणी मिळाले. त्याचा जोमाने प्रसार झाला.

फेनिशियन व्यापारी झीनो याने ख्रि. पूर्व ३१० च्या सुमारास स्टोईक तत्त्वज्ञान अथेन्समध्ये आणले. पौर्वात्य देशातून जे अनंत विचारप्रवाह झिरपत होते त्यातलाच हा एक होता. स्टोइसिझम व एपिक्युरेनिझम-सोशिकवाद. कष्टवाद-सुखवाद-पराजयाचा मुकाट्याने स्वीकार व पराजयाचा विसर पडावा म्हणून सुखात रंगून जाणे ही दोन्ही तत्त्वज्ञाने आली. नैतिक विचारांच्या अगदी विरुद्ध असलेले हे विचारप्रवाह ग्रीक लोकांना अगदी अपरिचित होते असे नाही. दुःखी व दुर्मुखलेला हिरांकिट्स् व हसरा तत्त्वज्ञानी डेमोक्रेटिस या दोहोत हे प्रवाह दिसतात आणि सॉक्रेटिसच्या शिष्यातही दोन संप्रदाय निर्माण झाले होते. एक संप्रदाय कर्मशून्यतेवर भर देत होता तर, दुसऱ्या सुखवाद सांगत होता. सिनिकांचा नेता अँटिस्थेनिय होता. सुखवादाचा नेता अँरिस्टिपस होता, परंतु हे विचार विक्षिपणाने मानले जात होते. सार्वभौम अथेन्सने या विचारांचा स्वीकार केला नव्हता, परंतु खरोनियाच्या लढाईतील रक्तपात पाहिल्यावर, थिबाची राखारंगोळी पाहिल्यावर अथेन्स डायोजिनीसचे म्हणणे ऐकू लागले आणि अथेन्सचे वैभव लुप्त झाल्यावर झीनो व एपिक्युरिस यांचे विचार स्वीकारावयास अथेन्स अनुकूल बनले.

ख्रिस्तानंतर दुसऱ्या शतकात ग्रीक एकाकी पडले. त्यांचा राजा Menander मेनांदर, त्याचे भारतातील राज्य फार व्यापक होते. त्याच्या बुद्धिस्त भिक्खूबोरव अनेक वेळा चर्चा व्हायच्या. सुसंवाद व्हायचा. त्याची नोंद पाली भाषेत आहे. चिनी भाषेतही पहिल्या चर्चेत मूळ ग्रीक तत्त्वज्ञान होते, तर नंतरच्या भागात तो बुद्धिस्त झाला अशी नोंद आहे, पण ते अनेतिहासिक असावे.

एक मात्र निश्चित, की जेथे जेथे बुद्धिविचार जाईल तेथे तेथे बुद्ध धर्माचा स्वीकार लोक करीत. सप्राट अशोक (२६४-२२८ ख्रि. पूर्व) याने बुद्ध धर्म सर्वदू पसरवला. अनेक शिलालेखातून बुद्ध संदेश कोरून ठेवला. आपले धर्मप्रसारक दूत मॅसडोनियन व राजाकडे पाठवले. अलेकझांडरच्या साप्राज्याचे वारस टॉलेमी-Ptolemy, अँटिगोनस Antigonus, मँगस् Mags यांच्यापर्यंत बुद्धसंदेश पोहोचला. जसे ग्रीसमध्ये २५०० वर्षांपूर्वी प्रजासत्ताक राज्ये होती, तशी त्याच काळात भारतातही होती. तेथे जसा सॉक्रेटिस तसा भारतात गौतम बुद्ध. दोहोंनीही सदाचाराचा संदेश दिला. स्वतःचा शोध स्वतः घ्या. वस्तुनिष्ठीत्या सत्याचा शोध घ्या, हा संदेश दिला. या दोहोंच्या तत्त्वज्ञानात विलक्षण साम्य आहे. हजारो मैल दूर असणाऱ्या भारत नि ग्रीसमध्ये मानवी प्रजेने घेतलेली झेप यातील साम्य स्थळे पाहून

मन आश्चर्यचकित होते.

सॉक्रेटिस व गौतम बुद्धांनी आपल्या संदेशाची एकही ओळ लिहिली नाही. जाहीर व्याख्याने, प्रवचने दिली नाहीत. मानवी मनाच्या परिवर्तनाचा ध्यास त्यांनी घेतला. मूल्याशी तडजोड त्यांनी केली नाही. असे म्हणतात की, थोडेसे तत्त्वज्ञान माणसाला नास्तिकतेकडे झुकवते, परंतु तत्त्वज्ञानाचा गहिरा अभ्यास मानवी मनाला धर्माकडे नेतो. सॉक्रेटिस, प्लेटो, अँरिस्टॉटल या ग्रीक त्रिमूर्तीचा अभ्यास हा नेहमीच मानवाला अधिकाधिक प्रज्ञेकडे Wisdom नेणारा आहे. त्यांची तोंडओळख करून देण्याचा हा प्रयत्न आहे. भविष्यकालीन तत्त्वज्ञानाचे काम माणसाचा विचार स्वच्छ करणे होय. आजच्या काळातील जे सामाजिक व नैतिक संघर्ष आहेत त्याची स्पष्ट कल्पना व त्यावरील उपाय तत्त्वज्ञानामुळे मिळू शकतात. जीवनाच्या परस्परविरोधी घटकात समन्वय साधून समाजमन अधिक उन्नत होईल अशी व्यापक, विशाल व दूरदृष्टी तत्त्वज्ञान देऊ शकते. अशा ज्ञानातूनच सॉक्रेटिस, प्लेटोला अभिप्रेत असणारा तत्त्वज्ञ राजा आजही निर्माण होईल. सॉक्रेटिस, प्लेटो, अँरिस्टॉटल स्वतः राजधारण्याचे वारस नव्हते, ते तत्त्वज्ञ होते, पण तत्त्वज्ञ राजा बनू शकले नाहीत; मात्र भारतातील शाक्य वंशाचा राजपुत्र सिद्धार्थ गौतम पुढे बुद्ध झाला. ज्ञानी झाला. त्याच्या विचारांनी, तत्त्वज्ञानाने जग पादाक्रांत केले या अर्थी ते चक्रवर्ती सप्राट होते. म्हणून सहजच त्यांना जगातला पहिला तत्त्वज्ञ राजा म्हणायला काहीच हरकत नाही. सॉक्रेटिस, प्लेटोचे स्वप्न बुद्धाच्या रूपाने मानवजातीत साकारले होते.

अथेन्समधली जागतिक तत्त्वज्ञान परिषद

पाश्चिमात्य संस्कृतीचे जन्मस्थळ म्हणजे ग्रीस. या देशाला ३५०० वर्षांची नोंद असलेला प्राचीन इतिहास आहे. हजारो वर्षांपूर्वीची दगडावर कोरलेली लिपी आजही आधुनिक ग्रीक तरुण वाचू शकतो. ‘युनेस्को’ने जागतिक वारसा म्हणून वीसहून अधिक जागा संरक्षित केल्या आहेत त्यांत ॲक्रोपोलिस, ऑलंपिया, डेल्फी, डेलॉस, इपिडॉरस, सामोस, माऊंट, अंथोस, मेरिअरा, मायसीने, न्होडेस यांचा समावेश आहे. साधारण सरकारी आणि खासगी अशी तीनशे म्युदिन्यम्स उत्तमरीत्या ग्रीसचा इतिहास जगापुढे प्रदर्शित करतात.

ग्रीस हे नाव ब्रिटिशांनी दिले. त्यामुळे प्रत्येक ग्रीक नागरिक हेलेनिक संस्कृती असे अभिमानाने म्हणतो नि ॲथिना देवतेचे नाव अथेन्सला देतो. या देशात आधुनिक लोकशाही तत्त्वांचा, न्याय व्यवस्थेचा, समानतेचा, विज्ञानाच्या विविध शाखा, ललित, साहित्य नि कलांचा जन्म झाला. अर्थात याला कारण ख्रिस्तांच्या जन्मापूर्वी म्हणजे २५०० वर्षांपूर्वी पायथागोरेस, सॉक्रेटिस, प्लेटो, ॲरिस्टोटेल या तत्त्वचिंतकांनी ग्रीसचं वैचारिक जग उजळून गेलं आहे.

ग्रीसची राजधानी अथेन्सच्या इतिहासात प्रथमच २३वी जागतिक तत्त्वज्ञान परिषद ४ ते १० ऑगस्ट २०१३ मध्ये भरली. तिची तयारी गेली पाच वर्षे चालली होती. जगभरातले तीन हजार तत्त्वज्ञ, विचारवंत त्यासाठी उपस्थित राहिले. ‘वर्ल्ड कॅंग्रेस ॲफ फिलॉसॉफी’ या शिखर संस्थेने ही परिषद भरवली होती. जगभरातून जगप्रसिद्ध तत्त्वज्ञानबरोबर नव्या पिढीतील संशोधक तरुण-तरुणींनी उपस्थिती लावली. ही एक अपूर्व संधी होती. माझा संशोधन पेपर स्वीकारल्याचं जागतिक परिषदेच्या अध्यक्षांचं पत्र आणि परिषदेला येण्याचं आमंत्रण मिळाल्यावर मला अतिशय आनंद झाला; मात्र सर्व खर्च पेलावा लागणार म्हटल्यावर, युरोचा वाढलेला दर पाहून विचार सोडून दिला; पण या ऐतिहासिक घटनेचे साक्षीदार होण्याची, या परिषदेत सहभागी होण्याची सुवर्णसंधी सोडू नये, म्हणून अनेक मित्रांनी आग्रह धरला, सक्रिय आर्थिक सहाय्य केलं. त्यामुळे हा दौरा यशस्वी झाला आणि परिषदेनंतर मध्य ग्रीस आणि मायकॉन, सँटोरिनिसारख्या जगप्रसिद्ध पर्यटन स्थळांचा आनंदही लुटता आला.

अथेन्सला सूर्यास्तच रात्री आठ वाजता होतो. त्यामुळे ॲक्रोपोलिस या भागातील ‘ओडेआन ॲफ वेरोडस् ॲंटिक्स’ या प्राचीन अर्धगोलाकार दगडी स्टेडियमकडे लोकांची पावले वळू लागली. तिथे प्रत्येक प्रतिनिधीला चुंबकीय पट्टी असलेली प्रवेशिका दिली जाते. एका सहा मजली उंच भव्य दगडी कमानीतून प्रवेश होतो नि दोन हजार वर्षांपूर्वीची दगडी पायऱ्यांची बैठक व्यवस्था पाहून आपण थक्क होतो.

प्रत्येक जण आपापल्या नंबरच्या सीटवर स्थानापन्न होतो. बघता बघता दहा हजार श्रोते जमतात. व्यासपीठावर रंगिबेरंगी प्रकाशझोताचं नर्तन सुरु होत. जवळच ग्रीक और्केस्ट्राची वाद्ये रचलेली होती. प्रत्येकाला व्यासपीठ स्पष्ट दिसत होत. भव्य व्यासपीठावर टेबल, खुर्ची, पाहुणे, अध्यक्ष, वर्के कोणीही नव्हत. एक-एक वर्का येत होता. त्यावर प्रकाशझोत पडत होता. बाकी सर्वत्र मंद प्रकाश, वर निळेभोर आकाश. थोड्या वेळाने चमचमणाच्या चांदण्यांनी ते भरून गेलं. अथेन्सच्या महापौरांनी स्वागत केलं. जागतिक कॉंग्रेसच्या अध्यक्षांनी मनोगत मोजक्या शब्दात व्यक्त केलं. त्यानंतर ग्रीसचे सांस्कृतिक मंत्री पांजी ओटोपांडलोस व्यासपीठावर येतात. जितक्या जोशपूर्ण भाषेत ते बोलतात, तितक्याच जोशपूर्ण भाषेत ग्रीसची उपस्थित सात हजार जनता त्यांचा निषेध करते. आम्ही पाहुणे गोंधळतो. “परत जा. तू मूर्ख आहेस. गेट आऊट” अशी मुक्ताफळे त्यांना ऐकावी लागतात. नंतर ग्रीसमधल्या पत्रकारांशी चर्चा करताना समजलं की, ग्रीसमध्ये लोकशाही नावालाच आहे. तिथे हुक्मशाहीच आहे. ग्रीस आर्थिकरीत्या डबघाईला आला आहे. परिषदेला सरकारने आर्थिक सहाय्य दिलं, त्यामागेही राजकारण होते. मार्क्सवादाचा बुरखा पांधरून मूठभर नेते जनतेला लुबाडत होते.

सॉक्रेटिसच्या काळात २५०० वर्षांपूर्वी अशीच परिस्थिती होती. मूठभर लोक लोकशाहीच्या नावावर सर्वसामान्यांची लूट करत होते. सॉक्रिटिस अथेन्सच्या चौकाचौकात जाऊन जनजागृती करत होता. त्याची त्याला शिक्षा मिळाली. विष पिऊन जीवन संपवण्याची. ती गुहा, तो तुरुंग आजही त्याची साक्ष देतो. जणू सॉक्रेटिसचा आत्माच जनतेच्या उद्रेकातून प्रकट होत होता.

या भाषणानंतर मात्र मध्यरात्रीपर्यंत जगप्रसिद्ध वाय्हवृदांनी, त्यातील तीनशे स्त्री-पुरुषांनी गायन, नृत्य नि वाय्हाद्वारे अप्रतिम कलाप्रदर्शन केलं. बिथोवनचा स्वरमेळ स्वर्गातून ॲक्रोपोलिसच्या थिएटरमध्ये अवतरले होते. त्या स्टेडियमच्या भिंतीवर लेसर किरणांतून ग्रीक हिरोंचे चेहरे साकारत होते. बदलणारे रंग, प्रकाशझोत गूढ वातावरणात घेऊन जात होते. ग्रीस संगीतानेही कान तृप्त झाले. साच्या कलाकारांचं, नर्तकांचं, गायकांचं टाळ्यांच्या गजरात श्रोत्यांनी अभिनंदन केलं आणि कलाकारांनी नग्रंतेने वाकून त्याचा स्वीकार केला. वाय्हवृदप्रमुख कलकोशीले कलेनीच यांना दुसऱ्या दिवशी भेटून त्यांचं भारतीयांच्या वतीने मी अभिनंदन केलं.

“मानवी बुद्धीच्या यशोगाथेचा हा मोठा उत्सव आहे. प्रत्येक संस्कृतीचं हे यश आहे. ऐतिहासिकरीत्या आम्ही कोठे आहोत, याचा आढावा घेण गरजेचं होतं. तत्त्वज्ञानाची दुसरी बाजू म्हणजे जीवन जगण्याची, त्याची बाजू म्हणजे जीवन जगण्याशी त्याचा प्रत्यक्ष संबंध. भविष्यात चांगली मूळ्ये व विचारांचा प्रभाव जगात

वाढेल. अनेक राजकीय संघर्षमुळे मानवजातीपुढे संकटं उभी आहेत. मुक्त समाज हा काही संघर्षपासून दूर राहतो,” अशा शब्दांत जागतिक फिलॉसॉफी काँग्रेसचे अध्यक्ष प्रो. विल्यम एस. मॅकब्राईड यांनी परिषदेची भूमिका स्पष्ट केली.

या परिषदेची व्यासी फार मोठी होती. दररोज सकाळी स्कूल आँफ फिलॉसॉफी, अथेन्स विद्यापीठात मुख्य सभागृहात जगातील नामवंत तत्त्वज्ञांची भाषण होत. भव्य सभागृह खचाखच भरलेलं असे. लोक पायऱ्यांवर, जमिनीवरही बसत. जर्मन तत्त्वज्ञ जुरगन हॅबरमास यांना फार मोठा मान होता. सारं सभागृह उटून त्यांना अभिवादन करत असे. अनेक वक्ते त्यांच्या विचारांचा उल्लेख करत. जगभर एक आंतरराष्ट्रीय कायदा होण्यामुळे जागतिक ऐक्य निर्माण होण्यास मदत होईल, हा त्यांचा प्रमुख विचार होता. सुदैवाने मला त्यांना भेटा आले.

वैज्ञानिक तत्त्वज्ञान, विध्वंसानंतरचं जपानी तत्त्वज्ञान व विज्ञान, बुद्धिज्ञम हे तत्त्वज्ञान, धर्म की मानसशास्त्र, कार्ल पॉपर, कर्कगार्ड, टेक्नॉलॉजी अँड एनव्हायरमेंट, प्राचीन ग्रीस आणि भारत, जैनिझम, फिलॉसॉफी अँड पब्लिक लाईफ, फिलॉसॉफी आँफ सायन्स, असे सन्तर विषय परिषदेत चर्चिले गेले. एकापेक्षा एक सखोल तत्त्वचिंतनाने वैचारिक भूक तृप्त झाली. अनेक नवे परिचय झाले. परिषद भरलेही इमारत नऊ मजल्यांची होती. अनेक मजल्यांवर पुस्तक प्रदर्शनं, रेस्टॉरंट, बैठकीसाठी हवेशीर जागा, पेंटिंग गॅलरीज होत्या. अनेक चर्चासत्रात भाग घेता येत असे. एखाद्या विषयावर तार जुळली की, मग तासन् तास गप्पा रंगत. मध्येच लंच ब्रेक किंवा कॉफी ब्रेक घ्यायचा. दोनशे रुपयांना एक काळी कॉफी घ्यायची नि सायंकाळी कोणत्या ठिकाणी स्पेशल फिलॉसॉफी सेशन आहे याचा शोध घ्यावा लागे. परिषदेत अथेन्समध्ये त्या ठिकाणी कोणत्या बसने, मेट्रोने जायचं याचं मार्गदर्शन केलं जाई. त्या खास सेशनचं बुकिंग अगोदरच झालेलं होतं, पण आम्ही त्या त्या वेळी तिथे पोहोचत असू. काही वेळा पाच-सहा किलोमीटर चालत जात होतो. आम्हाला खुर्चीवर बसायला मिळेल, याची आशा नसे; पण प्रत्यक्षात आमच्यासारखे शेकडो तत्त्वप्रेमी चक्र जमिनीवर, मातीत मांडी घालून तासन् तास बसत. हजारो वर्षांपूर्वी उंच डोंगरावर राजधानी आणि खाली आजूबाजूला वाहणाऱ्या नद्या, नाले, फळबागा, शेती, गुंफा होत्या. या वातावरणात सॉक्रेटिस, प्लेटो फिरत फिरत चर्चा करीत. पुढे प्लेटो, ऑरिस्टॉटल ॲक्डमी स्थापन झाल्या. रोमन आणि तुर्की परकीय आक्रमकांनी त्या उद्धवस्त केल्या. त्यांच्या मूळ जागा शोधण्यात आल्या. या वर्षी परिषदेने ६ ऑरिस्टला सायंकाळी प्लेटो ॲक्डमीच्या जागेवर ‘ग्रीक तत्त्वज्ञ आणि आधुनिक काळ’ यावर चर्चासत्र घेतलं. ख्रिस्तपूर्व ३८७ मध्ये प्लेटो, सिसोलो, त्यांचे मित्र या ठिकाणी जीवन तत्त्वज्ञानाची चर्चा करीत. जगभरचे तत्त्वज्ञ या ठिकाणी जमले. ही

ऐतिहासिक आनंदी घटना होती. प्लेटोची ॲक्डमी राजकीय कुटुंबांना जशी ज्ञानदान करे. तशी शेतकऱ्यांच्या मुलांनाही मोफत शिकवत असे, ज्ञानाला फी नव्हती.

दुसऱ्या दिवशी सायंकाळचं स्पेशल सेशन सेंट फोटेनिसच्या चर्चजवळच्या गुंफेजवळ होतं. सॉक्रेटिस ॲॉलंपियानाजवळ नेहमीप्रमाणे अनवाणी चालत असे. फायेझसही तसाच चालत होता. दोघं बोलत बोलत शहराबाहेर येतात आणि तेथे सॉक्रेटिस प्रार्थना करतो.

God of this place grant to me that, I be made beautiful in my soul within, and all external possession be in harmony with my inner man. May I consider the wise man rich, may I have such wealth as only the self restrained man can bear or endure. For me that prayer is enough.

प्लेटोबोरोबर वीस वर्ष घालवल्यानंतर ॲॉरिस्टॉटलने ख्रिस्तपूर्व ३३५ मध्ये तिसियम स्थापन केलं. ॲलेकझांडर दी ग्रेट त्याचाच शिष्य. या ठिकाणी ग्रंथालय जतन केलं गेलं. या मूळ ठिकाणी १० आँगस्टचं विशेष चर्चासत्र पार पडलं. त्याच रात्री परिषदेचा सांगता समारंभ अथेन्स विद्यापीठात पार पडला. रात्री सर्व प्रतिनिधींना पार्टी देण्यात आली.

या परिषदेत ७ आँगस्टला ‘विज्ञानाचं तत्त्वज्ञान’ या सेशनमध्ये मी विज्ञान व तत्त्वज्ञानाला काल या संकल्पने आधारे समन्वय या विषयावर पेपर सादर केला. पॉवर पॉर्ट ऐक्सेनही शोत्यांना आकर्षक वाटलं. त्यावर प्रश्नोत्तरे रंगली. विषय नावीन्यपूर्ण आणि उद्बोधक, विचारप्रवृत्त करणारा वाटल्याची प्रतिक्रिया जगातल्या विविध विचारवंतांनी व्यक्त केली. अनेकांनी माझं अभिनंदन केलं. माझ्या चाळीसेक ग्रंथांच्या छायाचित्रांचं रशियन प्राध्यापकाने कौतुक केलं तर एक ग्रीक प्राध्यापक म्हणाला, “तुमच्या भारतीय भाषेत एवढी पुस्तकं लिहायला मला चार जन्म घ्यावे लागतील.”

ग्रीसमध्ये पर्यटन

ग्रीसची आर्थिक उलाढाल पर्यटनावर अवलंबून आहे. या देशाच्या ताब्यात एक दोन नाही, तर तब्बल तीन हजार बेटे आहेत. म्हणजेच तितका मोठा समुद्रकिनारा, निळाभोर, स्फटिकवत समुद्र आणि पर्यटकांना उपलब्ध असणारी आरामदायी हॉटेल्स, समुद्रक्रिडेच्या आधुनिक नौका, स्कूटर्स उपलब्ध असल्यामुळे विशेषत: युरोप आणि तुर्कस्तान व आफ्रिकेतले श्रीमंत लोक ग्रीसकडे आकर्षित होतात, पण भारतातले फार कमी पर्यटक इकडे वळतात.

मी चार दिवसांची क्लासिकल टूर निवडली. अथेन्स विद्यापीठाजवळचे 'गोल्डन एज हॉटेल' सोडून आम्ही दुसऱ्या हॉटेलमध्ये गेलो, परंतु अथेन्समध्ये आधीच आम्ही नॅशनल म्युझियम, सॉक्रेटिस प्रिझन, प्राचीन बाजारपेठ आणि पार्लमेंट, अँक्रोपोलिसला पूर्ण प्रदक्षिणा घातली होती. सिटी ट्रॉमध्ये अँक्रोपोलिस म्युझियम होते. ग्रीसमधली असंख्य म्युझियम म्हणजे या देशाचा चालता-बोलता इतिहास. या म्युझियमची फी साधारण पाच-सहाशे रुपये असते.

ख्रिस्तपूर्व ७५० साली टेकडीवरचे शहर अपटाऊन आणि खाली पसरलेले डाऊन टाऊन म्हणून ओळखले जाते. संरक्षणाची भिंतही होती. रोमन साम्राज्याने हा देश जिंकला त्यावेळी तिथल्या मौल्यवान वस्तूंची लूट झाली. त्या रोमला नेण्यात आल्या. त्याचप्रमाणे रोमन शिल्पकलेचा, वास्तुशास्त्राचा प्रभावही ग्रीसवर पडला. प्राचीन काळी देवदेवता, मंदिर, अर्तीद्विय शक्ती, बळी प्रथा, कुस्ती, बॉक्सिंग, सर्पविषाचा आजार बरे करण्यासाठी प्रयोग या सांच्याचे पुरावे शिल्पाद्वारे संग्रहालयात पाहायला मिळतात.

पूर्वीपासून ही शिल्पे मोकळ्या सूर्यप्रकाशात असल्याने अँक्रोपोलिस हे जगातलं एकमेव असं संग्रहालय आहे की, जिथे सर्व बाजूंनी सूर्यप्रकाश शिल्पावर पडतो. काचेच्या फ्लोअरिंगमुळे मूळ प्राचीन अथेन्सचे आजही जतन केलेले अवशेष पाहता येतात. शिवाय अॅनिमेशन तंत्राचा वापर करून तयार केलेल्या फिल्म्सही तिथे सतत प्रदर्शित केल्या जातात.

अथेन्स हे नाव अँथिना या देवतेमुळे पडले. तिच्या पूजेमुळे येथे मोठ्या प्रमाणात ख्यांचे पुतळे उभारले गेले. या पुतळ्यांसाठी वापरलेल्या संगमरवरामध्ये लोहकण आहेत. त्यावर हवेचा परिणाम झाल्याने ते मळकट दिसतात. त्यावर लेसर किरणांचा मारा करून ते स्वच्छ करण्याचं काम २०१० पासून चालू आहे. ग्रीक अक्षरं ही ख्रिस्तपूर्व ९०० पासून बदललेली नाहीत, त्यामुळे तीन हजार वर्षांपूर्वीचे शिलालेख आजही वाचता येतात. नॅशनल म्युझियम हे अथेन्समधलं महत्त्वाचं संग्रहालय आहे. त्यात पहिल्या दालनात ख्रिस्तपूर्व ५१० मधलं कुस्ती या क्रीडा प्रकारातलं शिल्प आहे. केप आर्टिमिशनच्या समुद्रात सापडलेला झेनू किंवा पोसायडानचा भव्य ब्राँझ धातूचा पुतळा आहे. हा ख्रिस्तपूर्व ४६० मध्ये बनवलेला आहे. इटलीच्या दक्षिण भागात सापडलेला अँफ्रोडाईटचा पुतळा, पीठ दळायचं जातं या संग्रहालयात आहे. त्या काळी दफनभूमीत थडग्यात मृत व्यक्तीचे पुतळे लावायची पद्धत होती. ते विविध पुतळे या संग्रहालयात मांडलेले आहेत. अँफ्रोडाईट या देवतेचा सुंदर नग्न पुतळा एक कथाच सांगतो. मैंदराच्या शरीरातला एक राक्षस तिची छेड काढतो, तेव्हा ती देवता एका पायातील संडल हातात घेऊन त्याला धमकावते. त्याच वेळी पंखधारी देव

आकाशातून तिच्या मदतीला येतो. ग्रीक इतिहासावर आधारित कथांवरचे चित्रपट आणि पाहतो, तो या संग्रहालयातून डोळ्यांसमोर उभा राहतो.

डेल्फी या ठिकाणीही असंच संग्रहालय आहे. पारनेयोस डोंगराच्या टेकड्यांमध्ये हे शहर वसलेलं आहे. परंपरेनुसार डेल्फी हे जगाचे नाभिकेंद्र आहे. पृथ्वी या देवतेची पूजा या ठिकाणी होत असे. इथे देवतेने साप मारला. त्यामुळे त्याची मंदिरं व शिल्प इथल्या संग्रहालयात आहेत. अपोलो या देवतेला इथे सर्वोच्च स्थान होतं. रोमन साम्राज्याच्या ताब्यात असतानाचे अनेक पुतळे इथे पाहायला मिळतात. रथ हाकणाऱ्या सारथ्याचा सुंदर पूर्णाकृती पुतळा, सोन्याने मढवलेले पुतळे उत्खननात सापडले आहेत. त्यानंतर ख्रिस्तपूर्व १६ ते १२ या काळात मायसिनेने संस्कृतीचा प्रभाव सांच्या ग्रीसवर पसरला होता. १८७४ साली या ठिकाणी उत्खनन झाले तेव्हा ख्रिस्तपूर्व १९००-१५८० काळातील पुराण अवशेष इथे सापडले. ग्रीक आणि ट्रॉय यातील संघर्षाचा तो काळ होता.

फ्रेंच आर्कियालॉजिकल स्कूलने १८९२ ते १९०२ पर्यंत इथे महत्त्वाचं उत्खनन केलं, त्यामुळे ग्रीक लोकांना इतिहासाचा मोठा खजिनाच सापडला. आर्जीही फ्रेंच व जर्मन लोकांना या ठिकाणी संशोधनासाठी खास परवाना आहे. १९५२ साली जगापुढे हे संशोधन आलं.

ग्रीसच्या अनेक शहरांत अशी संग्रहालयं आहेत. काचेच्या विविध वस्तू, सोन्या-चांदीचे दागिने, पुतळे याबाबतीत ग्रीस संस्कृती हजारो वर्षांपासून आघाडीवर आहे, यात शंका नाही; मात्र अॅस्ट्रियापासून रोमपर्यंत युरोप फिरताना मला आढळलं की, युरोप हा चित्रकला आणि शिल्पकला यात ग्रीसपेक्षा फारच प्रगत होता आणि भारत त्यात कुठेही कमी नाही.

ग्रीस देशाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीने कलारसिकांना, साहित्यिकांना, कर्वींना भुरळ घातली आहे. होमर, बायरन, ह्युगो व्हान होफमन डायनिसिअस सोलोमन, नोबेल पारितोषिक विजेता जॉर्जिआस सेफरीज आणि ओडिसेस एलिटिस या थोर कर्वींनी आपल्या काव्यातून ग्रीसचं सुंदर वर्णन केलं आहे. हेन्री मिलर म्हणतो, Here the light penetrated directly to the soul, opens the doors and windows of the heart, makes one naked, exposed isolated in metaphysical bliss, which makes every thing clear without being known.

हा प्रकाश ग्रीस लोकांच्या सृजनशीलतेचा, क्रियाशीलतेचा असतो.

प्रथम मला वाट होतं की, ऑलिंपिक क्रीडेची ज्योत अथेन्समध्ये प्रज्वलित होते. प्रत्यक्षात ऑलिंपिया गावी गेलो. अथेन्सपासून चार-पाच तासांच्या प्रवासाच्या

अंतरावर हे ठिकाण आहे. गर्द झाडी, आजूबाजूला डोंगर नि वाहत्या पाण्याच्या नद्या अशा रस्य ठिकाणी या स्पर्धा भरत असत. आजही या ठिकाणी सूर्यकिरण आणि बहिर्गोल भिंग यांच्या साहाय्याने ज्योत पेटवली जाते व समारंभपूर्वक ती ज्या देशात आॅलिंपिक स्पर्धा आहेत तिकडे नेली जाते. पूर्वी ज्या ठिकाणी जिम्नशियम व मोकळं मैदान, पाण्याचे कारंजे होते त्या जागाही पाहिल्या. ऑर्कियालॉजी विषयात पदव्युत्तर पदवी घेतलेल्या आमच्या गाईड इव्हा अस्खलित इंग्रजी व रशियन भाषेत बोलत होत्या. ग्रीक पर्शियन लढाया, शेतकरी, ग्रीसच्या आर्थिक स्थितीपासून ग्रीकच्या भूतकाळाचा सारा इतिहास तिला तोंडपाठ होता. ती सांगत होती की, पूर्वी स्नियांना आॅलिंपिकमध्ये येण्यास बंदी होती. एका स्नीचा नवरा आॅलिंपिकविजेता होता आणि मुलानेही भाग घेतला होता. तो विजयी झालेला तिला पाहायचा होता. त्यासाठी ती पुरुष वेशात स्पर्धेच्या ठिकाणी गेली. तो विजयी झालेला पाहून ती हर्षभराने धावत सुटली नि तिचा बुखांग गळून पडला. अशा कृत्याला तेव्हा मृत्युदंडाची शिक्षा होती, पण न्यायाधीशांनी तिला माफ केलं. तेव्हापासून स्नियांना आॅलिंपिकमध्ये प्रवेश मिळाला आणि पुढे त्याही स्पर्धेत सहभागी झाल्या.

रोमचा बादशाहा निरो येथे आला होता. तो हरला तरी जिंकल्याचं घोषित केलं. आॅलिंपियातील त्याचं निवासस्थान ‘मूर्खांचं घर’ म्हणून दाखवतात. इपिडोरेस या प्राचीन थिएटरला आम्ही भेट दिली. व्यासपीठावरच्या गोल दगडावर उभं राहून तुम्ही कुजबुजलात, तरी हजारो श्रोत्यांतल्या प्रत्येकाला तो आवाज ऐकू जातो.

दुसऱ्या दिवशी पेट्रॉसपासून पुढे निघालो. कोरिन्थिअन समुद्रकिनारा ओलांडून डेल्फीच्या दिशेने निघालो. पर्वतांगांतील अऱ्काकोव्हा या शहराला भेट देऊन डेल्फी पॅलेस या हेरिटेज हॉटेलवर मुक्कामाला आलो. मला कॉफी व टोस्ट हवा होता. दुपारी न जेवल्याने भूक लागली होती. खोलीत फोन वाजला. एक मुलगी हिंदीत बोलत होती, “मी भारतीय आहे, माझं नाव मोनिका. मीच कॉफी-टोस्ट घेऊन येते.” थोड्या वेळात अतिशय आनंदी, हसरी मोनिका आली. खूप दिवसांनी कोणी भारतीय भेटल्याचा तिच्या चेहऱ्यावरील आनंद लपत नव्हता. ती आणि दोन मुली व बलविंदर हा पंजाबचा मुलगा हॉटेल मॅनेजमेंट शिकण्यासाठी तेथे आले होते.

रात्री हॉटेलच्या मालकीणही जेवताना भेटल्या. त्यांनी सांगितलं, “भारतीय मुलं खूप चांगली. अमेरिकन मुलं खूप त्रास देतात.” दुसऱ्या दिवशी सकाळी ब्रेकफास्टला आम्ही मराठीत बोलत होतो. ते ऐकून आनंदाने नाचतच मुंबईची सना बेनूवार आली. ती दादरची राहणारी. नंतर भेटला तो बलविंदर. तिथूनच मी बिहारचे राज्यपाल डॉ. डी. वाय. पाटील यांच्याशी बोललो. त्यांनी परिषदेतल्या व्याख्यानाबद्दल अभिनंदन केलं.

डेल्फीहून कलंबकला जायला निघालो. सायंकाळी शहरात फेरफटका मारला. बाजारपेठ सुंदर होती. सुशोभित बागा, कारंजे, फुलांचे ताटवे, मुक्तपणे चौकात, फूटपाथवर मांडलेली टेबल-खुर्च्या, निवांत पीत बसलेले लोक. दुसऱ्या दिवशी सकाळी मेटिओराच्या काळ्या पहाडाच्या सुळक्यावर बांधलेल्या प्राचीन खिंशचन मठांना भेट दिली. हजारो वर्षांपूर्वी ते शत्रूपासून अत्यंत सुरक्षित ठिकाण होते. पाळणा आणि शिंडीचा वापर करून आत प्रवेश व्हायचा. पुन्हा रात्री अथेन्सला परतलो.

सकाळी मायकॉन्स या बेटावर जाण्यासाठी बंदरावर गेलो. मोठ्या बोटीत प्रवेश केला. सात तासांच्या बोटीच्या प्रवासात अनेक बेटांवर बोट थांबत होती. शेवटी मायकॉनला दुपारी पोहोचलो. सान्या बेटावर दगडच दगड. सारी घरं, हॉटेल्स पांढऱ्या रंगाने व दारे खिडक्या निळ्या रंगाने रंगवलेली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी बसने मध्य चौकात गेलो. तेथून सिटी टूर सुरु होते. मायकॉनच्या अडीच तीन फुटी स्वच्छ बोल्डांतून फिरताना मजा आली. अलिबाबाच्या गुहेसारखी अवस्था. अनेक प्रवासी रस्ता चुकत होते. त्या बेटावर एक भाग इटलीच्या व्हेनिस शहरासारखा पाण्यात होता. प्राचीन पवनचक्या आणि समुद्रकिनाऱ्यावर पहुडलेले असंख्य परदेशी पाहुणे.

पुन्हा तिसऱ्या दिवशी बोटीने आम्ही सँटोनेरी बेटाकडे निघालो. सायंकाळी सूर्यास्ताच्या वेळी एका हॉटेलवर पोहोचलो. त्या ठिकाणचा सूर्यास्त जगप्रसिद्ध आहे. दुसऱ्या दिवशी सायंकाळपर्यंत वेळ होता. पायी चालत गेलो नि सौंदर्याचा खजिनाच उलगडला. अतिशय सुंदर निसर्ग होता. पुन्हा तिथून बसने गावात आलो. बाजारपेठेत फिरलो. वस्तु चांगल्या होत्या, पण युरो चलनातल्या किमती भारतीयांना महागच! पुन्हा हॉटेलवर आलो नि बंदरावर आलो. बोट दोन तास उशिरा आली. त्यामुळे अथेन्सला पोहोचलो पहाटे चारला. दुसऱ्या दिवशी व्हाया इस्तंबुल मुंबईला परतलो. त्यावेळी मनात विचार आला, आमचे कोकणचे किनारे ग्रीसपेक्षा किंतीतरी चांगले नि निसर्गसुंदर, पण ते पर्यटनाच्या दृष्टीने सुसज्ज व्हायला हवेत.

संदर्भग्रंथ

1. A History of Philosophy - B. A. G. Fuller -
Oxford and IBH Publishing Co. 1938
2. Modern Political Constitutions - G. F. Storg.
Sidgwick & Jackson Ltd. 1930.
3. History of Western Philosophy - Bertrand Russell
George allen & Unwin Ltd. 1946.
4. The works of Plato - Irwin Edman
The modern Library 1927
5. Dialogues of Plato - J. D. Kaplan -
Washington Press - 1951.
6. Greek Reader - W. H. Auden
The viking press 1948.
7. पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाची कहाणी – विल ड्युरंट
(The story of philosophy) अनुवाद – साने गुरुजी
8. Plato's Republic - 13, Jowett- Random House.
9. A History of Europe - H.A. L. Fisher
Edward Arnold & Co. 1936.
10. Our Heritage of Thought - Barclay Lewis Day
- J. M. Watleing 1907
11. मानवजातीची कथा – डॉ. हेन्री थॉमस – अनुवाद – साने गुरुजी.
12. One Hundred great lives - The home library club.
13. Democracy and Classical Greece -J. K. Davies
Fontana / collins, Glasgow, 1978.
14. सत्याग्रही सॉक्रेटिसचे वीरमरण – वसंत पलशीकर, १९९६.
अक्षरमुद्रा – गणेशखिंड पुणे ७.
15. One hundred great lives - The Home library club
16. The Philosophy of Socrates -
Edited by K. J. Boudouris, Athens 1991.

BIO-DATA

Name - DR. SUBHASH KESHAVRAO DESAI

Address - 11, B, Shivaji Stadium, Kolhapur- 416 012

Phone Off. 0231- 2641635 ,

Resi.- (0231) - 2324583, Cell No. 0942039929

E-mail - drsubhashdesai@gmail.com

Website : www.subhashkdesai.com

Education - B.A. (Hons.) Psychology. M.A. – Philosophy

Bachelor of Journalism & Communication (B.J.C.)

Ph.D. Shivaji University (Science and Religion)

Birth Date - Tenth March Nineteen Hundred Forty Nine (10-3-1949)

Occupation - Author, Writer, Social scientist ,

Senior Journalist- Accredited Govt. of Maharashtra since 1976.

Editor, Printer, Publisher of

a) Editor Pranav Magazine 1965 to 1974

b) Weekly Sinhavani 1974- 1984

c) Daily Sinhavani 1984 to 1990.

d) Editor, Udyam Varta. 1998

e) Editor Dynadoot Magazine 2001.

f) Editor, Gayatri Bulletin, Bangalore 1982.

g) District Correspondent -

Indian Express And Daily Loksatta- 1982- 1984- 1988

h) Correspondent, Daily Samna- 1994.

i) Correspondent, The Press Trust of India 1999- 2009

j) Columnist The Times of India Since 2008

Founder President – Kolhapur Press Club

Kolhapur Zilla Sapatahik Sampadak Sangh.

Weekly Columns -

A) Daily Pudhari - 1997- 2002

1. Jagtik Ghadamodi (International happenings)

2. Health Special supplement.

3. Global Media watch 4. Kalanagri.

B) Daily Sakal - Kolhapur

1. Consumer Forum, weekly column for Ten years.

2. Europe visit. 3. Keniya world Conference.

4. International events.

5. Kolhapurchi chitra- Shilpa Parampara.

C) Daily Tarun Bharat - Kolhapur.

1. Grahak Nyayalaya
2. Videsh Vruta Vedh.
3. Scholars of Kolhapur.

D) Daily Navshakti - Mumbai

Sunday column on Parapsychology, 1991.

E) Daily Lokmat - Kolhapur- Sangli

Weekly column on-

1. Avkash Gatha- Interviews of Army officer.
2. Western Philosophers.

F) Daily Aikya - Satara.

Swami Vivekanand, Emotional Awareness

More than five Thousand Articles on different subjects published in Marathi Print Media and for Akashvani, kolhapur

Author of Following Books-

1. Shri Dattabal-1968
2. Adhunik Manvasathi Navsadhana-2012 (Marathi)
3. Lama Milarepa-1987
4. Grahak Nyayalay-1998
5. International events-1998
6. The relevance of scientific conclusions to Religion-1994
7. Kusti Pandhari-2006
8. Arogya-2006
9. Sakshi -2005
10. Gaytri 2005
11. Kalachi Janmakatha-2005
(Translation of Best seller book of Cambridge Scientist Dr. Stephan Hawking 'A Brief History of Time' in Marathi)
12. Mahayogi Gautam Buddha (Marathi) 2008
13. Kolhapur 150 years history of painting and Sculptural 2008
14. Mahayogi Gautam Buddha (English) 2009
15. Story writing (English) 2010
- 16 Santanchi Mandiyali 2010
17. Grahak Prabodhan 2010
18. Maratha Samarath Chhatrapati Shivaji Maharaj 2011
19. Nidharmi Niteekatha 2011
20. Vivekanand in America and Europe 2011
21. Dattabal Samagra Vangmay (Marathi) 2011
22. Dharm & Vidnyan
23. Feature Writting
24. Socratist-Pleto- Aristotle

BOOKS EDITED :

- 1) Kailash sparsh
- 2) Messenger of Divine Love
- 3) Dattabal Samagra Vangmaya
- 4) Love and Life
- 5) Anubhuti
- 6) Adhunik Manvasathi Navsadhna
- 7) Gayatri Yadnya
- 8) The lectures of Dattabal
- 9) My young friends
- 10) Sainik Senadhi and seva sandhi
- 11) Vidyan katha
- 12) Life of Saikaka
- 13) Stories of mystic world
- 14) A peg of poetry
- 15) You and the difficulties
- 16) Narmada Parikrama
- 17) Two Souvenirs of Dattabal mission divine in 1972 and 1978
- 19) Souvenir of shahu Co. op. bank Ltd 2006 (golden jubilee)

Translation in Marathi :

1. A Brief History of Time – Stephan Hawking.

2. A Seat of Soul – Garry Zukove.

3. The Sleeping Prophet – Edgar Kessy.

Articles and Photos published in 8 to 10 language on the popular yearly calendar – Kalnirnaya, Mumbai and Mahalaxmi, Kolhapur

Director of Gulmohar Art Gallery-

- One hundred painting exhibitions, Demonstrations, Seminars at Kolhapur, Delhi, Goa, had been held.
- More than one hundred articles on Artists and their paintings have been published.
- Many interviews of Artists on Akashvani Kolhapur.
- Book on Abal Reheman published.
- Paintings Competitions held.
- Gulmohar Kala Puraskar given to noted Painters.
- Paintings in Oil and Watercolours

Social activities-

Managing Trustee and PRO of Dattabal Mission Divine public Charitable Trust 1968 to 1982.

- Managing Committee Member. Shri Mouni Vidyapeeth 1982.
- Director, Mahalaxmi Free Diagnostic Centre, Kolhapur 1992- 94.
- Medical Camps held at Gargot..
- Secretary Dr. J. P. Naik Foundation Charitable Trust.
- Secretary, Maharashtra Philosophical Conference - 1999- 2001.
- Local Secretary of 14th Session of Philosophical Conference held at Shivaji University.
- Founder- Paramarsh Vichar Kendra 1998-2000.
- Member – SPSSI- The society for the Psychological Study of Social Issues. Washington, DC. 2002.-2004

Visiting Lecturer-(1998-2009)

- Dalvi's Art Institute- Kolhapur Art Master (Psychology)
 - Journalism- Mahaveer College (History of Marathi Journalism)
 - Gandhi Study Centre, Shivaji University, Kolhapur.
(Philosophy of Mahatma Gandhi) 2008-2009
 - M.A. Mass Communication, Shivaji University, Kolhapur 2002-2008
 - B.J.C. Course, M.J.C. Course. Shivaji University, Kolhapur
 - Member faculty of social sciences, Shivaji University, Kolhapur

Research Papers.

Research Papers were presented and published in National and International Conferences in India & Abroad

1. World conference on Religion and Peace Nairobi (Kenya) 1984.
 2. Indian Science Congress Bangalore 1984
 3. World conference on Religions MIT Pune.2007
 4. International conference by Vivekanand Centre, Kanyakumari at Kochin
 5. Indian Philosophical congress New Delhi at Jamia Islamia University 2003
 6. Indo- French Cultural Conference Paris 2001.
 7. Indian Philosophical Congress at Rambhau Mhalgi Prabodhini Mumbai 2009.
 8. Participated in world philosophy congress held at Athens (Greece) August 2013
- Title of paper Synthesis of science and philosophy on concept of Time.

Visits-

Expedition of Mount Kailas and Mansarovar In 1986 and 2001

Europe, Tibet, Nepal and All India many times. From Kanyakumari to j&k and from Dwarka to Tawang, Arunachala

Interviewed and discussions with renowned people in India & Abroad from different fields e.g.

1. Bishop Dismund Tutu. (Nobel Prize Winner)
 2. Sir Andrew Haxle. (Nobel Prize Winner)
 3. Dr. Homer A. Jack (Nobel Prize Winner)
 4. Capt. Edger Michel (Sixth man who walked on the Moon.)
 5. Senapati Bapat. 6. Achyutrao Patvardhan
 7. The Mother of Pondichery. 8. M. P. Pandit.
 9. Khushwant Sing. 10. Acharya Atre.
 11. Probodhankar Thakre.
 12. Dr. E. K. Chitnis (PTI Former Chairman & Scientist)
 13. Dr. R.V. Bhosale, Space Scientist. 14. Dr. Vasant Govarikar, Scientist
 15. Dr. Jayant Narlikar, Scientist
 16. Dr. Shivram Bhoje, Nuclear Scientist Dr. D.Y Patil Governor of Tripura

Lectures delivered at-

In India-- Delhi, Bangalore, Kolkatta,Mumbai, Pune, Gwalior, Devas, Kolhapur, Na

gapur, Belgaum, Goa, Paris (France), Nairobi (Kenya)

Subject ‘Nature of Science and Religion in 21st Century

Endowment lecture on Dr. Ambedkar and Chhatrapati Shivaji in DRDO, R&D Dighi, Pune.

Endowment lecture – Science – Technology and Religion at Kolhapur Technological Institute, Kolhapur.

Proposed work

Reconstruction of Buddha Stupa at the historic site discovered in my book at Kolhapur.
Already we have demanded the land (by public charitable trust under my guidance).
We received great support from public and the district administration.
- Kala Prayog for 2 decades in painting and photography.

Awards and felicitation received

1. Maharashtra Journalist Association award for excellence in journalism
 2. On the eve of 50th anniversary of Maharashtra state (1st May 2010) public felicitation by the guardian minister of state. For special contribution in field journalism and literature
 3. Public felicitation by Governor of Tripura Padmashri Dr. D. Y. Patil at Kolhapur on 20th Oct. 2010 for research books on Gautam Budha and Chhatrapati Shivaji Maharaj.
 4. Nalge Granth Award for Adhunik Manvasathi Nav sadhana Book 2012.

सिंहवाणी पब्लिशर्स

११ ब, शिवाजी स्टेडियम, कोल्हापूर (महाराष्ट्र) फोन : २६४१६३५ / ९४२३०३९९२९

आमची इतर पुस्तके

अ. नं.	पुस्तकाचे नाव	मूल्य
१)	कालाची जन्मकथा - डॉ. हॉकिंग यांच्या पुस्तकाचा अनुवाद	१००/-
२)	महायोगी गौतम बुद्ध	२००/-
३)	ग्राहक प्रबोधन	१००/-
४)	जागातिक घडमोडी	१२५/-
५)	गायत्री उपासना	६०/-
६)	कुस्ती पंढरी	२५/-
७)	पाश्चात्य तत्वज्ञ	६०/-
८)	आरोय	६०/-
९)	संतांची मांदियाळी	३०/-
१०)	१५० वर्षांची करवीरची चित्रशिल्प परंपरा	२३५/-
११)	हृदय-हृदय शक्तिक्रिया	१००/-
१२)	लामा मिलारेपा	६०/-
१३)	साक्षी	१००/-
१४)	माझ्या तरुण मित्रांनो	१००/-
१५)	आधुनिक मानवासाठी नवसाधना	३५०/-
१६)	देवाधर्माचा शोध	३०/-
१७)	एक हजार वर्षातील विज्ञान	९०/-
१८)	मराठा सप्राट छ. शिवाजी महाराज	१५०/-
१९)	Mahayogi Goutam Buddha	२००/-
२०)	The Relevance of Scientific Conclusions of Religion	८०/-
२१)	धर्म आणि विज्ञान (वरील पुस्तकाचा मराठी अनुवाद)	१००/-
२२)	Feature Writing	२००/-
२३)	सॉफ्टेस्टिस	१५०/-

सीडी-PDF Format

१)	गौतम बुद्ध	५०/-
२)	Goutam Buddha	५०/-
३)	ग्राहक प्रबोधन	५०/-
४)	कालाची जन्मकथा	५०/-
५)	लामा मिलारेपा	५०/-
६)	मराठा सप्राट छ. शिवाजी महाराज	५०/-
७)	हिमालयातील २५ वर्षांची भ्रमंती	५०/-
८)	हृदय-हृदय शक्तिक्रिया	५०/-